MIRCEA SECHE

SCHIȚĂ DE ISTORIE A LEXICOGRAFIEI ROMÂNE

vol. I

de la origini pînă la 1880

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
București — 1966

CUVÎNT ÎNAINTE

Lingvistica noastră dispune, în prezent, de numeroase studii de ansamblu privitoare la starea lexicografiei române. Ceea ce surprinde însă la parcurgerea lor este faptul că nici unul nu și-a propus să urmărească dezvoltarea acestei lexicografii de la origini și pînă astăzi, să cuprindă, adică, toate etapele acestei evoluții. Astfel, cele mai întinse studii asupra dezvoltării lexicografiei române — aparținînd lui Lazăr Șăineanu[1] și I. Șiadbei[2] — deși lucrări de sinteză istorică, încep abia cu dicționarele din veacul al XIX-lea; B.P. Hasdeu[3] și, apoi, Gr. Crețu[4] studiază numai glosarele manuscrise slavo-române, N. Iorga numai lexicografia de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și de la începutul celui de-al XIX-lea[5], D. Macrea doar lexicografia din ultimul secol[6], iar I. Coteanu urmărește dezvoltarea lexicografiei românești de la 1944 încoace[7]; în sfîrșit, prezentînd principalele opere lexicografice române elaborate începînd de la 1825, academicianul Iorgu Iordan urmărește mai degrabă gruparea lor pe tipuri de dicționare decît obținerea unei imagini istorice de ansamblu[8]. La cele arătate se adaugă faptul că studiile de ansamblu existente, fără nici o excepție, trec cu totul peste dicționarele vechi ori moderne așa-zicînd „neconsacrate" și se opresc doar la cîteva opere care, din punctul de vedere (adesea subiectiv) al fiecărui autor în parte, ar

---

[1] Capitolul *Privire critică asupra lexicografiei române*, în *Istoria filologiei române*, a doua edițiune, București, 1895, p. 181 și urm.

[2] *Lexicografia română și istoria cuvintelor*, în *Limba română*, VI (1957), nr. 6, p. 14 și urm.

[3] *Cuvente den bătrîni*, I, București, 1878, p. 259 și urm.

[4] În M a r d a r i e C o z i a n u l, *Lexicon slavo-românesc și tîlcuirea numelor din 1649*, București, 1900, p. 22 și urm.

[5] *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, București, 1901, p. 283 și urm.

[6] *Probleme de lingvistică română*, Editura Științifică, București, 1961, p. 122 și urm.

[7] *Lexicografia și lexicologia românească după 23 August 1944*, în *Limba română*, VIII (1959), nr. 4, p. 46 și urm.

[8] *Limba română contemporană*, (București), 1956, p. 123 și urm.

marca o dată în istoria filologiei române. În felul acesta au rămas pînă astăzi necunoscute numeroase dicționare valoroase sau cel puțin interesante pentru istoria lexicografiei; de aici rezultă și impresia, falsă, care încă mai persistă, că lexicografia română veche și modernă ar fi fost extrem de săracă în realizări.

*

Prezenta Schiță de istorie a lexicografiei române *își găsește, credem, justificarea în situația expusă mai sus. Lucrarea a fost realizată în primul rînd din dorința de a da cititorilor o imagine cît mai completă asupra dezvoltării lexicografiei naționale, de la origini pînă în zilele noastre. Al doilea obiectiv al lucrării de față este acela de a rectifica numeroasele erori care circulă încă în legătură cu începuturile și cu diversele etape de dezvoltare ale lexicografiei române, de a prezenta date mai exacte asupra concepției care a stat la baza diverselor tipuri de dicționare, asupra influențelor sub care ele s-au aflat sau pe care le-au exercitat, asupra conținutului și organizării lor materiale.*

Efortul autorului în sensurile amintite a urmărit, în ultimă instanță, să transforme Schița *de față într-un instrument curent de informare sau de lucru la îndemîna cititorilor.*

*

Lucrarea a fost concepută în două volume: primul volum este consacrat istoriei lexicografiei române vechi și moderne, de la origini pînă la 1880; al doilea volum urmărește dezvoltarea lexicografiei române contemporane, de la Hasdeu pînă astăzi. Deoarece istoria lexicografiei române pînă la 1870 este cea mai puțin cunoscută, s-a încercat, pentru această perioadă, prezentarea exhaustivă a operelor realizate ori proiectate; de aceea, pe alocuri, în primul volum al lucrării de față, n-a putut fi evitată tratarea oarecum factologică. Sperăm ca bogăția materialului să compenseze, măcar în parte, această tratare și, totodată, să o motiveze.

M. SECHE

I. LEXICOGRAFIA ROMÂNEASCĂ DE LA ORIGINI PÎNĂ LA 1825

Tradiția lexicografică românească este foarte veche. De aceea, părerea, în general acceptată și astăzi, că cele dintîi încercări lexicografice „datează de pe la sfîrșitul sec. XVII sau începutul sec. XVIII" [1], necesită o rectificare. *Două fragmente de vocabular slavo-românesc din veacul al XVI-lea*, păstrate pînă astăzi [2], ne dovedesc că apariția lexicografiei bilingve este, pe teren românesc, aproape concomitentă cu aceea a primelor texte bisericești traduse din limba slavonă.

La aceste fragmente pot fi adăugate, *în secolul al XVII-lea*, cel puțin alte *opt glosare slavo-românești* [3], dintre care măcar două țin de prima jumătate a secolului: este vorba de fragmentul de *Vocabular biblic sîrbesc* [= vechi slav]*-românesc*[4], a cărui redactare trebuie situată în jurul anului *1630*, precum și de *Lexiconul slavo-românesc al lui Mardarie Cozianul*, din *1649*, prima operă lexicografică completă păstrată pînă astăzi.

Lexicografia slavo-română din secolul al XVII-lea este, fără excepție, de proveniență muntenească. Ea rezultă din nevoile practice, ca anexă la o bogată literatură religioasă, slavonă sau tradusă, care circula în Muntenia. Glosarele slavo-române erau destinate în primul rînd slujitorilor bisericii, și mai ales traducătorilor care, conform dogmelor religioase, erau obligați să respecte întocmai sensul textului original, considerat sfînt. Înmulțirea acestor glosare în veacul

---

[1] Acad. Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 123—124.

[2] E. Kaluzniacki, *Über ein kirchenslavisch-rumänisches Vocabular*, în *Archiv für slavische Philologie*, XV (1894), p. 46 și urm. Pentru datare, cf. Gr. Crețu, în Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc..., cit.*, p. 23.

[3] Gr. Crețu, în Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc..., cit.*, p. 22.

[4] T. Cipariu, *Principia de limba și de scriptura*, ediția a II-a, Blaj, 1866, p. 114.

al XVII-lea se explică în primul rînd prin avîntul pe care îl iau acum la noi traducerile din limba slavă. Izvorul lor comun este *Lexiconul slavo-rusesc și tîlcuirea numelor*, tipărit, la 1627, de ieromonahul rus Pamvo Berînda. Față de acesta, autorii români reduc sau adaugă întotdeauna cuvinte. Din punctul de vedere al originalității față de model se remarcă îndeosebi *Lexiconul păstrat în Codicele Sturdzan* (circa 1660—1670)[1], precum și *Lexiconul lui Mihai* (1672)[2], lucrări relativ bogate, cu peste 8 000 de cuvinte-titlu, care au mai multe mii de termeni deosebiți de lucrarea lui Berînda.

Lexicografia slavo-română (nu numai cea din veacul al XVII-lea) este rudimentară, lipsită de orice aparat științific, alcătuită din simple liste bilingve în care termenului slavon i se adaugă corespondentul românesc; ordinea alfabetică a cuvintelor, atît de strictă în lexicografia modernă, nu este, de obicei, respectată. În lista de cuvinte-titlu figurează numeroase îmbinări de cuvinte și chiar scurte propoziții, precum și nume proprii. Dar aceste caracteristici se vor prelungi pînă tîrziu, către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în mai toată lexicografia românească.

*

Către sfîrșitul secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului al XVIII-lea se produce, în istoria lexicografiei românești, o cotitură fundamentală. Mai întîi, locul limbii slavone începe să fie luat, în dicționarele bilingve sau poliglote, de limba latină sau de o limbă romanică. În al doilea rînd, numărul unor asemenea opere crește în mod surprinzător; într-un interval care se întinde pe mai puțin de două decenii înregistrăm șase încercări lexicografice: un vocabular latino-român și altul româno-latin, unul italiano-român, apoi un dicționar trilingv, latino-româno-maghiar, o încercare de vocabular greco-român, în sfîrșit un glosar de neologisme. Se mai constată că centrul de greutate al lexicografiei românești începe să se mute în Transilvania, care, timp de aproape două secole de acum înainte, va aduce un însemnat aport în acest domeniu.

[1] Gr. Crețu, în Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc..., cit.*, p. 28 și urm.

[2] *Ibidem*, p. 40 și urm.; enumerarea completă a glosarelor slavo-române din secolul al XVII-lea se găsește la același, p. 24 și urm.; de aceea, n-o mai repetăm și noi în lucrarea de față.

Prima, în ordine cronologică, dintre cele șase lucrări lexicografice amintite pare a fi însă tot un vocabular de origine muntenească: este un mic *Lexicon italian-român redactat, pe la 1700, de stolnicul Constantin Cantacuzino* [1], probabil la cererea lui Luigi Ferdinando Marsigli, ambasador italian la curtea lui Brîncoveanu. De proporții mai mult decît modeste, el are totuși meritul de a deschide seria de vocabulare italiano-române redactate în secolul al XVIII-lea. Manuscrisul are trei părți bine distincte, prima („Nomi per la lingua valacca") fiind cea mai întinsă și mai valoroasă: circa 200 de cuvinte comune, împărțite pe materii (părțile corpului, păsări, patrupede, fructe etc.); textul, împărțit pe trei coloane, cuprinde, pe prima termenul italian, pe celelalte două termenul românesc corespunzător, cu caractere chirilice și latine. Cam în același fel este organizat materialul și în celelalte două părți, care cuprind termeni geografici comuni și, respectiv, nume proprii geografice. În cadrul materiei, gruparea alfabetică a cuvintelor este aproximativă. Trebuie să presupunem că manuscrisul nu este definitivat, deoarece organizarea materialului contrazice, pe unele porțiuni, concepția generală a lucrării: de exemplu, enumerarea numeralelor începe cu termenul românesc, nu cu cel italian, iar numele proprii geografice sînt dispuse pe alocuri pe două coloane în loc de trei. Cît despre faptul că termenii sînt grupați în primul rînd pe materii și numai în al doilea în ordine alfabetică, el corespunde unei concepții care revine des în lexicografia mai veche, românească și străină, pînă în secolul al XIX-lea: dicționarele de acest tip suplineau astfel, într-o oarecare măsură, manualele de conversație. În sfîrșit, mai subliniem faptul că a doua parte a micului vocabular redactat de stolnicul Constantin Cantacuzino constituie prima încercare de dicționar de tip special, de termeni științifici (în cazul de față, geografici).

Din aceeași perioadă (circa *1687—1701*) datează cel dintîi dicționar trilingv care interesează lexicografia românească: este *Dicționarul latin-român-maghiar* găsit în biblioteca contelui italian *Luigi Ferdinando Mar-*

[1] Cf. Carlo Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-rumena ed un dizionarietto geografico dello stolnic Cost. Cantacuzino*, Cernăuți, 1928.

sigli[1]. După cum am arătat, Marsigli îndeplinise rolul de ambasador la curtea lui C. Brîncoveanu, dar el se oprise încă mai multă vreme în Transilvania, pe care o cunoştea bine. Autorul vocabularului pe care Marsigli l-a achiziţionat este ardelean, după toate probabilităţile un ardelean de origine germană; nu pare imposibil ca lucrarea să fi fost redactată chiar la cererea diplomatului italian. De altfel, în secolul al XVIII-lea alţi doi italieni, Amelio Silvestro şi Francantino Minotto, se interesează de limba noastră şi redactează, ei înşişi, vocabulare bilingve în care a doua limbă este cea romînă. Dicţionarul trilingv achiziţionat de Marsigli, cunoscut astăzi sub numele de *Lexiconul marsilian*, marchează începutul influenţei maghiare asupra lexicografiei româneşti; lucrarea îşi însuşeşte în bună parte lista de cuvinte a cunoscutului *Dicţionar latin-maghiar* compus de Albert Molnár, probabil după o ediţie de pe la 1700[2]. În transcrierea cu caractere latine a corespondentelor româneşti se vede clar originea străină a autorului, dar mai ales influenţa modului de scriere maghiar (cf. exemple ca *szluga*, *karnacz* = cîrnaţi, *kovács* = covaci „fierar"). Lexiconul cuprinde aproape 2 500 de termeni, dar are mai multe zeci de omisiuni la corespondentele din limbile română şi maghiară, locuri albe pe care autorul nu va fi ştiut, cu cunoştinţele sale de limbă, să le completeze.

Dacă autorul lexiconului pomenit a prelucrat izvorul maghiar şi a redus mult numărul de termeni din acest izvor, în schimb *Teodor Corbea*, autorul *Dicţionarului latinesc-românesc din jurul anului 1700*[3], transpune cuvînt cu cuvînt lista ediţiei a patra a *Lexiconului* lui Molnár, adăugînd de la el doar corespondentul românesc[4]. Lucrarea lui Corbea numără, de aceea, cifra enormă de circa 34 000 de cuvinte-titlu. Partea românească cuprinde numeroase cuvinte şi forme vechi ardeleneşti, lucru explicabil prin originea ardeleană a scriitorului. Mai surprinzător este marele număr de neologisme prezente în lucrare, constînd în primul rînd în

[1] *Il „Lexicon Marsilianum", dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, publicat de C. Tagliavini, Bucureşti, 1930.

[2] Cf. N. D r ă g a n u, în *Dacoromania*, VII (1934), p. 265.

[3] G r. C r e ţ u, *Cel mai vechi dicţionar latino-românesc de Todor Corbea (manuscript de pe la 1700)*, Bucureşti, 1905. Cf. M i h a i C. B ă c e s c u, *Păsările în nomenclatura şi viaţa poporului român*, [Bucureşti], Editura Academiei R.P.R., 1961, [la Bibliografie], unde lucrarea este datată la 1703.

[4] Cf. N. D r ă g a n u, în *Dacoromania*, VII (1934), p. 264.

împrumuturi din limba latină (*declamaţiia*, *orator*, *oraţiia*, *patria*, *mod*, *regula* etc.). Se constată, de altfel, că prin intermediul dicţionarelor bilingve şi poliglote au pătruns neîncetat termeni noi în limba noastră; neavînd la îndemînă un corespondent românesc vechi pentru termenul străin, lexicografii au fost obligaţi adeseori (mai ales cînd limba de bază se înrudea cu limba noastră) să introducă drept corespondent chiar termenul de bază străin, adaptîndu-l la sistemul fonetic al limbii române. Corbea merge pe această linie, şi aşa se explică neologismele din lucrarea sa. El este, după toate probabilităţile, p r i m u l d i n t r e l e x i c o g r a f i i c r e a t o r i d e c u v i n t e, nu însă în spirit latinist; dicţionarul abundă, de exemplu, în adverbe formate în chip artificial cu terminaţia *-ţeaşte* (*suneţeaşte* = sonor). Lucrarea înregistrează şi toate numele proprii din *Lexiconul* lui Molnár[1].

Înainte de începutul epocii fanariote semnalăm în Principatele Româneşti p r i m a î n c e r c a r e l e x i c o g r a f i c ă g r e c o-r o m â n e a s c ă. Bizantinologul român D. Russo a descoperit, în biblioteca „metohului sfîntului mormînt din Constantinopol", un mic *Vocabular grec-român de pe la sfîrşitul veacului al XVII-lea*[2]. Nu cunoaştem însă alte amănunte asupra lucrării.

Tot *în jurul anului 1700 a fost redactat şi Dictionarium valachico-latinum*, p r i m a d i n t r e l u c r ă r i l e l e x i c o g r a f i c e b i l i n g v e c u l i m b a d e b a z ă r o m â n e a s c ă. Dicţionarul, cunoscut sub numele de *Anonymus Caransebesiensis*[3], nu a fost terminat; numeroase cuvinte româneşti, mai ales derivatele, sînt lipsite de corespondentele latine. Gruparea alfabetică a termenilor româneşti este numai aproximativă. Vocabularul cuprinde peste

[1] În afară de exemplarul manuscris (complet) descoperit la biblioteca din Blaj, s-a aflat de curînd şi al doilea exemplar, serios mutilat; se numeşte *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione* şi provine din biblioteca Brukenthal din Sibiu (Vezi G. B l é d y, *Un dicţionar latin-român din secolul al XVIII-lea printre manuscrisele Bibliotecii Brukenthal*, în *Studii şi cercetări lingvistice*, XI, (1960), nr. 3, p. 377—379).

[2] Vezi prefaţa la *Dicţionarul grec-român* redactat, în 1935, de H. S a r a f i d i, p. IV.

[3] S-a publicat integral în revista *Tinerimea română*, noua serie, I (1898), p. 326 şi urm., de către G r. C r e ţ u; B. P. H a s d e u, care descoperise şi studiase lexiconul, a publicat o parte din el în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, VI (1891), p. 1 şi urm., atribuindu-l unui *Anonymus Lugoshiensis*.

5 000 de cuvinte, printre care numeroşi termeni ardeleneşti, precum şi unele cuvinte maghiare care, după toate probabilitățile, n-au circulat niciodată în limba română. Cuvîntul-titlu românesc este scris cu ortografie latină, într-o transcriere superioară aceleia din *Lexiconul marsilian*. Ne miră faptul că filologii n-au acceptat încă pe Mihail Halici ca autor al vocabularului, cu toate argumentele, bogate şi convingătoare, pe care Nicolaie Drăganu le-a adus în sprijinul acestei paternități [1]. Fără a mai reveni asupra acestor argumente, ni se pare că lucrarea *Anonymus Caransebesiensis* ar trebui să fie popularizată cu datele ei exacte; avem a face, prin urmare, cu *Dictionarium valachico-latinum redactat de bănățeanul Mihail Halici*, cunoscut în cultura noastră ca unul dintre primii poeți culți[2].

De la 1704 datează prima încercare de glosar de neologisme: este cunoscuta *Scară a numerelor şi cuvintelor streine tălcuitoare, anexă pe care Dimitrie Cantemir o adaugă la Istoria ieroglifică*, în primul rînd pentru a lămuri cititorilor cărții o serie de termeni pe care îi foloseşte, încă necunoscuți sau puțin cunoscuți în limba română. *Scara*, care cuprinde 286 de termeni, deschide lunga serie de glosare-anexă de neologisme, numeroase mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Aceste glosare, care însoțesc în primul rînd traducerile, au avut un rol deosebit de important în popularizarea împrumuturilor noi. Cu toate proporțiile sale modeste, *Scara* lui Dimitrie Cantemir marchează o dată importantă în istoria lexicografiei române. Nu avem a face numai cu primul vocabular de termeni noi, ci, în mod implicit, decurgînd din natura lucrării, cu cea dintîi lucrare lexicografică în care se folosesc definiții explicative, prin perifrază [3]. Cuvîntul neologic *anonym* este definit.

[1] Cf. N. Drăganu, Mihail Halici *(Contribuție la istoria culturală românească din sec. al XVII-lea)*, în Dacoromania, IV_1(1927), p. 77 şi urm.

[2] Vezi şi documentele publicate de curînd: Musnai László, *Uj adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához* şi Musnai László és Dani Mihály, *Halici Mihály hagyatéki leltára*, în *Nyelv-és Irodalomtudományi közlemények*, IV (1960), nr. 1, p. 57 şi urm., care întăresc în mod hotărîtor paternitatea lui Halici.

[3] Exceptăm cazurile izolate din lexicografia bilingvă în care autorul, neavînd pentru termenul-titlu străin un termen românesc corespunzător, a apelat la scurte perifraze pentru explicarea cuvîntului străin.

de exemplu, prin perifraza: „Cela ce izvodind ceva, numele nu i se ştie, fără nume". Glosarul lui Cantemir reprezintă de fapt şi cea dintîi încercare de dicționar unilingv românesc: căci termenii „streini" pe care învățatul moldovean îi explică la începutul lucrării sale apar frecvent în cuprinsul operei lui româneşti şi, prin urmare, cu sau fără voia lui, ei fac parte integrantă din vocabularul său; dovada o face însăşi adaptarea acestor termeni. Totodată, *Scara* lui Cantemir este şi primul dicționar care cuprinde indicații etimologice, e drept, sumare şi în general lipsite de temei ştiințific: alături de fiecare termen explicat se indică limba din care el a fost împrumutat, notată printr-o abreviere (lat. = limba latină; el. = limba elină; evr. = limba ebraică etc.). Marea majoritate a neologismelor din *Scară* sînt de origine latină şi greacă. Interesantă este adaptarea acestor împrumuturi, în cea mai mare parte introduse în limba română de marele învățat moldovean: forma lor este surprinzătoare, în sens pozitiv, adică identică sau foarte apropiată de aceea în care ele s-au consacrat, pînă la urmă, în limba română literară (cf. exemple ca *avocat*, *anatomic*, *anthrax*, *anonym*, *antepathia*, *antidot*, *apothecariu*, *aporia*, *argument* etc.).

*

De la 1704 şi pînă în jurul anului 1780 se constată un regres evident în dezvoltarea lexicografiei române, mai ales din punct de vedere cantitativ. Pe linia tradițională înregistrăm, în această perioadă, abia două glosare slavo-române, două latino-române şi, în sfîrşit, două mici dicționare italiano-române (acestea redactate de străini). Deşi în plină epocă fanariotă, lexicografia greco-românească nu face nici ea progrese. Mai important ni se pare faptul că înregistrăm, după jumătatea secolului, unele proiecte de dicționare explicative unilingve româneşti, nepuse în practică, care se datoresc unor reprezentanți ai Şcolii ardelene, şcoală care va da, la începutul secolului următor, primele dicționare ştiințifice ale limbii române.

Primul dintre cele două glosare slavo-române, datînd de pe la 1740, aparține unui muntean, pe nume Misail [1]. Lucrarea

[1] Gr. Crețu, în Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc..., cit.*, p. 52.

continuă cu fidelitate tradiția lexicografică slavo-română, fiind o prelucrare după opera aceluiași Pamvo Berînda, însă cu numeroase adăugiri care ridică numărul cuvintelor-titlu la circa 8 000. Mai interesant este *Păcurariul sau lexiconul păcurariului slavo-românesc*, și el muntenesc, terminat, *la 1778, de un călugăr, Macarie*[1]. Spre deosebire de toate glosarele slavo-române anterioare, în acesta cuvintele-titlu din limba slavă veche bisericească sînt amestecate și cu unele elemente slave mai noi, de obicei rusești. O altă caracteristică interesantă a lucrării este extrem de bogata sinonimie românească ce explică termenii străini (кисль, de exemplu, este explicat prin „acru, cu acrime, cu acreață, cu acriciune, oțătos"; пчелка, prin „albinuța or albinița, albinica, albinioara").

Curentului religios iezuit din Transilvania i se datorează, probabil, așa-numitul *Lexicon compendiarium latino-valachicum*, redactat pe la *1762—1776*, prin părțile Oradiei[2]. Autorul, preot sau călugăr, a fost desigur român[3], fapt dovedit de partea românească a lucrării, redactată într-o limbă extrem de îngrijită, dar cu unele particularități dialectale ardelenești. Lucrarea numără cam 14 000 de termeni, jumătate din cît cuprinde dicționarul similar al lui Corbea; această sărăcie relativă se explică, în parte, și prin aceea că autorul a făcut o selecție destul de riguroasă printre numele proprii, reținîndu-le numai pe cele referitoare la români. Izvorul principal al lucrării, identificat de Carlo Tagliavini, este una dintre edițiile *Dicționarului latin-maghiar* aparținînd lui Páriz-Pápai. În sfîrșit, semnalăm că o mînă ulterioară a intervenit ici-colo în manuscris, făcînd unele adaosuri și corectări.

O valoare strict documentară are puțin cunoscutul *Vocabularium valachicum*, descoperit în Biblioteca regală din Copenhaga (vezi *Revista pentru istorie, archeologie și filologie*, VI (1891), p. 8). Este vorba de *o mică listă bilingvă, latino-română*, cuprinzînd cam 170 de termeni, care datează

[1] B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni, cit.*, I, p. 260 și Gr. Crețu, în Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc..., cit.*, p. 55.

[2] C. Tagliavini, *Despre „Lexicon compendiarium latino-valachicum"*, București, 1932.

[3] Poate episcopul Grigore Maior (Vezi *Analele Academiei Române*, Memoriile Secțiunii literare, seria a III-a, tomul VI, memoriul 4, 1932. p. 189—194).

din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea aparține unui diletant danez, *Temler*, și conține numeroase erori de limbă românească.

Trecînd la lexicografia bilingvă italiano-română din secolul al XVIII-lea, amintim în primul rînd de *Breve vocabulario italiano-muldavo, redactat în 1719*, al doilea vocabular italiano-român după glosarul lui Constantin Cantacuzino, însă de mai mari proporții. Autorul este călugărul franciscan *Silvestro Amelio*[1], fost prefect al misiunilor catolice din Moldova, Muntenia și Transilvania. Vocabularul cuprinde circa 1 000 de termeni: corespondentele românești arată numeroasele stîngăcii ale glosatorului străin. Faptul că datorim unui călugăr catolic străin o asemenea lucrare nu trebuie să surprindă. Se știe că prima grijă a misionarilor trimiși să răspîndească, peste hotare, confesiunea pe care o reprezentau, era aceea de a învăța limba țării respective și a înlesni învățarea ei de către alți confrați[2]. De altfel, cel de-al doilea misionar catolic italian, care a compus, în secolul al XVIII-lea, o lucrare similară cu aceea a lui Amelio Silvestro, are preocupări filologice și mai complexe: *pe la 1771, Francantino* (sau *Francantonio*) *Minotto termină un plan de gramatică, un dialog și un mic vocabular italiano-române*[3]. Într-o scrisoare trimisă, la 19 octombrie 1777, lui Ștefan Borgia, secretarul asociației *De propaganda fide*, Minotto afirmă: „Vado componendo un dicionario in lingua moldava, e compito lo spedirò" (Compun un dicționar în limba moldavă, și, o dată terminat, îl voi trimite)[4]. Lucrarea este aproape întru totul identică, din punctul de vedere al proporțiilor și realizării, cu aceea a lui Silvestro.

Din epoca ascensiunii fanariote în Principatele Românești datează două încercări lexicografice greco-române. Într-un manuscris miscelaneu aparținînd lui Calinic al III-lea, fost mitropolit al Proilavei și patriarh al Constantinopolului, s-a găsit un mic *Vocabular grec-român de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea*[5]. Lucrarea, care conține abia 18 pa-

[1] Ovid Densusianu, în *Grai și suflet*, I, fasc. 2 (1924), p. 286 și urm.

[2] I. Bianu, în *Columna lui Traian*, IV (1883), p. 144.

[3] Șt. Pașca, *Manuscrisul italian-român din Göttingen*, în *Studii italiene*, II (1935), p. 119 și urm.

[4] I. Bianu, în *loc. cit.*, p. 145.

[5] Vezi D. Russo, în *prefața Cronicii lui Mitrofan Grigoraș*. București, 1935, p. 9—10; idem, *Studii istorice greco-române*, II, București, 1939, p. 421.

gini, este redactată într-un mod cu totul sumar, în genul vechilor glosare slavo-române. Corespondentele românești ale termenilor grecești sînt date tot cu caractere grecești („ἀβδέλα, λιπιτοάρε"; „ὠμὸν, κρουδ"; „ὄφελος, φολος").

Se mai amintește și de existența unui *Dicționar grec-român*, redactat, pe la *1770*, de un *Calioti*[1], dar nu cunoaștem, din păcate, nici un amănunt asupra acestei lucrări.

Pe la jumătatea secolului al XVIII-lea înregistrăm primul proiect al unui dicționar explicativ unilingv românesc, după cît se pare de mari proporții. În anul 1759, episcopul *Petru Pavel Aaron* propune lui *Grigore Maior* colaborarea în vederea redactării unui astfel de lexicon „spre slujba și folosul obștii". Răspunsul lui Maior este favorabil. Se hotărăște chiar începerea redactării, la care e asociat și profesorul blăjean Silvestru Caliani[2]. Proiectul, părăsit apoi cu totul, marchează începutul contribuției Școlii ardelene la lexicografia românească, remarcabilă abia în veacul următor.

Avem de asemenea păstrată mărturia lui *Gheorghe Șincai*, care plănuia, la 1780, să redacteze el însuși un dicționar daco-român. În *prefața la Elementa linguae Dacoromanae sive Valachicae* acesta scria: „Cum dictionario daco-romano, quod dummodo otium et scribendi commodum non desit, componere fert animus".

*

De la 1780 înainte, pînă la sfîrșitul secolului, numărul dicționarelor românești crește din nou în mod simțitor.

În anul 1783 apare, în redactarea profesorului secui *Benkö József*, primul glosar de nume de plante care interesează limba română[3]. Acest glosar de terminologie specială, al doilea după glosarul bilingv de termeni geografici al lui Constantin Cantacuzino, este trilingv, *latino-maghiaro-român*; el marchează o dată foarte importantă în lingvistica românească: începutul lexi-

[1] Vezi revista *Amicul școalei*, anul VI (1865), p. 77, și *Foaia Soțietății pentru literatura și cultura română în Bucovina*, anul I (1865), nr. 1—3, p. 99.

[2] *Transilvania*, LII (1921), nr. 4, p. 260, și N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, *cit.*, II, p. 283; vezi și *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Serie Philologica, fasc. 1, 1965, p. 128—130.

[3] I. Coteanu, *Prima listă a numelor românești de plante*, București, 1942. Lucrarea este semnalată și de E. Pop, în *Țara Bîrsei*, II, p. 164—174, 234—244.

cografiei tipărite. Trebuie să ne gîndim că, față de dicționarele manuscrise (care circulau puțin și, prin urmare, exercitau o influență minimă asupra dezvoltării disciplinei lexicografice), lucrările similare tipărite au o circulație infinit mai mare, fiind folosite la redactarea dicționarelor ulterioare. Este adevărat că, în cazul glosarului amintit mai sus, avem a face cu o lucrare dependentă, tipărită, printre alte articole, în sumarul unei reviste[1]. Ea înmănunchează un număr de 620 de termeni-nume de plante. Transcrierea cuvintelor românești s-a făcut cu ortografie maghiară. Materialul lexical, grupat pe clase de plante, nu este așezat în ordine alfabetică nici în interiorul fiecărei clase. Lucrarea, foarte cunoscută în Transilvania, a fost folosită la redactarea unor opere ulterioare[2], probabil și la redactarea *Lexiconului budan*.

Prima lucrare lexicografică independentă tipărită datează din același deceniu. Ea rezultă, după cît se pare, dintr-o nevoie practică imediată. La *1789*, protoiereul și omul de cultură *Mihail Strilbițki* înființează, la Iași, o mică tipografie. Aici dă el la lumină, în același an, un mic *Dicționar bilingv, rusesc-romănesc*[3]. Scopul practic al acestui prim dicționar moldovenesc rezultă din orînduirea pe materii a termenilor, ca în manualele de conversație („Pentru vremi și sărbători", „Pentru om și părțile lui", „Pentru boale" etc.). Numărul cuvintelor care figurează în lucrare este modest (circa 1 500). Dicționarul nu reprezintă, din punct de vedere științific, nici un progres față de lexicografia slavo-română mai veche, fiind, în esență, o simplă listă de termeni rusești cărora li se dă corespondentul românesc. El a avut, cu toate acestea, un succes neobișnuit: retipărit în același an cu alte caractere, altă paginație și cu titlu schimbat, a fost anexat *Gramaticii*

[1] A apărut în *Magyar Könyvház*, Pozsony, vol. II, 1783, p. 407 și urm.

[2] Cf. I. Coteanu, *op. cit.*, p. 6, care arată că lucrarea lui Benkö (intitulată *Nomina vegetabilium*) a fost folosită la alcătuirea unor liste de nume de plante aparținînd lui P. Sigerus (1791), S. Kräutner (1793) și Veszelski Antál (1798).

[3] Titlul exact: *În scurtă adunare a numelor după capetile ce s-au așezat, în doao limbi, întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusească și moldovenească*; e semnalat de B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, *cit.*, I, p. 260, I. Moise, în *Limba română*, V (1956), nr. 2, p. 109—110, V. Vascenco, în *Studii și cercetări lingvistice*, IX (1958), nr. 2, p. 231 și urm.

moldo-ruse publicate de Toader Şcoleriu şi a circulat astfel intens [1]. Mai tîrziu, vocabularul lui Strilbiţki a servit ca model lui Ştefan Margela, în glosarul anexat la primul volum al *Gramaticii* sale ruso-române (Petersburg, 1827). Cît despre afirmaţia lui B.P. Hasdeu că „înainte de acest vocabular nu sînt decît dicţionare române manuscrise" [2], ea este infirmată de lucrarea amintită a lui Benkö, tipărită cu şase ani mai înainte, chiar dacă nu ca lucrare lexicografică independentă.

Din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea cunoaştem trei dicţionare poliglote şi alte trei bilingve.

Cel dintîi dicţionar poliglot din serie pare a fi *Dictionarii trium lingvarum germano-latina et daco-romana*, manuscris de mari proporţii, în trei tomuri; aparţine ardeleanului *Aurelius Antoninus Praedetis* (sau *Praedes, Predetici*) *Nasody* [3], „fost auditor de regiment"[4], şi datează de la *1792—1793*. Lucrarea a fost redactată în perioada cînd autorul se afla stabilit în Moldova, fapt dovedit de numeroşi termeni regionali moldoveneşti incluşi în lista de cuvinte. Cuvintele-titlu germane, scrise cu caractere gotice cursive, sînt dispuse în ordine strict alfabetică, fiind urmate, de obicei, de mai multe corespondente latine, serii sinonimice, scrise cu caractere latine. Din păcate, partea românească a lucrării conţine lipsuri numeroase: pe pagini întregi nu s-au indicat corespondentele româneşti ale termenilor-titlu. Altfel, dicţionarul are un aspect cu totul sumar, de simplă listă de cuvinte orînduite pe coloane, fiind lipsit de orice aparat ştiinţific.

Mai important se pare că a fost *Dicţionarul în patru limbi* (*român-german-francez-latin*) al bănăţeanului *Paul Iorgovici* [1], autorul cunoscutelor *Observaţii de limbă rumânească* tipărite *în 1799*. Din nefericire opera nu s-a păstrat pînă la noi; autorul a mers probabil cu redactarea pînă la litera *M* [2], lucrarea rămînînd neterminată. Deşi nu cunoaştem conţinutul ei, putem totuşi reconstitui în mod indirect, prin intermediul *Observaţiilor de limbă rumânească*, concepţia care trebuie să-l fi călăuzit pe autor în redactarea lexicografică. Ca teoretician, el este unul dintre primii lexicologi români purişti, dacă nu chiar cel dintîi. Iorgovici îşi propunea să tipărească un glosar special care să cuprindă echivalentele latineşti ale cuvintelor nelatine din limba română, desigur în scopul înlocuirii termenilor nelatini prin termeni latini. „Aflu — scrie autorul în *Observaţiile* sale — a fi spre folosul limbei noastre a introduce în limba noastră în locul cuvintelor acestora [străine] aşa cuvinte, care sînt în limba cea veche aşezate de oamenii cei aleşi; cari cuvinte eu le am pus în Dicţionariul meu, ce-l voi da în tipariu"[3]. De asemenea, savantul bănăţean preconiza remodelarea, în sens etimologist, a cuvintelor româneşti de origine latină a căror formă se îndepărta prea mult de aceea a corespondentelor latineşti[4], precum şi crearea de cuvinte noi, necesare culturii moderne, prin procedeul derivării cu sufixe latineşti de la rădăcini de aceeaşi origine. Este posibil însă ca dicţionarul să fi înregistrat şi numeroase neologisme: Paul Iorgovici este printre primii filologi români care susţin că unul dintre mijloacele de îmbogăţire a limbii noastre este împrumutul lexical din franceză[5]. El a cunoscut, de altfel, perfect limba franceză [6] şi a introdus-o în lucrarea sa lexicografică. Dicţionarul lui Iorgovici este totodată primul dicţionar în patru limbi din lexicografia românească; el datează *din jurul anului 1800*, mai probabil dinaintea acestui an.

Tot *de pe la sfîrşitul veacului al XVIII-lea* pare a data şi un mic *Dicţionar francez-grec-român*, descoperit de N. Iorga

---

[1] *Bibliografia românească veche*, II, Bucureşti, 1910, p. 327—328. Afirmaţia lui G. Bezviconi (*Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1958, p. 163) că dicţionarul ruso-moldovenesc apărut în gramatica amintită a lui P. Şcoleriu ar fi fost „repetat" în tipografia lui Strilbiţki nu ni se pare convingătoare; în realitate, lucrurile s-au petrecut invers (fapt dovedit, între altele, de recomandarea călduroasă pe care o face Şcoleriu, în prefaţa lucrării sale, *Dialogurilor ruso-române* ale lui Strilbiţki).

[2] *Cuvente den bătrîni*, *cit.*, I, p. 260.

[3] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, *cit.*, II, p. 283—284; Gáldi L., în Samuelis Klein, *Dictionarium valachico-latinum*, Budapesta, 1944, p. XIV şi 23; Al. Borza, *Numiri româneşti de plante în vocabulare şi dicţionare din secolele al XVII-lea — XVIII-lea*, în *Cercetări de lingvistică*, III (1958), p. 209—214.

[4] N. Iorga, *op. cit.*; „auditorul" avea aproximativ atribuţiile unui judecător.

[1] Tr. Topliceanu, *Paul Iorgovici*, Timişoara, 1932, p. 10.

[2] C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, II, Sibiu, 1900, p. 871.

[3] *Ibidem*, p. 23.

[4] Tr. Topliceanu, *op. cit.*, p. 17.

[5] *Ibidem*, p. 18.

[6] Din *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 1862, nr. 34, p. 266 aflăm că Iorgovici „a mers la Paris, unde a petrecut 2 ani".

printre manuscrisele lui Gh.A. Sturdza[1]. Lucrarea, care conține abia 203 cuvinte-titlu, ne arată că autorul știa, în general, bine cele trei limbi; după unele caracteristici fonetice și lexicale (*herbinte, răce, agiungător, dubit*), el aparține Moldovei. Realizarea este cu totul minoră, în genul glosarelor slavo-române.

Ultimului deceniu al secolului al XVIII-lea îi aparțin, după cum am arătat, și trei dicționare bilingve care interesează lexicografia românească. Epoca fanariotă în plină dezvoltare ne-a dat, în *1796*, un *Lexicon grecesc-românesc* de aproape 9 000 de termeni. Manuscrisul[2] provine de la mănăstirea Neamț și pare a aparține unui moldovean. Lucrarea nu este total finisată; la sfîrșitul ei, autorul a început de altfel completarea listei de cuvinte. Materialul e organizat ca în majoritatea operelor lexicografice ale vremii, după metoda listelor primitive de corespondente. Se indică de obicei un singur corespondent românesc („ἀθάνατος. *Nemuritoriu*"; „ἀθανασία. *Nemurire*"), mai rar lanțuri sinonimice („ἀββᾶς. *Stareț. Igumen. Arhimandrit*").

Primitiv se prezintă și *Dicționarul român-turc* și *turc-român* al lui *Ienăchiță Văcărescu*, datînd de la *sfîrșitul secolului al XVIII-lea*[3]. Moartea autorului a împiedicat terminarea lucrării; partea româno-turcească este aproape gata, pe cînd aceea turco-românească a fost abia începută. Dicționarul este conceput tot pe baza listelor simple de corespondente. Din punct de vedere strict tehnic, ni se pare interesantă metoda autorului de a aplica în lucrare, în ordine alfabetică progresivă, numeroase „etichete" lexicale formate din scurte „teme", sub care, apoi, el a notat termenii începători cu „temele" respective: astfel, sub „eticheta" *avu* apare termenul *avuție*; sub „eticheta" *seč-, seceră, seceriș, secerător* etc. Termenii din limba turcă sînt dați cu caractere chirilice, ca și cei românești.

[1] Vezi N. Iorga, în *Revista istorică*, VII (1921), p. 106 și urm.; cît despre ipoteza acestuia că dicționarul ar data „de pe la 1700", ea este cu totul neîntemeiată. Faptele de limbă ne obligă să deplasăm cu circa un secol această datare.

[2] Se află la Biblioteca Academiei, secția manuscrise, sub cota 1577.

[3] Se păstrează la Biblioteca Academiei, secția manuscrise, sub cota 1393; partea româno-turcă ocupă filele 9—183, iar cea turco-română filele 183—285.

În sfîrșit, de la *1797* datează micul *Dicționar francez-român* atribuit lui *C.* și *Ilie Kogălniceanu*[1]. Mai propriu ar fi să considerăm această lucrare o adunare informă de material în vederea alcătuirii unui dicționar. Termenii sînt grupați întîmplător, nerespectîndu-se în nici un fel criteriul alfabetic și nici acela pe materii. Cuvintele-titlu franțuzești sînt redate cînd cu caractere latine („*cerveau, krier*"), cînd mai ales cu alfabet chirilic și în transpunere fonetică, nu literală („*кѫзин, vară*"). Din exemplele date se vede că structura articolelor este concepută în mod tradițional.

*

Ceea ce caracterizează primul sfert al secolului al XIX-lea pentru lexicografia românească este mai întîi mutarea totală, din Țara Românească și Moldova în Transilvania, a preocupărilor în acest domeniu. Într-adevăr, nici o singură lucrare nu poate fi semnalată acum în Țara Românească și Moldova, în timp ce Transilvania produce cel puțin zece dicționare sau proiecte de dicționare[2]. Ele stau încă sub influența (mai mult formală) a lexicografiei maghiare; dar, din punctul de vedere al concepției, al scopurilor, tendințele latiniste se manifestă acum din plin. Cele mai importante dicționare care apar sau se proiectează în această perioadă năzuiesc, prin aspectul lor general (alegerea cuvintelor și a formelor, indicațiile etimologice etc.), să demonstreze latinitatea lexicului limbii române, de obicei prin sacrificarea realității obiective.

Figura cea mai proeminentă de la începutul secolului este, fără îndoială, *Samuil Micu-Klein*. Încă de la *10 martie 1801* învățatul ardelean terminase redactarea unei lucrări lexicografice bilingve, *Dictionarium valachico-latinum*[3]. După o pauză de doi ani, la 1803, autorul se gîndește să transforme acest dicționar bilingv într-unul în patru limbi, prin adău-

[1] Biblioteca Academiei, secția manuscrise, cota 1232.

[2] Avem, în schimb, din această perioadă, dinafara teritoriului dacoromânesc, lucrarea aromânului N. Ianovici, autor al celui dintîi dicționar în care apare, ca limbă componentă, dialectul aromân. Este vorba de *Lexiconul elin-grec modern-aromân-german-maghiar*, terminat în *1821* (se păstrează la Biblioteca Academiei, secția manuscrise, sub cota 1822).

[3] În această versiune bilingvă lucrarea a fost tipărită, în 1944, de Gáldi L.

garea corespondentelor germane și maghiare[1]. În acest scop el apelează la două somități ale epocii: profesorul universitar I. Molnar-Halitzki, pentru limba germană, și Virág Benedek, pentru cea maghiară. Aceștia îi dau concursul necesar, astfel că în 1805 lucrarea, în noua versiune, este terminată. Ea constituie prima formă a viitorului *Lexicon de la Buda*, din 1825. În sfîrșit, la cererea directorului școlilor din Timișoara, Micu adaugă lucrării și corespondentul în litere latine al cuvintelor românești (scrise cu caractere chirilice). Înainte de a-i accepta dicționarul, tipografia Universității din Buda cere autorului asigurarea unui suficient număr de prenumeranți; cu toate eforturile depuse în această direcție de canonicul I. Corneli, listele de prenumeranți sînt departe de a dovedi interesul pentru lucrare și nu oferă mijloacele materiale necesare în vederea tiparului. În anul 1806 tipografia budană preia totuși opera și, la începutul aceluiași an, ea anunță printr-o „Înștiințare“ de popularizare tipărirea a două lucrări lexicografice compuse de Micu: *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum* și *Dictionarium valachico-latino-germanico-hungaricum*[2]. Avem a face, în fond, cu una și aceeași operă, în care numai ordinea primelor două limbi apare inversată. „Înștiințarea“, care condiționează și ea apariția lucrării de rezultatul subscripției, este însoțită de scurte reproduceri din ambele dicționare. De la prima vedere se poate constata că această bază a suferit transformări radicale pînă să devină *Lexiconul de la Buda*; asupra acestor transformări vom insista însă mai jos. Deocamdată constatăm că dicționarul lui Klein este cea dintîi lucrare lexicografică de tip poliglot sau bilingv în care se dau, alături de cuvintele-titlu românești mai rare, și definiții explicative (cuvîntul regional *abros*, de exemplu, se definește prin „față de masă, pînzătură“; după definiția românească urmează corespondentele în cele trei limbi străine). Procedeul devine frecvent în secolul al XIX-lea, cînd înregistrăm asemenea dicționare, astăzi ciudate, în același timp poliglote (sau bilingve) și explicative. În opera lui Micu partea explicativă ocupă însă un loc mai mult incidental.

[1] Afirmația lui Al. Borza, *Numiri românești de plante..., cit.*, p. 214, că opera a fost lucrată în colaborare cu I. Molnar și concepută încă din 1801 în patru limbi, este neîntemeiată.
[2] *Bibliografia românească veche*, IV, București, 1944, p. 276.

„Înștiințarea“ se retipărește, cu modificări, și în 1814, de către admiratorii învățatului ardelean, la opt ani după moartea acestuia; de data aceasta se anunță că lexiconul „așezat“ de Samuil Micu este „ceva îndreptat și către sfîrșit dus“ de Vasile Coloși. Începe astfel lunga prefacere a lucrării care avea să devină, peste 11 ani, *Dicționarul budan*. Totuși mai persistă, pînă tîrziu în secolul al XIX-lea, părerea că Micu este singurul autor al lucrării de la 1825[1]. Deși mult inferioară *Lexiconului de la Buda*, versiunea lui Micu rămîne „cel dintîi produs lexicografic românesc științific, alcătuit din izvoare bune“[2].

Aproape necunoscută este astăzi activitatea filologică a ardeleanului *Ștefan Crișan* (*Körösi*), fost profesor, la începutul secolului al XIX-lea, la colegiile reformate din Cluj și Mureș-Oșorhei (Tg. Mureș). Într-o notă inclusă în *Orthographia latino valachica* tipărită la Cluj, în 1805, Crișan amintește despre redactarea, care îi aparține, a unui *Lexicon român-latin-maghiar*: „Hac proxime pertractata Orthographia elaboratum Lexicon valachico latino hungaricum, paratamque Grammaticum habeo, haec quoque sum luci publicae editurus, si sensero lectores his meis primitiis favorem non denegaturos“. *Pe la 1802 lucrarea era gata de tipar* și, la solicitarea autorului, episcopul Ioan Bobb se arăta dispus să finanțeze o parte din publicarea ei. Se pare chiar că operația de tipărire a început, la Cluj, în anul 1803; ea a continuat pînă în clipa în care autorul a aflat de lucrarea similară a lui Samuil Micu-Klein. Presupunem că atunci el și-a retras lucrarea, sacrificînd-o în favoarea aceleia a lui Micu[3]. La 1820, cînd autorul nu mai era în viață, Gh. Asachi cumpără manuscrisul dicționarului de la văduva lui Crișan și îl duce cu el la Iași, unde se află și astăzi. Lucrarea, destul de dezvoltată, numără peste 10 000 de cuvinte-titlu. Autorul a folosit ortografia latină, în sistemul ortografic al lui Micu-Klein. Tendințele puriste se manifestă din plin în opera lui Șt. Crișan. Avem, de altfel, în acest sens, la îndemînă, scrisoarea sa din 22 decembrie 1802 către episcopul Bobb, în care se arată

[1] Vezi N. Bălășescu, *Dicționariu latinu-romanu* (prospect), București, 1851, p. 15.
[2] N. Drăganu, în *Dacoromania*, VII (1934), p. 265.
[3] G. Blédy, *Viața și activitatea filologică a lui Ștefan Crișan Körösi*, în *Studia Universitatis Babeș Bolyai*, seria 4, fasc. 2, 1960, p. 74 susține că „proba“ tipărită din dicționar ar constitui doar un material informativ pentru episcopul Bobb.

că forma cuvintelor româneşti din lucrare a fost astfel modelată, încît să se vadă uşor înrudirea lor cu formele corespunzătoare latineşti. Pe aceeaşi linie, autorul se angajează să omită termenii „nefireşti" (adică nelatini) ai limbii române şi să-i înlocuiască cu alţii „mai potriviţi" (de origine latină); în felul acesta, el măreşte în mod artificial numărul cuvintelor din dicţionar cu termeni luaţi direct din limba latină. Dicţionarul lui Şt. Crişan are în plus faţă de acela al lui Micu unele „observationes etymologicae", primele din istoria lexicografiei româneşti care indică şi etimonul cuvintelor[1]. Este adevărat însă că indicaţiile etimologice sînt lipsite, de obicei, de temei ştiinţific, avînd mai mult o valoare documentară (cf. exemple ca „*botă* — gal. [= galà, franceză] *baton*"; „*iad* — grae. [= greacă] *adys*") [2].

Tot din primul deceniu al veacului trecut datează şi *Vocabularium pertinens ad tria regna naturae, redactat, pe la 1808—1810, de Gh. Şincai*. Dacă glosarul de la 1783 al lui Benkö József cuprindea doar nume de plante, lucrarea lui Şincai urmăreşte să reunească terminologia generală a ştiinţelor naturii. Cei 427 de termeni ai vocabularului indică nume de plante, de animale şi de minerale, în limbile *latină-română-maghiară-germană* şi *română-latină-maghiară-germană*. Autorul a folosit izvoare germane: pentru numele de plante, lucrarea *Verzeichnis der in Siebenbürgen wildwachsenden Pflanzen* a lui P. Sigerus [3], care, la rîndul lui, prelucrase glosarul lui Benkö [4]; pentru numele de animale şi de minerale, lucrarea lui Helmuth *Istoria naturei sau a firei*, pe care o tradusese în limba română însuşi Şincai [5]. Termenii româneşti folosiţi de autor sînt, în cea mai mare parte, populari, Şincai manifestînd o deosebită şi evidentă grijă în evitarea terminologiei livreşti, neologice. Deşi n-a văzut lumina tipa-

[1] În *Scara* lui Dimitrie Cantemir se indica, după cum am arătat, numai limba de origine, nu şi forma etimonului.

[2] Despre Ştefan Crişan, cf.: T. Cipariu, *Principia de limba..., cit.*, p. 321; Aron Densusianu, *Un dicţionar vechi*, în *Revista critică-literară*, IV (1896), p. 33—34; N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea, cit.*, II, p. 297—299; C. Suciu, *Un filolog puţin cunoscut: Ştefan Körösi (Crişan)*, în *România literară*, Aiud-Arad, 1933, nr. 2, p. 45 şi urm.

[3] S-a publicat în *Siebenbürgische Quartalschrift*, II, (1791), anexă la fasc. 3.

[4] Cf. I. Coteanu, *Prima listă..., cit.*, p. 6.

[5] Cf. *Dacoromania*, II (1921—1922), p. 876.

rului, vocabularul lui Şincai a fost exploatat, după toate probabilităţile, în definitivarea *Lexiconului de la Buda*, care însă l-a folosit în mod critic, operînd unele rectificări [1].

Preocupări lexicografice multiple a manifestat, la începutul secolului al XIX-lea, învăţatul şi scriitorul, şi el ardelean, *Ioan Budai-Deleanu*. Dintre numeroasele dicţionare bilingve ori poliglote proiectate sau începute[2], singurul terminat este *Lexiconul românesc-nemţesc*, pe care autorul îl avea gata de tipar în 1818, după 35 de ani de muncă[3]. Acest lexicon este foarte important din numeroase puncte de vedere. Prefaţa lucrării [4] constituie prima expunere de motive a unui lexicograf român asupra concepţiilor sale, mai ales asupra limitelor listei de cuvinte. Pentru întîia dată în istoria lingvisticii româneşti o lucrare lexicografică se bazează pe un material obţinut prin despuierea textelor. Autorul menţionează, în corpul articolelor, izvoare (nu însă citate) vechi, ca *Biblia*, *Psaltirea*, *Mineiul*, *Cronica* lui Simion Dascălul; de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea figurează în bibliografia lucrării texte traduse, ca *Aethiopica* lui Heliodor, *Odiseea*, *Critil şi Andronie*, *Istoria lui Sofronim şi a Haritei*. Ne aflăm, de asemenea, în faţa primului dicţionar în care se înregistrează atît sensurile de bază cît şi sensurile secundare ale cuvintelor româneşti, ordinea sensurilor la cuvintele polisemantice fiind, în general, cea isto-

[1] Al. Borza, *Primul dicţionar de ştiinţe naturale românesc...*, în *Dacoromania*, V (1927—1928), p. 553 şi urm. Manuscrisul lucrării se află la Biblioteca filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România, fondul Oradea, sub cota 125.

[2] A început următoarele dicţionare bilingve sau poliglote: un *Lexicon nemţesc-românesc*, unul *latin-român*, un altul „*frîncesc*"-*românesc*, în sfîrşit un *Lexicon latin-german-român* (fragmente din aceste lucrări se păstrează la Biblioteca Academiei, secţia manuscrise, sub cotele 2421—2424).

[3] Într-un raport din 1784, Cancelaria aulică ungaro-transilvană informa Consiliul de Stat din Viena despre cererea unui „valah din Transilvania", Ion Delean, care solicita sprijin pentru publicarea de către stat a dicţionarului său, desigur o versiune primitivă a operei lexicografice realizate de filolog în 1818 (vezi *Cercetări de lingvistică*, V (1961), nr. 2, p. 267—291, dar mai ales p. 276).

[4] S-a publicat ultima oară în *Limba română*, IX (1960), nr. 2, p. 37 şi urm.

rică, etimologică. Aspectul științific al lucrării se evidențiază și printr-o altă caracteristică: *Lexiconul românesc-nemțesc al lui Budai* este cea dintîi lucrare lexicografică în care se dau sistematic indicații asupra accentului cuvîntului-titlu, asupra categoriei gramaticale, a genului (la substantive) și a diatezei (la verbe), a răspîndirii geografice a cuvintelor, în sfîrșit, asupra valorii lor stilistice. Lucrarea conține și indicații etimologice, într-o anexă formată din mai multe tabele în care termenii românești sînt grupați pe origini[1]. Meritul acestor tabele rezultă mai ales din egala (sau, mai bine-zis, obiectiva) importanță acordată termenilor românești de origine latină și celor de origine nelatină, fapt care îl deosebește net pe Budai de lexicografii latiniști. Lista de cuvinte a dicționarului cuprinde circa 10 000 de termeni — număr egal cu acela al *Lexiconului de la Buda* — și vădește, din partea autorului, un purism moderat. Se înlătură, de exemplu, din lucrare acele cuvinte regionale de origine nelatină pentru care limba română dispune de sinonime mai vechi cu largă circulație, precum și termenii livrești nelatini, care „s-au băgat la cărțile bisericești fără trebuință"; în schimb, Budai-Deleanu a înregistrat acele regionalisme stricte, de mică circulație, care erau „adevărate strămoșești". Atitudinea sa moderată intervine însă în principiul de a acorda loc în dicționar tuturor acelor „cuvinte care sînt obicinuite la tot neamul" sau „mai larg obicinuite", *„ori de la care limbă să purceagă"*, prin urmare fără nici un fel de restricții de ordin etimologic. Tendința puristă a filologului ardelean este întrecută de aceea neologizantă, care primează în lucrare. De altfel, Budai-Deleanu a început și redactarea unui dicționar de neologisme, *Lexiconul pentru cărturari*, din care s-a păstrat litera *A*. Din păcate, nici una dintre lucrările lexicografice care aparțin lui Budai-Deleanu n-a văzut lumina tiparului[2].

---

[1] Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române*, *cit.*, p. 182, le consideră primele indicații etimologice din istoria lexicografiei românești, ceea ce, evident, este inexact. Am arătat mai sus că asemenea indicații apar încă de la Dimitrie Cantemir și se regăsesc, apoi, în *Dicționarul* lui Ștefan Crișan.

[2] Despre activitatea lexicografică a lui Budai-Deleanu, cf. Ion Gheție, *I. Budai-Deleanu, teoretician al limbii literare*, în *Limba*

Cel dintîi dicționar tipărit din secolul al XIX-lea este *Kleines walachisch-deutsch und deutsch-walachisches Wörterbuch, din 1821*[1], *și aparține germanului ardelean Clemens Andreas*. Dicționarul, care continuă tradiția lucrărilor lexicografice bilingve, s-a bucurat de o mare circulație, probabil în cercurile școlare și didactice; două ediții noi, în 1823 și 1837, confirmă clar succesul micului dicționar. Același autor tipărise, de altfel, tot în 1821, un manual de conversație în limba română pentru germani, *Walachische Sprachlehre für Deutsche*, care era urmat de „ein kleines Wörterbuch". Semnalăm acest tip de dicționar-anexă întrucît el este frecvent în prima jumătate a veacului trecut (apare incidental și în veacul al XVIII-lea), cînd însoțește diverse manuale, tratate și mai ales traduceri de opere beletristice[2]. Fiecare dintre cele două părți ale lucrării lui Clemens cuprinde circa 5 000 de cuvinte-titlu. Lista apare însă mult încărcată prin includerea a numeroase nume proprii (la *A* apar, de exemplu, *Aaron*, *Avva*, *August*, *Averchie*, *Avraam*, *Agnita*, *Adam*, *Adolf*, *Alexandru*, *America*, *Anastasie*, *Anglia* etc.), precum și de unitățile frazeologice sau construcțiile gramaticale lăsate cap de articol (de exemplu, *va avea grijă*, *va ploua*, *va să fie*, *vreadnic de iubire* etc., la litera *V*). Termenii românești sînt reproduși cu caractere chirilice și latine (în ortografie latinizantă). Lucrarea are un oarecare aparat științific: se indică

---

română, VII (1958), nr. 2, p. 23 și urm.; același ne-a oferit personal o serie de date referitoare la această problemă. Manuscrisul complet al *Lexiconului românesc-nemțesc* se găsește la Biblioteca Academiei, secția manuscrise, sub cotele 3728-3731; tot acolo, în miscelaneul de sub cota 2424, se află *Lexiconul pentru cărturari*.

[1] *Bibliografia românească veche*, III, fasc. III-VIII, București, 1936, p. 374, pune sub semnul îndoielii existența ediției de la 1821; dr. Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, II, București, 1931, descrie însă această ediție, al cărei titlu complet diferă de acela al ediției din 1823.

[2] Pomenim cîteva exemple de la începutul secolului al XIX-lea: *Scară a cuvintelor celor streine și a celor făcute din firea limbii, care cuvinte au cerut neapărat trebuința a să metahirisi în alcătuirea pravililor*, Iași, 1815, deși apărută ca lucrare independentă este, în realitate, un glosar-anexă de neologisme, în genul *Scării* lui Cantemir, la *Pravila* lui Andronache Donici, care apăruse cu un an înainte (încercarea lui Gr. Brîncuș, cf. *Limba română*, IV (1955), nr. 6, p. 25 și urm., de a demonstra că glosarul este o lucrare independentă nu ni se pare convingătoare). 120 de termeni (juridici dar și mai generali) sînt glosați în această anexă anonimă, uneori cu definiții ample. Al doilea exemplu ni-l oferă ardeleanul Maniu Montan Nicolaus care,

genul substantivelor, unele plurale ale numelor, unele forme gramaticale verbale etc. Inovaţia lucrării o constituie organizarea materialului pe „cuiburi“ lexicale, adică concentrarea sub un articol unic a cuvîntului-bază şi a derivatelor sale (*vinde — vîndut — vînzătoriu*; *cocon — cocoană — coconiţă*; *copil — copilaş — copilă — copilărie*). Sistemul apare însă mai mult accidental şi este părăsit cu totul spre mijlocul redactării.

La 1822 se tipăreşte, la Sibiu, *Vocabularium nemţesc şi românesc, în redactarea doctorului Ioan Molnar*[1], cunoscut prin manualele şi gramatica sa. Dicţionarul numără peste 8 000 de cuvinte-titlu, depăşind cu mult, ca proporţii, pe acela al lui Clemens, însă e tot atît de modest ca realizare ştiinţifică, avînd aspectul unei simple liste de termeni. Interesant ni se pare indicele de la sfîrşitul lucrării bilingve, care cuprinde toate corespondentele româneşti folosite în corpul dicţionarului, cu trimiterea la pagină. Acest indice ţine, de fapt, locul unui al doilea dicţionar bilingv, inversul celui dintîi. O altă caracteristică a lucrării o constituie extrem de bogata terminologie medicală inclusă în ea. Faptul este uşor explicabil, dacă ne gîndim că autorul era medic; se pare însă că Ioan Molnar a vrut să facă din acest dicţionar bilingv şi o lucrare de lexicografie specială, de terminologie medicală [2]. Corespondentele româneşti ale termenilor germani sînt date cu litere latine (în ortografie puternic influenţată de cea germană) şi chirilice.

Ultima lucrare lexicografică apărută înaintea *Lexiconului de la Buda* este *Dicţionarul rumanesc, lateinesc şi unguresc*, în două tomuri, realizat „dein orenduiala“ lui *Ioan Bobb*, vlădica Făgăraşului, şi tipărit la Cluj, între anii *1822* şi *1823*. Lucrarea este totodată prima operă

în *Orthoepia latina, latino-valachica, hungarica, germanica et serbo-valachica* (Sibiu, 1826), include un modest *Vocabularium latinum, valachicum, hungaricum et germanicum, Lexicon budan* în miniatură. În sfîrşit, manualul de conversaţie *Noao cuvinte ruseşti şi româneşti* (Bucureşti, 1829) începe cu un *Vocabular rus-român* care ocupă mai mult de jumătate din cuprinsul cărţii. Dar cel mai vechi glosar-anexă care interesează lexicografia românească datează din 1666; el aparţine studentului Iohann Tröster, originar din Sibiu, şi a fost publicat, în română, latină şi germană, la sfîrşitul lucrării sale *Das alt und neu teusche Dacia ...*, apărută la Nürnberg (Vezi A l. B o r z a, *Numiri româneşti de plante...*, *cit.*, p. 200—201).

[1] Autorul nu figurează pe pagina de titlu a lucrării.

[2] Vezi V. B o l o g a (care s-a ocupat în mod special de această terminologie), în *Dacoromania*, IV_1 (1927), p. 383 şi urm.

lexicografică tipărită de mari proporţii, din numeroase puncte de vedere asemănătoare *Dicţionarului budan*. Ea întrece, ca număr de cuvinte (circa 11 000), *Lexiconul* din 1825[1]. Ca şi acesta, dicţionarul lui Bobb cuprinde numeroase nume proprii; ca şi acesta, lucrarea are, în lista de cuvinte, numeroase latinisme şi termeni regionali de origine maghiară. Ici şi colo, la unele cuvinte puţin uzuale, alături de termenul românesc apar şi scurte definiţii sau corespondente sinonimice (la *armentariu*: „pastoriu de vite“; la *agape*: „ospetiu de iubire“; la *ager*: „iute, grabnic, straduitoriu“). Unităţile frazeologice (mai ales expresii), frecvente în lucrare, figurează ca articole independente, după cuvîntul-titlu semnificativ, nefiind niciodată incluse în corpul tratării acestuia. Dicţionarul este tipărit în întregime cu litere latine. Forma cuvintelor româneşti este, în general, latinizantă, etimologizantă. Cu aproape o jumătate de secol înaintea lui Laurian şi Massim, lucrarea inaugurează purismul extrem în lexicografie, prin exilarea, într-un apendice de la sfîrşitul tomului al doilea, a cuvintelor populare româneşti de origine nelatină. Autorul a folosit în redactare trei izvoare lexicografice maghiare: izvorul principal pare a fi *Dicţionarul* lui Fr. Páriz Pápai, în ediţia de la 1708, iar cele două izvoare secundare, *Dicţionarul* lui A. Molnár şi acela al lui I. Márton[2]. Ca realizare generală, lucrarea orînduită de Ioan Bobb este în mod evident inferioară *Lexiconului de la Buda*. A mai rămas să amintim părerea unor cercetători că dicţionarul aici în discuţie ar fi, în esenţă, forma prelucrată a *Lexiconului român-latin-maghiar* al lui Şt. Crişan [3], despre care am vorbit în paginile anterioare. Am arătat raporturile pe care Crişan le-a întreţinut cu episcopul Ioan Bobb şi putem să presupunem, pe baza lor, că acesta din urmă va fi avut la îndemînă unul dintre exemplarele manuscrisului lui Crişan. Fără să fi făcut personal o confruntare riguroasă între cele două lucrări, ni se pare totuşi că poate fi stabilită o înrudire certă

[1] Afirmaţia lui I. Ş i a d b e i (*Limba română*, VI (1957), nr. 6, p. 17) că *Lexiconul de la Buda* este „*superior ca bogăţie de cuvinte* [s.n.] ... celui apărut cu cîţiva ani înainte la Cluj (1822)“ nu se confirmă la confruntarea celor două dicţionare; de exemplu, *aboritoriu, aboros, abis, absinthiu, bachanal, bachant, balsam, balsamină, bancariu, barbar, barbarie* etc. apar numai la Bobb.

[2] Cf. N. D r ă g a n u, în *Dacoromania*, VII (1934), p. 266.

[3] C. S u c i u, *Un filolog puţin cunoscut ...*, *cit.*

între ele. Această înrudire nu este, însă, suficientă pentru a afirma că avem a face cu o singură operă lexicografică, deoarece în lexicografia românească din secolul al XIX-lea se întîlnesc şi alte numeroase similitudini, care arată intensa folosire a operelor predecesorilor. Numai un studiu special şi amănunţit [1] ne va putea spune în ce măsură este reprodusă redactarea lui Şt. Crişan în dicţionarul tipărit de Bobb.

Cu *Lexiconul de la Buda* (sau, după titlul exact, *Lesicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemţescu*, Buda, 1825) lexicografia românească păşeşte pe o treaptă nouă. Afirmaţia lui Lazăr Şăineanu că „de la dînsul datează începutul lexicografiei române moderne“ [2] este, desigur, întemeiată, cel puţin pentru lexicografia tipărită. Avem a face cu o operă în care aparatul ştiinţific se află la nivelul celor mai bune lucrări străine similare contemporane. Prestigiul lucrării este şi astăzi atît de mare, încît s-a putut face afirmaţia, desigur eronată, că *Lexiconul budan* ar fi „singura încercare făcută pînă atunci [pînă la 1825] de a se alcătui un dicţionar al limbii noastre“[3]. Am arătat mai sus prima etapă în redactarea lucrării; în rîndurile de mai jos vom schiţa şi etapele următoare. După moartea lui Samuil Micu-Klein, tipografia Universităţii din Buda încredinţează lui *Vasile Coloşi*, parohul unit din Săcărîmb, continuarea lucrărilor de definitivare a lexiconului. Acesta predase el însuşi tipografiei, pe la 1805, un *Dicţionar* româno-latino-maghiaro-german, desigur în vederea tiparului [4]. În urma sarcinii primite, Coloşi contopeşte cele două dicţionare, schimbînd, între altele, ordinea ultimelor două limbi din lucrarea lui Micu. Din prefaţa *Lexiconului de la Buda* aflăm că Vasile Coloşi „Lesiconul lui Klein foarte mult l-au avuţit“, iar din „înştiinţarea“ tipărită în 1814, despre care am amintit şi mai sus, desprindem că el a „îndreptat“ lucrarea „aşezată“ de Micu-Klein. Aportul lui Coloşi la definitivarea lucrării este cu mult mai mare decît se crede îndeobşte. Gáldi L. a descoperit, în biblioteca episcopală din Oradea, fragmente din redactarea acestuia, datate 1805 şi 1810[5]. Pe baza fragmentelor, extrem de preţioase pentru noi, ne convingem cu uşurinţă că versiunea lui Micu a fost modificată radical. De altfel, autorul se modifică pe el însuşi, prin amplificare, în versiunea de la 1810; unele din articolele sale rămîn aproape neschimbate pînă în faza tipărită a *Lexiconului budan* [1]. Moartea lui Coloşi a împiedicat desăvîrşirea lucrării. Ea este continuată de canonicul orădean *Ioan Corneli*, de la 1815 înainte. Corneli este trimis la Buda, pe cheltuiala lui Samuil Vulcan, revizuieşte şi amplifică dicţionarul de la litera *I* înainte, adăugînd lucrării mai ales numeroşi termeni tehnico-ştiinţifici (în sens larg). Gáldi a găsit, tot la Oradea, cîteva fragmente din redactarea lui Corneli [2], cu ajutorul cărora ne putem face o imagine destul de exactă asupra contribuţiei canonicului la definitivarea lexiconului. Volumul articolelor este, la Corneli, în general mai mare decît în *Lexiconul budan*, cu definiţii uneori interminabile (*iţe*: „Suntu tortu quelu implettecitu pe fusteii cu corléţie, séu şi cu ochiuri fîcutu, la resboi dé supra şi dedesuptu aquatiatu, prin quare se bagî firele s. urdéla, şi tessitorul perendu cu piciorul ...“ etc.). Inovaţia cea mai importantă pe care a introdus-o Corneli în lucrare rămîne, bineînţeles, indicaţia etimologică. După cît se pare, ea ocupa, în versiunea acestuia, un spaţiu mult mai mare decît în forma definitivă[3]. Corneli este rechemat în ţară şi nu mai poate continua opera care, în 1820, este înmînată spre revizie lui *Petru Maior*. Deşi a colaborat puţin la lucrare (moare în 1821), aportul lui Maior a fost, probabil, considerabil [4], mai ales în definitivarea etimologiilor. Revizuirea şi completarea vastei opere au fost terminate de preotul *Ioan Teodorovici* şi de fratele său *Alexandru Teodori*, doctor în medicină şi filozofie. Aflăm, din prefaţa lexiconului,

[1] După cîte ştim, un asemenea studiu a fost început, la Cluj, de către regretatul G. Blédy.

[2] *Istoria filologiei române*, *cit.*, p. 184.

[3] *Dicţionarul limbii române literare contemporane*, vol. I, Bucureşti, 1955, p. IV.

[4] Gáldi L., în Samuelis Klein, *Dictionarium ...*, *cit.*, p. 257.

[5] *Ibidem*, p. 257 şi 265.

[1] Cf. redactarea cuvîntului *mînă* în cele două versiuni, *ibidem*, p. 262—263.

[2] *Ibidem*, p. 268.

[3] Cuvîntul *înţepa* — la Corneli: „Ital. *inzeppare*, intrudo, coacervo, congero, spisso. Etym. a praep. *in* et *ceppus*, cuneus“; la *Lexiconul budan*: „Lat. *in* et *cipus*“, cf. *ibidem*, p. 269.

[4] La mai puţin de patru decenii de la apariţia lucrării, jurnalul românesc *Concordia*, din Pesta (1861, nr. 7, p. 26), vorbea cu admiraţie despre „lesiconul fericitului P. Maior“, considerînd deci, pe nedrept, că acesta ar fi singurul (sau cel puţin principalul) autor al dicţionarului.

că ei au reluat opera de îmbogățire pe aproape două treimi din lucrare (iarăși de la litera *I* înainte)[1].

S-a insistat prea mult asupra caracterului de dicționar poliglot al *Lexiconului de la Buda*, trecîndu-se adesea cu vederea faptul că importanța primordială a lucrării stă în aspectul ei explicativ și etimologic. Într-adevăr, n e a f l ă m î n f a ț a c e l u i d i n t î i d i c ț i o n a r e x p l i c a t i v ș i e t i m o l o g i c a l l i m b i i r o m â n e c a r e a v ă z u t l u m i n a t i p a r u l u i. Dacă în prospectele tipărite de Micu, precum și în *Dicționarul* de la Cluj procedeul de a defini unele cuvinte (rare) apărea în mod cu totul incidental, în *Lexiconul de la Buda* el devine sistem: aproape toate cuvintele polisemantice, precum și numeroase cuvinte unisemantice incluse în lucrare au, înaintea enunțării corespondentelor din cele trei limbi străine, scurte indicații semantice (perifraze sau sinonime) în limba română. Prin această caracteristică, dicționarul în patru limbi îndeplinește totodată și rolul de dicționar explicativ românesc. Față de versiunea lui Micu-Klein, forma definitivă a *Lexiconului budan* adaugă indicațiile gramaticale: fiecare cuvînt-titlu este încadrat în categoria morfologică respectivă, se atestă cu regularitate pluralul substantivelor și al adjectivelor, infinitivul lung și participiul verbelor. Cuvintele polisemantice sînt grupate pe sensuri, de obicei sub cifre, spre deosebire de versiunea lui Micu-Klein, care concentra nuanțele semantice, oricît de diverse, într-o enumerare unică. Sensurile, la rîndul lor, sînt dispuse, de obicei, în filiație istorică, de la cele etimologice la cele recente, ca în *Dicționarul* lui Budai-Deleanu. Ceea ce mărește enorm valoarea dicționarului este apreciabilul număr de expresii incluse în corpul articolelor[2], adesea cu definiții[3]. Cuvintele pe care autorii le consideră de origine latină (eventual romanică sau greacă) au în mod sistematic indicații asupra etimonului, celelalte numai în mod incidental.

---

[1] Despre istoricul *Dicționarului* de la Buda, în afară de lucrările citate, cf. și A r o n D e n s u s i a n u, *Din istoria Lexiconului de Buda*, în *Revista critică-literară*, IV (1896), p. 193 și urm.; *E.* A r m e a n c a, *Vasile Coloși, colaborator la Dicționarul de Buda*, în *Societatea de mîine*, IX (1932), p. 14; D. S i m o n e s c u, *Proiecte de dicționare române, S. Micu și V. Kolosi*, în *Ethos*, II, (1945), p. 3—4.

[2] Rareori și ca articole independente.

[3] La cuvîntul-titlu *nas* se dau, de exemplu, unități frazeologice ca *vorbesc pe nas, port pe cineva de nas, arunc cuiva ceva în nas, umblu cu nasul pe sus, îmi sare ceva în nas, cu nasul de glaje sau de ceară* etc.

În partea etimologică însă se manifestă mai cu seamă purismul autorilor, tendința de a explica cu orice preț prin limba latină cuvintele românești, nu de puține ori prin sacrificarea conștientă a adevărului științific[1]. „Cu toate acestea, *Lexiconul budan* conține peste o mie de etimologii latine rămase valabile și constituie începutul serios al etimologiei românești"[2]. Lucrarea a fost de altfel utilizată, în primul rînd pentru indicațiile etimologice, în operele a doi mari învățați străini, care au popularizat-o peste hotare: este vorba de romanistul Fr. Diez și de slavistul B. Kopitar.

În raport cu versiunea lui Micu, lista de cuvinte a *Lexiconului de la Buda* este îmbogățită în mod apreciabil, fapt relevat și în prefața lucrării. S-au adăugat, după cum am văzut, numeroase neologisme aparținînd domeniului tehnico-științific; de asemenea, unele maghiarisme ardelenești, slavonisme și chiar turcisme; predominant este însă adaosul de elemente latinești transferate direct din dicționarele latine și, prin urmare, fără circulație reală în limba noastră. Adaosul latinist nu este totuși atît de mare ca în *Dicționarul* „orînduit" de Bobb, autorii dovedind, din acest punct de vedere, mai multă măsură. Alegerea formei cuvintelor-titlu se face de asemenea în spirit latinist mai moderat decît la Bobb, însă mai accentuat în raport cu versiunea Micu-Klein.

Influența *Lexiconului de la Buda* a fost enormă. Mai toate dicționarele ulterioare, pînă tîrziu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, îl iau ca model și îl pomenesc cu cel mai mare respect. Datorită — cel puțin în parte — prestigiului lucrării, curentul latinist se face simțit în majoritatea operele lexicografice din Țara Românească și Moldova și stăpînește cu autoritate, pînă după anul 1870.

---

[1] Împrumuturi clare din limba slavă (și derivate ale acestor împrumuturi) de felul lui *corabie, drojdii, haiduci, prost, slăbi, slăvi, slovă, slujitor* etc. au, în lucrare, etimon latinesc.

[2] I. Ș i a d b e i, *Lexicografia română și istoria cuvintelor, cit.*, p. 18.

II. LEXICOGRAFIA ROMÂNEASCĂ DE LA 1826 PÎNĂ LA 1870

În primul sfert al veacului trecut preocupările lexicografice au fost concentrate, după cum am văzut, în Transilvania. Curînd după apariţia *Lexiconului budan*, dar mai ales către jumătatea secolului, se constată o nouă repartiţie geografică a preocupărilor lexicografice: Muntenia începe să concureze în mod evident şi chiar să depăşească, în acest domeniu, Transilvania. Se mai observă şi faptul că Transilvania şi Muntenia tind să se specializeze, fiecare, în anumite tipuri de dicţionare, specializare determinată în primul rînd de nevoile şi de influenţele locale specifice. Astfel, în domeniul lexicografiei bilingve — şi acum cea mai bogată în realizări — Transilvaniei îi aparţin mai toate dicţionarele germano-române (şi româno-germane), iar Munteniei mai toate cele francezo-române (şi româno-franceze). Influenţa latinistă, răspîndită din Transilvania în Muntenia şi foarte activă pe la jumătatea secolului al XIX-lea în această din urmă provincie, explică de ce majoritatea dicţionarelor latino-române care apar acum aparţin de asemenea Munteniei. În sfîrşit, dicţionarele de neologisme, surprinzător de numeroase şi de consultate în aceste decenii, apar numai în ţările române şi în primul rînd în Muntenia, unde influenţa occidentală, directă şi indirectă, s-a exercitat mai puternic.

Dacă lexicografia românească bilingvă şi poliglotă apare, în această perioadă, deosebit de fecundă, în schimb dezvoltarea lexicografiei explicative unilingve este, din punct de vedere statistic, nesatisfăcătoare. Exceptînd lexicoanele de neologisme (dicţionare explicative unilingve de tip special, care nu cuprind întregul lexic al limbii), înregistrăm, în această jumătate de secol, un singur dicţionar explicativ general tipărit al limbii române, ascuns şi acela în paginile unei lucrări care se intitulează bilingvă: este vorba de *Vocabularul român-francez* al lui I. Costinescu (din 1870), în care absolut toţi termenii româneşti înregistraţi sînt definiţi mai întîi pe larg în limba noastră.

Lexicografia etimologică a limbii române înregistrează unele progrese: mai întîi prin dicţionarele de neologisme, care de obicei sînt şi etimologice; în al doilea rînd prin cîteva dicţionare bilingve care, continuînd tradiţia lexicografică românească, conţin şi indicaţii asupra originii cuvintelor; în sfîrşit, prin cel dintîi dicţionar unilingv, *Condica limbii româneşti* (circa 1832), aparţinînd lui Iordache Golescu, interesant sub aspectul etimologic prin aceea că e străin de influenţa latinistă.

Un fapt de o deosebită importanţă se desprinde din parcurgerea dicţionarelor redactate în această etapă: contrar părerii curente, observăm că influenţa latinistă în alegerea cuvintelor şi a formelor româneşti împrumutate în veacul al XIX-lea este aproape tot atît de puternică ca şi aceea a limbii franceze; vom încerca să demonstrăm acest lucru îndeosebi atunci cînd vom ajunge la analiza dicţionarelor de neologisme.

*

Deoarece numărul lucrărilor lexicografice româneşti redactate între anii 1826 şi 1870 este mare, ne propunem să le grupăm după tipul căruia îi aparţin; în cadrul fiecărui tip de dicţionare putem face cu mai multă uşurinţă caracterizările, comparaţiile şi ierarhizările necesare. Vom începe cu lexicografia bilingvă şi poliglotă din această perioadă, întrucît ea continuă linia tradiţională a lexicografiei româneşti.

LEXICOGRAFIA BILINGVĂ

1. Dicţionare germano-române şi româno-germane

Se cunoaşte succesul pe care l-a avut în Transilvania micul *Dicţionar româno-german* şi *germano-român* redactat de sasul Andreas Clemens. De la 1821 şi pînă la 1837 lucrarea înregistrase trei ediţii, fiind prima operă lexicografică din istoria lingvisticii româneşti care se reeditează[1]. Împreună cu aceea a lui I. Mol-

[1] Retipărirea vocabularului lui Strilbiţki la sfîrşitul gramaticii lui Teodor Şcoleriu, în 1789, despre care am amintit, nu constituie o reeditare propriu-zisă, ci numai o reproducere, cu tiparul schimbat.

nar, ea a servit nevoilor didactice, traducătorilor, cititorilor și vorbitorilor din această provincie pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. De la 1850 înainte, în decurs de 18 ani, se redactează nu mai puțin decît zece noi dicționare germano-române și româno-germane, fapt care arată deopotrivă interesul românilor (mai ales ardeleni) pentru limba germană și al nemților pentru limba română. Cu excepția moldoveanului Teodor Stamati, toți autorii dicționarelor amintite sînt ardeleni. Faptul nu are de ce să surprindă, întrucît se știe că influența germană în Transilvania, explicabilă și prin existența unei numeroase populații germane, a fost evident mai puternică decît în celelalte două mari provincii românești; de altfel, în epoca la care ne referim, germana era limba oficială din Transilvania și, prin urmare, însușirea ei era obligatorie, cel puțin pentru intelectualii români din această provincie.

Primul în ordine cronologică dintre *dicționarele germano-române* apărute în această perioadă este cunoscutul *Vocabular de limba germană și română* al paharnicului *T. Stamati*, tipărit la *Iași*, în *1852*. Lucrarea, care numără peste 40 000 de cuvinte-titlu, conține c e a m a i b o g a t ă l i s t ă d e c u v i n t e d i n î n t r e a g a s e r i e d e d i c ț i o n a r e a p ă r u t e î n a c e a s t ă p e r i o a d ă, a p a r ț i n î n d c e l o r d o u ă l i m b i. Autorul împarte cuvintele nemțești în două categorii: formații vechi (moștenite sau împrumutate) și împrumuturi recente; înaintea împrumuturilor recente el adaugă, ca semn distinctiv, o cruciuliță († *abandon*, † *assortiment* etc.). Procedeul se regăsește, mai tîrziu, aplicat la cuvintele românești, și în *Dicționarul* lui Laurian și Massim. În privința corespondentelor românești, Stamati mărturisește în prefață: „am țintit totdeauna a fi precis, adecă a rosti o idee cu un singur cuvînt sau pre cît se poate prin mai puține cuvinte, iară nu prin descrieri largi și de prisos" (p.II). Într-adevăr, partea românească este comprimată la maximum, de altfel în spiritul dicționarelor bilingve moderne; termenii străini sînt explicați printr-un singur corespondent românesc sau prin serii sinonimice. Numeroase paranteze explicative indică domeniul de circulație al termenilor-titlu, complementul ori subiectul verbelor, diverse construcții gramaticale specifice etc.

Superior din multe puncte de vedere operei lui Stamati este *Dicționarul germano-român* apărut la *Brașov* între anii *1853 și 1854*, lucrare masivă, în două tomuri, cu o geneză interesantă. Autorul primei versiuni a lucrării este *Andrei*

Iser care, la 1848, tipărește primele patru coli, avînd gata în manuscris întregul dicționar, evaluat la circa 40 000 de cuvinte-titlu (număr egal cu acela din *Vocabularul* lui Stamati). Autorul își retrage însă manuscrisul de la tipografia brașoveană a lui Ioan Gött și-l vinde editorului Rudolf Orghidan. Înainte de a-l înainta la tipar, Orghidan trimite manuscrisul la Sibiu, în vederea obținerii părerii unor referenți asupra calității lucrării. Comisia de referenți (compusă din Florian Aaron, Paul Baciu și Andrei Mureșanu) consideră, după o lectură minuțioasă, că lucrarea mai are nevoie de „o corectură [= revizie] pătrunzătoare" (cf. prefața, p.II). Cu revizia este însărcinat G. Barit, dar acesta înapoiază autorului manuscrisul, întrucît constată, în cursul muncii sale, că volumul de modificări indispensabile este prea mare. Intervine atunci o nouă înțelegere între editor, pe de o parte, și *G. Bariț* cu *Gabriel Munteanu*, pe de alta, în urma căreia aceștia din urmă păstrează din dicționarul lui Iser numai primele două coli din cele patru tipărite și redactează în mod integral restul lucrării. În *Dicționarul* lor, G. Bariț și Gabriel Munteanu au redus la circa 30 000 numărul cuvintelor-titlu din versiunea lui Iser. Partea românească este mult mai amplă decît în lucrarea similară a lui Stamati. Deși autorii promit în prefață că vor folosi cu măsură sinonimia, „care de la o măsură în sus mai mult întunecă limba decît o ajută" (p.V), dicționarul cuprinde bogate serii de corespondențe sinonimice românești (*Filz*: „făltru, filțu, prelă"; *Kraft*: „putere, forță, tăriă, vîrtute"); la acestea se adaugă adesea și explicații analitice. În cazul cuvintelor nemțești polisemantice, corespondentele românești aparținînd diverselor sensuri se despart între ele prin punct și virgulă, oricît de deosebite ar fi aceste sensuri (*leiden*: „suferiu; pățesc, pătimesc, suport; conced, las"). Interesant este faptul că, deși lucrarea bilingvă are ca limbă de bază germana, autorii discută totuși pe larg alegerea termenilor românești și nu a celor nemțești. Ei afirmă că au folosit cuvinte „nu numai din toate provinciile românești, ci și după unii scriitori mai buni, sau și plăsmuite după analogiă" (p.III). Prin urmare, sînt puse la contribuție scrierile epocii și se admit invențiile lexicale făcute în spiritul limbii. Conduși de un bun simț în general remarcabil, autorii, contrazicînd tendințele latiniste ale vremii, acceptă cu circumspecție latinismele și chiar neologismele romanice (criteriul acceptării lor în limbă fiind „neapărata trebuință") și nu sînt dușmanii termenilor neromanici: „Nu este rușine nici semn

de sărăcia — afirmă ei — a păstra o sumă oarecare de cuvinte străine, care de mai multe veacuri s-au prefăcut în carnea și în sîngele nostru așea, încît aceleași fac parte eisnțială din materialul limbei" (p. IV). În sfîrșit, autorii folosesc, în partea românească, numeroase arhaisme și regionalisme; pentru acestea din urmă ei recunosc a fi folosit *Dicționarul* lui Stamati. Valoarea lucrării se ridică și prin marele număr de expresii germane atestate, cu traducerea românească. Interesul primordial al autorilor pentru partea românească se vădește și în faptul că unor corespondente românești ale termenilor germani li se indică etimonul.

Pentru nevoi didactice apare, la *București*, în anul *1855*, *Dicționarul portativ germano-român* semnat de *Joseph Stahl*. Autorul se numără printre aceia care aveau preocupări mai statornice pentru limba română, elaborînd numeroase metode și manuale pentru învățarea limbii germane (prelucrate după F. Ahn), care s-au bucurat de un deosebit succes. Dicționarul său, care cuprinde peste 16 000 de cuvinte-titlu, este conceput extrem de simplu: după înregistrarea cuvîntului german și indicarea categoriei morfologice, urmează imediat corespondentul românesc; explicația prin perifrază lipsește aproape cu desăvîrșire, iar în cazul cuvintelor germane polisemantice autorul dă corespondentele românești pentru unul singur dintre sensuri, cel principal. Partea românească nu este în general atinsă nici de influența latinistă și nici de aceea germană.

La *1863* apare la *Sibiu* un mic *Dicționar* (Taschenwörterbuch) *germano-român* în redactarea lui S. Petri. Autorul se făcuse cunoscut ca lexicograf cu doi ani înainte, cînd tipărise un *Vocabular* româno-german despre care vom aminti mai jos. Versiunea germano-română, care numără circa 16 000 de cuvinte-titlu, este cu mult mai bogată decît aceea româno-germană. Lucrarea lui Petri se înrudește mult, în partea românească, cu *Vocabularul* lui Stamati. Autorul evită aproape cu desăvîrșire explicația analitică și apelează fie la un singur termen românesc corespunzător celui german, fie la serii sinonimice (*Dienerin*: „slujnică, servitoare, argată"; ***klären***: „limpezi, curăți, strecura"). Surprinzător pentru data la care apare lucrarea, partea românească este scrisă cu caractere chirilice. Încă în prefața *Vocabularului* româno-german din 1861 autorul arătase că a păstrat caracterele chirilice din cauză că „ortografia română cu litere latine nu e supusă unei sisteme generale observate [= respectate] de nația întreagă" (p.II).

Cel mai sumar dintre dicționarele germano-române care apar în această perioadă aparține lui Teohar Alexi: este vorba de *Dicționarul portativ german-român* tipărit la *București* în *1866*. Autorul, ardelean de origine, a trăit multă vreme în Muntenia, unde a condus și prima bancă transilvăneană din București. Faptului că a fost tipărită în Muntenia i se datorește probabil marele succes al lucrării: pînă la 1908 înregistrăm șase ediții, mereu amplificate. În prima lui ediție însă, *Dicționarul* este modest și numără abia 14 000 de cuvinte-titlu, lucrate sumar. Față de celelalte opere similare, *Dicționarul* lui Alexi are în plus o interesantă anexă: „Tablă de cîteva numiri de națiuni, țeri, orașe, fluvii etc." care diferă în cele două limbi.

La Biblioteca Academiei, secția de manuscrise, sub cota 988, se păstrează un mic *Dicționar german-român* de proveniență ardelenească, redactat probabil în jurul anului *1860*. Este de proporții foarte modeste, cuprinzînd sub 2 000 de termeni-titlu. Structura articolelor este aceea din glosarele slavo-române, lipsită de orice indicație gramaticală, simplistă. Numai coloana din stînga, cu termenii germani, a fost definitivată de autorul necunoscut; cea din dreapta, formată din corespondentele românești, conține numeroase lipsuri, care urmau să fie completate ulterior. Ultimele pagini ale manuscrisului conțin îmbogățiri ale listei de cuvinte. După toate aparențele, lucrarea urma să îndeplinească mai degrabă rolul de anexă la o operă filologică oarecare decît acela de vocabular independent.

*

Dintre *dicționarele româno-germane* care apar în această perioadă primul aparține lui *Andrei Iser*, lexicograf despre care am vorbit și mai sus: se numește *Vocabular românesc-nemțesc* și apare la *Brașov*, în *1850*. Numărul global de cuvinte pe care îl cuprinde lucrarea, cifrat de autor (în prefață) la 15 000, corespunde numai cu aproximație realității, deoarece numeroase locuțiuni și expresii date ca articole independente încarcă lista de cuvinte (de exemplu, ***de apoi***, ***de astăzi***, ***de atunci***, ***de bună voie***, ***de bună seamă***, ***de dimineață***, ***de din jos***, ***de dulce*** etc. figurează ca articole-titlu, independente de cuvîntul-bază *de*). Dicționarul are un aparat științific meritos: alături de cuvîntul-titlu se indică atît categoria gramaticală cît și principalele forme morfologice (pluralul la sub-

stantive, formele feminine şi pluralul la adjective, infinitivul lung şi participiul la verbe). Sensurile îndepărtate între ele sînt grupate sub cifre şi litere (procedeu rar folosit în dicţionarele epocii). Corespondentele se indică prin unul sau mai mulţi termeni, explicaţia analitică fiind, în lucrare, aproape inexistentă. În măsură mai mare decît în celelalte dicţionare româno-germane autorul face loc, în lista de cuvinte, termenilor regionali ardeleneşti (cf. *sdroaie, sdruhăi, sdrumică, sgău, sgăură, sguli, sgurav, sgurăvi*).

Dintre dicţionarele bilingve româno-germane care apar în această epocă cel mai remarcabil este, fără îndoială, *Dicţionarul lui G.A Polizu*, tipărit la *Braşov* în *1857*[1]. După propria afirmaţie a autorului opera sa are „peste numărul de 18 miiziceri" (p. VII), număr, după statistica făcută de noi, în realitate şi mai mare. Astăzi cifra aceasta poate să nu mai surprindă, mai ales că unele dicţionare germano-române din aceeaşi epocă ajung să înregistreze un număr dublu de cuvinte-titlu. Dar dicţionarele germano-române au la dispoziţie şi folosesc, în alegerea listei de cuvinte, nenumărate izvoare lexicografice străine extrem de bogate, pe cînd cele româno-germane (şi, în general, cele bilingve sau poliglote avînd româna ca limbă de bază) nu beneficiază de asemenea izvoare. De altfel, Polizu însuşi mărturiseşte că „singurele uvraje care s-ar fi putut consulta la această lucrare sînt cunoscutul Lexicon în patru limbi de la Buda (din 1825) şi Vocabularul d-lui Iser de la Braşov (din 1850)" (p. VIII). Dar autorul, spre lauda lui, nu pleacă de la dicţionarele similare anterioare în s t a b i l i r e a l i s t e i d e c u v i n t e: vreme de aproape 20 de ani, de la 1836 înainte, el c u l e g e d i n t e x t e m a t e r i a l u l l e x i c a l pentru partea românească (cuvinte, forme, idiotisme), pe care ulterior îl organizează „lexicograficeşte". adăugîndu-i şi „traducţia germană". Afirmaţia lui că *Vocabularul* pe care l-a redactat „este original şi totodată mult mai bogat decît cele sus pomenite" (p.VIII) nu este de fel gratuită. Lucrarea a fost îmbogăţită cu circa 2 200 de cuvinte, de la litera *E* înainte, de către G.Bariţ, amintit şi mai sus în calitate de coautor al unui *Dicţionar*

[1] Vezi şi *Gazeta Transilvanii*, 1856, nr. 38, p. 147—148, care anunţă apariţia dicţionarului acestui „doctor în medicină" care „îşi făcuse studiile sale... pe la universităţile Germaniei".

germano-român. Bariţ a adăugat operei mai ales regionalisme; faţă de numărul global de cuvinte din lucrare, regionalismele sînt totuşi puţine. Abundă, în schimb, împrumuturile recente; comparat din acest punct de vedere cu *Dicţionarul* de neologisme de la 1848 al lui I.D. Negulici, *Vocabularul româno-german* al lui G.A. Polizu, este, pe anumite porţiuni, cu mult mai bogat: neologisme ca *narcoză, narcotiza, narcotizare, naturaliza, naturalizare, naturalism, neavizat, nega* (toate de la începutul literei *N*) nu apar în *Dicţionarul* lui Negulici. Pornind de la o concepţie sănătoasă, realistă, Polizu respinge purismul în lexicografie şi, prin urmare, introduce în lucrarea sa, cu egală îndreptăţire, „şi zicerile [= cuvintele] turceşti, ungureşti etc."(p.VIII). Corespondentele germane, indicate de obicei prin serii sinonimice bogate, au aparatul gramatical tot atît de complex ca şi termenii-titlu româneşti. La unele cuvinte polisemantice cu sensuri disparate sau la cuvinte al căror corespondent a fost greu de redat în limba străină, autorul a adăugat scurte precizări semantice în limba română (*luşcă*: „plantă, die Hühnermilch..."; *pricepere*: „mintea, der Verstand...; înţelegere, die Wahrnehmung"; *pumnaş*: „cusătură, pistritură la cămaşă, das Handbesetz...").

La *1861* apare, la *Sibiu*, *Vocabularul portativ românesc-nemţesc*; autorul, *S. Petri*, este acelaşi care redactează şi versiunea inversă a lucrării, despre care am amintit mai sus. Fapt surprinzător la prima vedere, Petri se conduce în redactare după *Vocabularul purtăreţ rumânesc-franţozesc şi franţozesc-rumânesc*, din 1839, al lui J.A. Vaillant, şi nu după dicţionarele româno-germane anterioare. Explicaţia trebuie căutată în structura *Vocabularului* lui Vaillant, care corespundea mai bine intenţiilor lui Petri de a da la lumină o lucrare sumară, accesibilă din toate punctele de vedere unor cercuri largi. Cît despre afirmaţia autorului că a îmbogăţit vechiul *Vocabular* al lui Vaillant, ea nu se verifică decît incidental la confruntarea celor două lucrări, care au, aproximativ, acelaşi număr de cuvinte: circa 10 000. Partea românească a *Vocabularului* românesc-nemţesc este scrisă cu caractere chirilice, ca şi versiunea germano-română a lui Petri. Autorul adoptă o atitudine conservatoare şi în privinţa acceptării neologismelor; „m-am ferit ca de foc de neologisme — afirmă el în prefaţă. – Priimirea sau nepriimirea neologismelor, precum răsar ca bureţii în formele şi coloarele cele mai eterogene... n-am socotit-o de competenţa mea, această problemă fiind rezervată mult doritei Academii Române". Se admit totuşi

unii termeni noi „de artă, ştiinţă şi industrie" (p. I—II). Opera lui Petri înregistrează multe expresii româneşti şi însoţeşte cuvintele-titlu cu numeroase precizări morfologice (asupra categoriei gramaticale, a pluralului, a femininului adjectivelor etc.). Corespondentele în limba germană se dau cu sobrietate, de obicei fără explicaţii analitice.

Ultimul dintre cele patru dicţionare româno-germane care apar între 1826 şi 1870 este *Vocabulariul romano-nemtiescu* publicat la *Sibiu*, în *1868*, şi avînd ca redactor pe *Sab. Pop. Barcianu*. Ca număr de cuvinte (aproape 20 000) lucrarea egalează, cu aproximaţie, *Vocabularul* lui Polizu. Volumul articolelor este însă cu mult mai redus la Barcianu. Autorul a schimbat, de altfel, structura lucrării în timpul redactării. Iniţial el îşi propusese să „gloseze" prin sinonime sau explicaţii sumare neologismele incluse în lista de cuvinte [cf. de exemplu: „*abonatu* (carele a solvitu înainte la ceva)..."; „*abreviatura* (prescurtare)..."; „*absentez* (nu . sunt faţă)"; „*cassezu* (desfiintiezu)..."]. În felul acesta dicţionarul bilingv avea să îndeplinească concomitent rolul unui dicţionar de neologisme. Dar în cursul redactării Barcianu renunţă tot mai mult la astfel de „glosări", care dispar definitiv de pe la litera *D* înainte. Demn de remarcat este şi marele număr de expresii româneşti care apar în *Vocabular*, cu traducerea în limba germană. Succesul acestei lucrări, care apare, pînă la 1910, în patru ediţii, nu poate fi comparat decît cu acela al *Dicţionarului* germano-român redactat de Teohar Alexi. După cît se pare, succesul operei nu este străin de aspectul ei latinist radical; dintre toate dicţionarele bilingve româno-germane şi germano-române apărute în această perioadă, acela care se conformează mai fidel principiilor latiniste aparţine lui Barcianu. Lista de cuvinte, încărcată cu termeni transferaţi direct din dicţionarele latineşti, deci fără circulaţie reală în limba română (cf. *abducu*, *abjudecu*, *abjuru*, *ablegatu*, *abnegu*, *abortu*, *abradu*, *abrumpu* etc.), precum şi aspectul ortografic arată că autorul era cucerit de latinism. Ca şi *Dicţionarul* lui Alexi (şi probabil inspirat din acesta), *Vocabularul* lui Barcianu este urmat de o anexă (intitulată *Vocabulariu geograficu*) în care figurează nume de ţări, de oraşe, de fluvii şi (contrazicînd titlul) de persoane.

Amintim, în sfîrşit, că limba germană mai este reprezentată în cîteva dicţionare poliglote, despre care vom vorbi în altă parte a lucrării (vezi p. 63 şi urm).

2. Dicţionare franceze-române şi româno-franceze

Spre deosebire de lexicografia bilingvă tipărită germano-română, bine reprezentată la noi încă din primele decenii ale veacului al XIX-lea, cea francezo-română (şi româno-franceză) începe abia la 1839. Este adevărat că semnalăm şi înainte de această dată unele lucrări lexicografice manuscrise care vădesc începuturile influenţei franceze în ţara noastră; dar aceste manuscrise (neterminate sau netipărite) nu s-au bucurat de nici un fel de circulaţie. Către mijlocul secolului al XIX-lea însă, influenţa culturii franceze în Principate, îndeosebi în Muntenia, ajunge la apogeu. Studiile tinerilor români în Franţa, ecoul ideilor şi mişcărilor politice din Franţa în ţara noastră, numeroasele traduceri din limba franceză, precum şi includerea acestei limbi în învăţămîntul din ţările române, toate au o influenţă hotărîtoare asupra dezvoltării limbii române, care acceptă un mare număr de elemente lexicale occidentale, îmbogăţindu-se necontenit într-un scurt interval de timp. La influenţa franceză directă se adaugă şi una indirectă, prin intermediul limbii ruse,a proape tot atît de puternică.

Primul dicţionar tipărit care interesează cele două limbi aparţine lui *J. A. Vaillant*, profesor francez stabilit la Bucureşti, director de pension aici, inteligent propagator al limbii sale în rîndul multor serii de elevi munteni. Pentru a satisface nevoile didactice imediate publică el desigur, la *Bucureşti*, acel mic *Vocabular purtăreţ rumânesc-franţozesc şi franţozesc-rumânesc* din *1839*[1]. Fiecare dintre cele două părţi ale *Vocabularului* numără circa 10 000 de cuvinte-titlu. Numeroase indicaţii gramaticale însoţesc (ca în *Vocabularul* lui Polizu) atît cuvîntul-titlu cît şi corespondentele din a doua limbă. De obicei, corespondentele se dau printr-un singur termen („*părăsi* v. abandonner"), rar cu serii de sinonime; explicaţia analitică lipseşte aproape cu desăvîrşire. În partea româno-franceză, după modelul altor dicţionare bilingve şi plurilingve ale epocii, autorul a transformat pe alocuri lucrarea bilingvă în dicţionar explicativ românesc: el a definit numeroşi termeni româneşti sau cel puţin a dat, în limba română, unele indi-

[1] „Prenumeraţia" lucrării, compusă dintr-o amplă expunere de motive, s-a publicat în periodicul naţional *Romania*, în 1838 (nr. 68, supliment. p. 1—8).

cații semantice asupra lor, de obicei după enumerarea corespondentelor din limba franceză (*„aerostat, -ți*, b)[ărbătesc]. *aérostat*. Mașină umflată cu un fluid mai ușor decît aerul și care se înalță în atmosferă"; *„democrație*, f. *démocratie*. Stăpînirea norodului"; *„mazere, -i* f. *pois*, b. Un zarzavat"; *„organisi*, v. *organiser*. A orîndui"). Uneori sînt indicate și domeniile speciale cărora le aparțin termenii; la *azimut* se precizează: „vorbă de astronomie"; la *bemol*: „vorbă de muzică"; la *divizie*: „vorbă militărească" etc. Faptul cel mai important pe care trebuie să-l semnalăm în acest vocabular este m a r e l e n u m ă r d e n e o l o g i s m e, unele, probabil, puse pentru prima dată în circulație prin el. Cuvinte ca *abdomen, ablativ, abona, abonat, absorbire, academic, activ, acuzativ, adverb, adverbial, aerisire, aerostat, agată, agronomie, azimut* și *azot*, care figurează în *Dicționarul limbii române* al Academiei Române (DA) fără nici o atestare, se găsesc în *Vocabularul* din 1839 al lui Vaillant[1]. Amintim, ca o curiozitate, micul *Vocabular de omonime* românești care întregește lucrarea (*cuvînt*: „N-ai *cuvînt*. Am venit *cu vînt*"; *da*: „zicînd: *da*, întăresc. Îți voi *da* un cal"; *veste*: „i-am dat de *veste*... Am cumpărat două *veste*"). După cum se vede din exemplele reproduse, autorul înglobează în categoria omonimelor și cuvintele omofone. Interesant de subliniat este faptul că și Iordache Golescu, puțin înaintea lui Vaillant (în *Condica limbii rumânești*, circa 1832), redactează un apendice intitulat „Cuvintele ce să aseamănă, dar la înțelegere au deosebire". În acest *p r i m d i c ț i o n a r d e o m o n i m e d i n i s t o r i a l e x i c o g r a f i e i r o m â n e ș t i* Golescu are o concepție identică cu a lui Vaillant în privința noțiunii de omonim; din materialul pe care ni-l oferă se vede că și el acceptă deopotrivă omonimele lexicale, pe cele morfologice și pe cele sintactice (*„Un soare*/*unsoare*"; *„viu*, cel viu / *viu* din a veni"; *„zi*, adică o *zi*/*zi*, din a zice"; *„săpun*, cel cu care ne spălăm /*să pun*, din a pune").

Și un oarecare *Constantin G. Florescu* intenționa, pe la *1859*, să tipărească două dicționare *„purtătoare francioso-român și româno-francios"*[2], după cît se pare mai bogate decît lucrarea similară a lui J.A. Vaillant. Proiectul n-a putut fi desăvîrșit, iar manuscrisele, dacă vor fi existat, nu s-au mai păstrat.

[1] Cf. M a r i o R o q u e s, *Le vocabulaire roumain de J. A. Vaillant*, în *Convorbiri literare*, anul al 64-lea, iunie 1931, p. 484—491.

[2] Cf. F r. R. d e C h a t e a u b r i a n d, *Martirii*, traducere de C. G. F l o r e s c u și D. P i s o n e, București, 1859, p. 175—176.

Între *1840* și *1841* apar la *București* cele două tomuri ale *Vocabularului franțezo-românesc* în redactarea lui *P. Poienaru, F. Aaron* și *G. Hill*. Avem a face cu o lucrare remarcabilă, care marchează o dată în istoria lexicografiei noastre[1]. S u b r a p o r t u l n u m ă r u l u i d e c u v i n t e-t i t l u î n r e g i s t r a t e, evaluat la circa 45 000, v o c a b u l a r u l n u a r e p r e c e d e n t p r i n t r e l u c r ă r i l e t i p ă r i t e. Modelul folosit este *Dicționarul* „de Academia franțozească"; la termenii luați din acesta se adaugă însă „multe ziceri culese din deosebite dicționare". „Dorința noastră — afirmă autorii — a fost...să dăm aceștii lucrări cît mai multă întindere" (p. III). Autorii mai intenționau, de altfel, să redacteze și un vocabular româno-francez de mari proporții. Vocabularul din 1840—1841 ocupă un loc aparte în lexicografia bilingvă și prin spațiul enorm acordat celei de-a doua limbi. Termenii francezi sînt explicați în limba română prin definiții analitice, largi, precedate de sinonime (*exporter*: „a esporta, a scoate din țară producte de ale pămîntului sau de ale industriei"; *bouillon*: „undă; colcote, valurile ce se formează pe suprafața unui lichid cînd fierbe în colcote"; *fanatique*: „fanatic; smintit la minte, care crede că are vedenii, inspirații în pricini de religie; cel ce se stăpînește de o rîvnă peste măsură mare..."). Lucrarea conține extrem de multe expresii ale limbii franceze, cu traducerea lor românească. În sfîrșit, numeroase indicații ortoepice, stilistice și asupra circulației termenilor ridică valoarea acestui dicționar important. Există însă și unele aspecte negative în lucrare. Cel mai evident este acela că autorii au introdus în limba română corespondente fără circulație sau chiar inexistente, prin „românizarea" termenilor-titlu franțuzești; verbul *fanfaronner*, de exemplu, se explică astfel în limba română: *„a fanfarona*, a tăia palavre, a se lăuda, a se făli". Numărul de barbarisme astfel introduse în limba română este mare și ele dau părții românești un caracter adesea artificial.

În *1859* apare la *Iași Dicționariul franceso-romanu* avînd ca autor pe *Teodor Codrescu*[2]. Autorul recunoaște că s-a folosit în redactare de „edițiunea domnilor P. Poienaru, F. Aaron și G. Hill", pe care însă susține că a sporit-o. Confruntarea celor

[1] Iată ce scria *Dacia literară*, I (1840), p. 476, la apariția lucrării: „Acest vocabular este cel mai complet și cel mai bun din toate dicționarele care s-au ivit pănă acum în limba românească".

[2] Primele 70 de coli ale lucrării erau tipărite încă din luna mai a anului 1858 (cf. *Naționalul*, anul I (1858), mai 12, nr. 44, p. 172).

două dicţionare ne arată că schimbările operate de Codrescu în lucrarea mai veche sînt cu totul neînsemnate şi că, de fapt, avem a face cu o simplă nouă ediţie: lista de cuvinte a rămas aceeaşi, şi doar în partea românească apar unele rectificări, mai mult formale (de exemplu, *colcot* devine *clocot*). Singura contribuţie de mai mari proporţii a autorului constă în intercalarea (nesistematică şi fără un temei ştiinţific), între cuvîntul-titlu franţuzesc şi corespondentul românesc, a termenului latin corespunzător („*brochette*, s.f. *veruculum*..."; „*coupe-jarret*, s.m. *sicarius*..."). După cum se vede, termenul latinesc nu serveşte ca etimon al cuvîntului-titlu, ci e corespondentul lui semantic. Dicţionarul bilingv (*francezo-român*) devine însă numai pe anumite porţiuni trilingv (*francezo-latino-român*). Cum se explică acest paradox? Se pare că Teodor Codrescu a plecat de la ideea de a transforma versiunea anterioară (bilingvă) a lucrării într-un dicţionar trilingv, prin adăugarea sistematică a corespondentelor din limba latină; în acest scop, el s-a servit de o operă lexicografică foarte populară în acea epocă, a lui *P.C.V Boiste* (*Dictionnaire universel de la langue française, avec le latin*...), care înregistra, în 1847, a XII-a ediţie. Lexicograful român n-a prevăzut (sau a trecut peste faptul) că lista de cuvinte din cele două lucrări nu coincide; indicînd corespondentele latineşti ale cuvintelor franceze numai acolo unde Boiste i le oferă, Codrescu a transformat remarcabila versiune anterioară într-o operă lexicografică hibridă care reprezintă un regres, cel puţin de structură. Totuşi, lucrarea n-a fost lipsită de succes; autorul scoate o a doua ediţie, în 1875—1876.

Tot în *1859* apare şi prima parte a *Dicţionarului francez-român* în redactarea lui *Nifon Bălăşescu*, lexicograf foarte activ pe la jumătatea veacului al XIX-lea, despre a cărui personalitate vom mai avea ocazia să vorbim. Lucrarea s-a oprit cu tipărirea la această singură parte, care abia ajunge la începutul literei *B*. Ea promitea să fie de mari proporţii, sigur mai bogată, ca număr de cuvinte, decît *Vocabularul* francezo-român al lui Poienaru, Aaron şi Hill: numai la litera *A* sînt înregistraţi peste 3 000 de termeni. În lista de cuvinte comune sînt însă înglobate şi nume proprii (de ţări, de oraşe, mai rar de persoane). Dicţionarul se înrudeşte mult, în partea românească, cu *Vocabularul* amintit mai sus: aceleaşi explicaţii analitice sau, în cazul cînd acestea lipsesc, serii de corespondente sinonimice aproape interminabile (*armateur*: „armatoru, care posedă, încarcă şi armează singur

o corabiă..."; *amertume*: „amăriţiune, *fig.* întristare, supărare, neplăcere, necaz, scîrbă, durere"). Mai evident decît la Poienaru se constată aici că autorul *Dicţionarului* a creat în mod conştient şi sistematic cuvinte, pentru a avea corespondentul românesc al termenului-titlu francez (cf. exemple de cuvinte „româneşti" ca *astic*, *atenţionat*, *attentiv*, *attera*, *attriţiune*, *augura* etc.). După cum se vede şi din exemplele date, în numeroase cazuri termenul străin „românizat" nu a rămas în limbă. Se constată, de asemenea, folosirea unei bogate terminologii regionale — autorul fiind de origine ardelean — pentru a reda cuvîntul străin (*acaţiu*, *armar*, *împuterit* etc.). Demn de subliniat este faptul că sensurile mai îndepărtate ale termenilor polisemantici sînt grupate în lucrare sub cifre, pe cînd sensurile apropiate se despart prin punct şi virgulă, lexicograful stabilind astfel o ierarhizare semantică ştiinţifică.

*

Lui *Nifon Bălăşescu* i se datoreşte şi un *Dicţionar român-francez* incomplet, apărut, ca şi versiunea inversă a lucrării, la *Bucureşti*, în *1859*. Cele două versiuni sînt, în mod firesc, foarte înrudite. Regăsim în versiunea româno-franceză o listă de cuvinte deosebit de bogată: singura fasciculă apărută, care merge pînă la cuvîntul românesc *atermasia* (?!), numără circa 3 000 de termeni. Partea franceză ocupă de asemenea un spaţiu mare, deoarece se rezolvă prin lungi explicaţii analitice sau prin numeroase sinonime, formînd adevărate lanţuri. Autorul a încărcat în mod excesiv lista de cuvinte-titlu cu formaţii latineşti, franţuzeşti sau greceşti care n-au circulat, probabil, niciodată în mod real în limba română (exemplele următoare sînt culese de pe o singură pagină: *alepină*, *aletidă*, *aleuromant*, *aleuromantia*, *alexifarmac*, *alexipiretic*, *alfitomantia*, *algazella*). Cea mai însemnată deosebire care există între cele două versiuni ale lucrării lui Bălăşescu o constituie, în versiunea româno-franceză, introducerea indicaţiilor etimologice la termenii româneşti rari şi la împrumuturile recente („*amnestia*, f. (ἀμνηστία)..."; „*amnigenu*, *-a*, adj. (*amnies*, *geno*..."; „*arabagialîcu*, m. (...m[ot] turc)..."). Între cuvîntul-titlu românesc cu caractere latine şi corespondentele din limba franceză autorul a intercalat, de obicei, termenul românesc transcris cu alfabetul de tranziţie; transcrierea lipseşte în mod sistematic la neologismele cu totul recente, probabil

pentru motivul că asemenea termeni nici n-au apucat să fie vreodată scriși cu acest tip de alfabet.

La Biblioteca Academiei, secția manuscrise, sub cota 863, se păstrează un *Vocabulariu româno-francez* complet aparținînd aceluiași *Nifon Bălășescu*. Lucrarea este elaborată pe la 1845, pe principii diferite față de *Dicționarul român-francez* din 1859. Manuscrisul, într-o redactare îngrijită, migăloasă, probabil definitivă, diferă de versiunea tipărită mai întîi prin proporții, evident mai reduse: el înregistrează sub 8 000 de termeni-titlu. Această reducere operată în lista de cuvinte s-a făcut într-un fel și în favoarea lucrării, deoarece autorul a renunțat, față de versiunea tipărită, în primul rînd la numeroase formații efemere sau suspecte. Schema articolelor este mai concentrată, prin înlăturarea aproape totală a perifrazelor în partea franțuzească și prin restrîngerea la minimum a lanțurilor de corespondente; tipul cel mai obișnuit de articol este acela în care termenul românesc este tradus printr-un singur termen francez („*hrisov*, s.n. *document*, n."; „*soluție*, s.f. *solution*, f."). Diversele sensuri, oricît de îndepărtate între ele, sînt grupate într-o enumerare unică de corespondente („*greu*, *-ea*, adj. *lourd*, *lourde*; *pesant*, *-ante*; *rude*; *difficile*; *pénible*; *grave*"). Autorul a renunțat, de asemenea, la orice fel de indicație etimologică.

În *1862* apare (la *București*, *Göttingen*, *Paris* și *Leipzig*) *Dicționarul româno-francesu al lui Raoul de Pontbriant*[1]. Lucrarea are calități remarcabile, două dintre ele meritînd a fi relevate în mod special. Cea dintîi este legată de proporții: înregistrînd circa 28 000 de cuvinte-titlu, *Dicționarul* lui Pontbriant devine c e a m a i b o g a t ă o p e r ă l e x i c o g r a f i c ă t i p ă r i t ă d i n t r e c e l e c u l i m b a d e b a z ă r o m â n e a s c ă, p î n ă l a 1870 (cînd este depășită tot de un dicționar româno-francez, acela al lui Ion Costinescu). A doua însușire deosebită privește partea etimologică a lucrării: avem a face cu o operă lexicografică care (deși în primul rînd bilingvă) i n d i c ă e t i m o n u l t u t u r o r c u v i n t e l o r r o m â n e ș t i p e c a r e l e î n r e g i s t r e a z ă (bineînțeles, în măsura în care etimonul se cunoaște), chiar și în cazul cînd cuvintele sînt derivate formate pe teren românesc. Pînă la Cihac nu

[1] Opera fusese însă terminată înainte de 1860, căci jurnalul *Naționalul* anunța, în 1858 (iunie 19, nr. 55, p. 218), începerea înscrierilor de „prenumeranți" pentru lucrare.

avem în lexicografia românească o operă similară; ba, dintr-un anumit punct de vedere, Pontbriant rămîne superior: lista de termeni la care el indică etimologia este mai bogată decît aceea pe care ne-o oferă ulterior Cihac. Ca etimolog, Pontbriant se arată adversar hotărît al principiilor puriste, care dominau întreaga noastră lexicografie și care stătuseră la baza *Lexiconului budan*; el nu are idei preconcepute în privința originii cuvintelor, nu caută, ca latiniștii, explicații cu orice preț prin limba latină. În *Dicționarul* său își găsesc egală îndreptățire cuvintele de origine latină (sau romanică) și nelatină. Indicațiile etimologice se dau imediat după cuvîntul-titlu („*medalia*, f., pl. *ii* [*medaglia*, it.]..."; „*meditat*... part. trec. de *a medita*"; *melegaru*, m., pl. *i* [*melegágy*, ung.]..."). Erorile existente provin în primul rînd din insuficienta dezvoltare, în acel timp, a acestui important capitol de istorie a lexicului românesc. Merită să fie amintită aici și atitudinea lui Pontbriant față de etimologia neologismelor: ori de cîte ori un împrumut recent poate fi explicat, din punctul de vedere al formei, deopotrivă printr-o sursă latină și una franceză, autorul preferă explicația prin sursă latină (de exemplu, cuvinte ca *amabilitate*, *contramanda*, *contumacie*, *convențiune*, *intențiune*, *itineraru*, *oportun*, *oportunitate*, *simplicitate* au indicate etimoane latine). Faptul ni se pare extrem de semnificativ, mai cu seamă că lexicograful este de origine franceză, și procedeul, departe de a reflecta în cazul de față concepția unui latinist, arată, măcar în numeroase cazuri, o realitate a istoriei limbii noastre: aceea că în veacul trecut influența limbii latine în domeniul lexicului românesc a fost cu mult mai puternică decît reiese din dicționarele contemporane nouă, care au tendința să prefere, mai întotdeauna, explicația prin filieră franceză. Pontbriant are de asemenea meritul de a fi adoptat, într-o epocă de înflorire a latinismului, „sistema de ortografie cea mai potrivită cu natura și cu pronunțarea" cuvintelor, așadar ortografia fonetică (cf. prefața). În sfîrșit, autorul optează pentru forma muntenească a termenilor, pe care o consideră literară: „vorbele stricate prin provincialisme—scrie el în prefață—le-am îndreptat, cît s-au putut...: așa în loc de *hieru* am pus *feru*". Corespondentele în limba franceză ale termenilor românești se dau, de preferință, prin serii sinonimice bogate (*înfrînare*: „répression, privation, abstinence, continence, tempérance, frein"), urmate sau precedate de scurte explicații analitice.

Ultimul dintre dicţionarele bilingve româno-franceze care apare în perioada 1826—1870 aparţine lui *I. Costinescu: Vocabularu romano-francesu* (*Bucureşti, 1870*)[1]. Prin structura ei, opera lui Costinescu aparţine în acelaşi timp lexicografiei româneşti bilingve şi unilingve. Am semnalat şi în altă parte a lucrării faptul că în lexicografia românească din veacul al XIX-lea nu se produsese încă (cel puţin pînă la 1870) specializarea strictă, astfel că înregistrăm adesea dicţionare bilingve care sînt totodată etimologice sau care au şi caracter explicativ unilingv. Dicţionarul lui Ion Costinescu face parte din această ultimă categorie; deoarece, în pofida titlului pe care i l-a dat, autorul a făcut din opera sa în primul rînd o lucrare lexicografică unilingvă românească — şi încă una remarcabilă — vom vorbi despre această lucrare în subcapitolul consacrat dicţionarelor unilingve.

Limba franceză mai este reprezentată, ca limbă componentă, în mai multe dicţionare poliglote redactate în această perioadă. Acestea vor fi prezentate în subcapitolul consacrat dicţionarelor poliglote.

3. Dicţionare latino-române şi româno-latine

Faţă de etapa anterioară, lexicografia latino-română şi româno-latină dintre anii 1826 şi 1870 înregistrează puţine progrese. Din punct de vedere cantitativ, sărăcia aproximativă pare a fi determinată de interesul primordial al epocii pentru limbile vii, de circulaţie; în raport cu acestea limba latină, rămasă ca limbă de studiu, pierde terenul. Şi valoarea dicţionarelor latino-române şi româno-latine apărute în această perioadă este, în general, modestă. Dacă, pînă la *Lexiconul budan*, lucrările bilingve de acest tip aparţinuseră în exclusivitate Transilvaniei, în schimb după 1825 muntenii (sau ardelenii stabiliţi în Muntenia) sînt cei care iau întîietatea. Noua repartiţie se explică mai ales prin faptul că influenţa curentului latinist depăşeşte hotarele Transilvaniei şi se face puternic simţită în sudul ţării, unde găseşte mai mulţi adepţi

[1] Teodor Codrescu anunţa, în 1858, în jurnalul *Naţionalul* (mai 12, nr. 44, p. 172), că „va continua tipărirea Dicţionarului român-francez, din care litera A este de mult tipărită". Nu ştim la ce dicţionar se referă autorul, dar, după toate probabilităţile, avem a face cu o încercare nerealizată pînă la capăt.

decît în Moldova. La extinderea curentului contribuie heliadiştii, dar şi numeroşii cărturari ardeleni care se stabilesc ca dascăli la şcolile muntene. Unii dintre aceştia, printre care ardeleanul muntenizat Nifon Bălăşescu, devin şi autori de dicţionare.

Lui *Nifon Bălăşescu* îi aparţine, de altfel, singura încercare remarcabilă din domeniul lexicografiei latino-române în perioada de care ne ocupăm. Am spus încercare deoarece cărturarul, cu toate eforturile sale excepţionale, nu reuşeşte nici de această dată (după cum nu reuşise nici în cazul celorlalte dicţionare bilingve amintite) să-şi ducă pînă la capăt opera. Născut pe la 1806, lîngă Sibiu, Bălăşescu trece, începînd din 1834, în Muntenia, unde desfăşoară o prodigioasă activitate didactică şi ştiinţifică. În anul 1842 el primeşte din partea domnitorului muntean Alexandru Ghica sarcina de a redacta un dicţionar latino-român. Prospectul dicţionarului se publică pentru prima oară în 1846, în revista braşoveanească *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*[1] (p. 277), iar în 1848 prima fasciculă a lucrării (pînă la cuvîntul *catabolum*) este gata şi apare la *Sibiu*, sub titlul *Dictionarium latino-romanicum*. Dar continuarea tipăririi este întreruptă pentru multă vreme, din cauze pe care nu le cunoaştem. Bănuim totuşi că la mijloc se va fi aflat un motiv de ordin politic: ştim că în 1848 Bălăşescu participa la marea adunare populară de la Blaj, că a fost arestat la Sibiu, şi că, pînă la urmă, a reuşit să fugă în Muntenia; este firesc ca, după înăbuşirea revoluţiei, autorităţile din Transilvania să nu-l mai fi îngăduit ca autor de lucrări. La 1 iunie 1851 apare, de data aceasta la Bucureşti, o nouă variantă a prospectului *Dicţionarului*: el cuprinde indicaţii asupra proporţiilor operei, asupra izvoarelor utilizate, precum şi asupra concepţiei de lucru. În sfîrşit, în anul *1860* se tipăresc la Bucureşti primele patru fascicule ale *Dicţionarului*, prima fiind o retipărire amplificată a versiunii de la 1848. Aici se întrerupe pentru totdeauna apariţia lucrării. Ea ar fi trebuit să numere 80 de coli (împărţite în două to-

[1] Autorul făcuse încă din 1840 o caldă pledoarie în favoarea elaborării unui mare dicţionar latin-român, prin broşura intitulată *Dictionarium latinu-romanu şi ceva pentru limba română*, apărută la Sibiu. Aceasta ar putea dovedi că el a început munca pentru elaborarea dicţionarului înainte de 1842, an cînd a primit, din partea domnitorului Alexandru Ghica, sarcina oficială de a realiza o asemenea lucrare. Pledoaria din 1840 se republică, în 1845, în *Curierul românesc* (nr. 73 şi 74, p. 295—296, 298—300).

muri) şi circa 50 000 de cuvinte-titlu. În redactare se folosesc extrem de multe izvoare lexicografice străine (autorul citează pe Scheller, Forcellini, Bauer, Kraft, Freund, Kreussler, Wally şi, dintre cei mai cunoscuţi, pe Quicherat şi Daveluy). Alături de termenii latineşti se dă, în mod obişnuit, indicaţia etimologică [„ *ad-nullo...(ad* et *nullus)...*"]. Explicaţia românească (indicată, de obicei, prin mai mulţi termeni sinonimi) apare, în prima versiune a *Dicţionarului*, atît cu caractere latine cît şi cu alfabet de tranziţie; interesant este faptul că partea românească cu alfabet de tranziţie nu reia întocmai explicaţia dată cu alfabet latin, ci o completează („ *ad-noto...* [cu litere latine:] Annotezu, insemnezu în scrisu, [cu alfabet de tranziţie:] însemnezu, bag de seamă, ieu a minte"). În fasciculele tipărite la 1860 se renunţă însă la reluarea explicaţiei prin caractere de tranziţie. Sensurile mai îndepărtate între ele sînt grupate în lucrare sub cifre. La sfîrşitul fiecărui articol mai important se indică izvoarele latine unde apare cuvîntul. Şi aici a intervenit, în versiunea de la 1860, o modificare importantă: indicaţiile, iniţial sumare, reprezentate doar prin siglele autorilor, sînt amplificate cu citate din operele lor (traduse şi în limba română). Una dintre scăderile operei este însă evidenta lipsă de consecvenţă în aplicarea principiilor enumerate. În plus, în partea românească se vădeşte influenţa latinistă sub care s-a aflat autorul: corespondentele termenilor latineşti sînt adesea luate de-a gata din limba latină sau create în mod artificial după modelul acestei limbi (*comissabundus*: „comissabundu,... conductu..."; *coloratus*: „depictu, ornatu, tintu..., lustratu"). De altfel, în problema alegerii termenilor româneşti autorul are, în prospectul la *Dicţionar*, o expunere de motive cam puristă. Urmărind „curăţirea limbei române", *Dicţionarul* nu intenţionează să înregistreze „cuvintele cele streine, ce nu le înţeleg decît numai o parte de români" (p.5); sînt citate în această categorie cuvinte ca: *hatîr, musafir, tacîm, tutungiu, hangiu, giuvaergiu, ciulama, calabalîc*. Se preconizează, de asemenea, evitarea termenilor formaţi cu „finalurile" *ălui, -isi, -lîc, -nic, -şug* şi *-şag* şi se anunţă formarea de „cuvinte nuoe române" ori de cîte ori „va cere trebuinţa" de a „esplica adevărat" (adică exact) termenii-titlu latineşti. Caracterul de mijloc al purismului lui Nifon Bălăşescu se vede clar în afirmaţia de principiu că trebuie menţinute toate acele cuvinte „streine... cunoscute tutulor românilor...şi care cuvinte streine acum aşa

zicînd sunt rumânite...: *duh, veac, slavă, izbăvire, obşte, norod, bogat; neam, podoabă, obicei...*" (p.6).

În anul *1852* se tipăreşte, la *Bucureşti*, *Dicţionaru de începători latino-romanescu*, în redactarea lui *I.H. Livaditu*. Lucrarea este o prelucrare modestă a *Dicţionarului latin-francez* aparţinînd lui Boudot. De altfel, Livaditu tipărise el însuşi (cu unele modificări) o ediţie a *Dicţionarului* lui Boudot. Versiunea latino-română numără cam 25 000 de cuvinte, cu partea românească comprimată la maximum; semnificaţiile termenilor latineşti, oricît ar fi de multiple şi de diverse, se rezolvă în limba română printr-o enumerare unică de corespondente (*exactus*: „Gonit; cerut; trecut, isprăvit"). Tendinţa latinizantă în alegerea şi scrierea termenilor româneşti este în general slabă, fapt care constituie unul dintre puţinele merite ale lucrării, probabil cel mai important.

Cea mai sumară operă lexicografică latino-română care vede lumina tiparului în această perioadă este *Dictiunarelu latinu-romanu pentru incepetori*; apare la *Sibiu*, în *1864*, şi are ca autor pe *Ion Micu Moldovanu*. Cuprinde circa 5 000 de cuvinte-titlu şi are partea românească excesiv latinizată. Singurul lucru demn de menţionat în această operă mediocră îl constituie numeroasele forme gramaticale care însoţesc cuvîntul-titlu latinesc (genitivul, la substantive; cele trei forme de bază, la adjective; perfectul şi participiul, la verbe etc.). Amintim, cu titlu informativ, că Micu Moldovanu a început şi redactarea unui *Glosar de termeni regionali*, unul dintre primele glosare regionale din istoria lexicografiei româneşti. Munca de elaborare a avut loc în jurul anului 1880 şi s-a întrerupt definitiv la litera *I*[1].

Lui *Demetriu Preda*, „bibliotecarul Bibliotecii naţionale din Bucureşti"[2], îi aparţine *Dicţionariul latinu-romanu*, publicat la *Bucureşti*, în *1867*. Exagerînd desigur, autorul afirmă în prefaţă că *Dicţionarul* său „conţine mai toate cuvintele latine, traduse corect în limba română şi însoţite de essemple, în tot locul unde subsemnatul a crezut de necesitate; el conţine în parte [?!] 10 000 cuvinte" (p.1). Preda face însă o greşeală surprinzătoare de apreciere, în defavoarea lui: în realitate, numărul de cuvinte care figurează în lucrare este cam de trei ori mai mare decît acela indicat de autor.

[1] *Materiale şi cercetări dialectale*, I, [Bucureşti], 1960, p. 9 şi urm.
[2] *Dîmboviţa*, Bucureşti, anul VI (1864), nr. 22, p. 88.

O altă eroare pe care o surprindem la Preda constă în afirmaţia că, în istoria lexicografiei noastre, lucrarea lui ar fi abia al doilea dicţionar latino-român tipărit. Iniţial, autorul avea intenţia să indice şi etimonul termenilor latineşti (care apare sistematic la primele litere ale *Dicţionarului*: *„abalienatio (abalieno)“*; *„abalieno (ab* şi *alieno)“*; *„acatium* (ακατιον)...“). Treptat însă, el renunţă la acest proiect: pe măsură ce redactarea înaintează, indicaţiile etimologice se împuţinează şi dispar. Partea românească este, în general, concentrată şi stă sub influenţa latinistă, mai ales în privinţa ortografiei. Autorul afirmă că „mai are în lucrare un *Dicţionariu româno-latin*, care din cauza dificultăţilor ce întîmpină nu se poate şti cînd va apare“ (p.2). Lucrarea n-a mai apărut şi nici nu ştim dacă în realitate s-a redactat vreodată [1].

*

Între anii 1826 şi 1870 nu putem înregistra decît un singur dicţionar român-latin: *Vocabulariul romănu-latinu* al neobositului *Nifon Bălăşescu*, redactat pe la *1856* şi rămas în manuscris[2]. Autorul, care a dus de data aceasta lucrarea pînă la capăt, avea intenţia s-o mai îmbogăţească; dovada o constituie faptul că, pe coloana lăsată liberă la fiecare pagină, el a adăugat, ici şi colo, noi cuvinte-titlu. După însăşi aprecierea sa, făcută la sfîrşitul vocabularului, acesta numără „circiter 7 500—8 000 voces (vocabula)“. Lista cuprinde şi unele nume proprii (de exemplu, *Oşorhei*, „un oraş — mai de mult numit“). Autorul a acordat o importanţă deosebită formelor gramaticale-tip la verbe (unde a indicat şi infinitivul lung, uneori şi participiul) şi la substantive (unde se indică pluralul, dar numai în prima parte a lucrării). În mod sporadic şi numai în prima parte a vocabularului apar indicaţiile etimologice (*„aba*... (turc)...“). Spre deosebire de operele sale lexicografice amintite mai sus, în aceasta Bălăşescu a redus simţitor volumul corespondentelor din a doua limbă, rezolvîndu-le mai ales printr-un singur termen. După exemplul altor dicţionare bilingve ori plurilingve ale epocii, autorul a introdus, la cuvintele-titlu mai rare sau

[1] D. I a r c u, *Bibliographia chronologică română*, 1873, p. 63, mai semnalează un *Vocabular latin-român* anonim, din *1851*, despre care nu cunoaştem amănunte.

[2] Se găseşte la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, secţia manuscrise, sub cota 917.

la care corespondentul străin exact era greu de găsit, scurte indicaţii explicative în limba română (*„alunele*, pete mici pe facie. — Lentigo, inis“; *„prastilă*, şindrilă... Scindula“). Diversele sensuri ale cuvintelor polisemantice sînt grupate sub cifre aparte. Se mai constată că autorul s-a străduit să stabilească o ierarhizare între termenii-titlu româneşti sinonimi, din punctul de vedere al circulaţiei lor; termenii regionali, de exemplu, figurează în dicţionar ca trimiteri la sinonimele literare (*„ortacie* v. tovaroşie“), şi numai la acestea din urmă figurează corespondentele din limba latină. Influenţa latinistă asupra limbii folosite de Bălăşescu în partea românească este moderată.

*

Pe la 1775, celebrul gramatic francez Charles-François Lhomond publică lucrarea, foarte cunoscută în epocă, *De viris illustribus urbis Romae*; cuprinzînd de fapt un scurt tratat de istorie a Romei, opera lui Lhomond a servit multă vreme ca manual pentru învăţarea limbii latine în şcolile franceze. Pentru facilitarea învăţării acestei limbi cu ajutorul lucrării amintite, s-au alcătuit în Franţa o serie de glosare-anexă în care termenii latineşti folosiţi în *De viris* au fost explicaţi în limba franceză. Un asemenea glosar bilingv a stat la baza *Dicţionarului din De viris*, operă lexicografică latino-română tipărită la *Bucureşti*, în *1867*, sub iscălitura lui *C. Bottea*. Prin faptul că este dedicată unui singur scriitor şi unei singure opere, lucrarea lui Bottea ocupă un loc aparte, singular, în lexicografia noastră bilingvă. Autorul versiunii româneşti recunoaşte că *Dicţionarul* său e „tradus din franţuzesce în romanesce“, însă „cu adaosse“. N-am putut identifica modelul care a stat la baza operei lui Bottea, dar partea românească a dicţionarului său, care desigur îi aparţine, este realizată satisfăcător. Cei peste 4 000 de termeni latineşti (nume comune şi proprii) sînt explicaţi prin serii de sinonime româneşti în general străine de tendinţa latinizantă (*„acerbus, -a, -um* adj. Aspru, iute, straşnic, crud“; *„audio, -is, -ivi*, sau *-ii, -itum, -ire*. A auzi, a asculta, a pricepe, a consimţi“). Din exemplele date se vede că abundă indicaţiile asupra formelor secundare ale cuvîntului-titlu. Rămîne să arătăm în cîteva cuvinte şi utilitatea reală, în epocă, a prelucrării lui Bottea. Dintr-un raport de la 1861 asupra instrucţiunii

publice din Muntenia [1], aflăm că în programa obligatorie a gimnaziilor erau prevăzute „traducțiuni din *Viris illustribus urbis Romae*“ [2]; așadar, opera lexicografică citată avea un scop didactic clar.

În *Călindariul pentru poporul român pe anul bisect 1860*, apărut la Brașov sub îngrijirea lui G. Bariț, se publică un mic *Vocabular român-latin* de strictă specialitate: el cuprinde o parte din „terminologia neguțătorilor colonialiști [= de coloniale]“, fiind redactat, corect, sub formă de glosar elementar, de un „june neguțetor“, „locuitor în București“, *Dimitrie Hernea*. Cei aproape 100 de termeni românești cuprinși în listă sînt legați mai ales de produsele alimentare vegetale (de exemplu, *afion, anason, coada-șoarecelui, cuișoare, fasole de India, foi de dafin* etc.), iar corespondentele străine aparțin, în cea mai mare parte, latinei savante, ca termeni științifici-nume de plante.

Limba latină apare ca limbă componentă și în mai multe dicționare poliglote, despre care ne vom ocupa în altă parte a lucrării de față.

4. Dicționare maghiaro-române

Extrem de mic este numărul lucrărilor lexicografice maghiaro-române care apar la noi după 1825.

Abia către sfîrșitul celui de-al șaptelea deceniu din secolul trecut înregistrăm o asemenea operă: este *Dicționariul ungurescu-romanescu* redactat de *George Bariț* și publicat la *Brașov*, în *1869*. Personalitatea de lexicograf a lui Bariț a fost în bună parte amintită: învățatul ardelean fusese coautorul *Dicționarului germano-român* din 1853—1854, de asemenea îmbogățise *Vocabularul româno-german* al lui Polizu, din 1857. *Dicționarul ungurescu-romanescu*, fără a atinge nivelul lor, prezintă totuși interes din unele puncte de vedere. Prima lui calitate evidentă constă în proporții. Numărul de cuvinte inclus în lucrare, extrem de mare, este greu de evaluat întrucît autorul, adoptînd (deși nu consecvent) metoda „cuiburilor“ lexicale, concentrează de obicei într-un singur articol primitivul și derivatele lui. Această metodă fusese aplicată pentru prima oară în lexicografia românească de Andreas Clemens, în 1821. Partea românească a *Dicționarului* redactat de Bariț conține serii sinonimice bogate și arată o predilecție evidentă a autorului pentru folosirea termenilor regionali (*sár:* „tina, imu, imala, glodu, noroiu“). Cînd termenii regionali nu circulă în Transilvania, autorul intervine cu indicații privitoare la aria lor de circulație (*pokrócz:* „straiu (munten.), cerga (mold.), tiolu, veringa“). Opera conține și unele precizări de natură etimologică, nu însă, cum ne-am aștepta, la cuvintele-titlu maghiare, ci la corespondentele românești mai rare, a căror prezență lexicograful încearcă s-o justifice prin originea lor romanică (*pogácsa*: „coca, turta, pogace (ital. *focaccia*)“; *pók*: „painjinu; painginu, rapanu (ital. *rappa*, fr. *rape*, morbu de cai)“; *polgár*: „cetatieanu, cive, burgesu (ital. *borghese*)...“). Procedeul fusese folosit și în *Dicționarul germano-român* din 1853—1854; asociațiile etimologice, în general greșite, arată atitudinea latinistă a lui Bariț, încercarea de a impune în limbă formații — după el — romanice (adică, în ultima analiză, latinești) sau de a recomanda prin originea lor cuvinte existente mai demult în limba română. În mod frecvent învățatul ardelean indică termenul științific (latinesc) la cuvintele-nume de plante și de animale, în scopul identificării exacte a exemplarului (*czinczor* [?!]: „creasta cocosiului (*Cynosurus*)...“; *nyércz*: „vidra de baltă (*Lutra*)...“). Dicționarul conține și numeroase nume proprii (toponimice și onomastice), inserate printre termenii comuni.

Lui *Octaviu Bariț* (fratele lui G. Bariț) îi aparține *Dicționariul portativu maghiaru-romanu (Cluj, 1870)*, operă lexicografică modestă, incomparabilă cu aceea apărută cu un an înainte. De altfel, autorul ne previne încă din titlu asupra limitelor lucrării sale: ea numără circa 14 000 de cuvinte maghiare, iar corespondentele românești se dau, ca și în *Dicționarul* lui George Bariț, prin mai multe sinonime grupate în lanț. În orice caz, Octaviu Bariț nu a folosit în nici un fel opera, anterioară, a fratelui său, lucru evident la o confruntare cît de sumară. Octaviu Bariț se arată partizanul unei latinizări excesive în scrierea termenilor românești.

---

[1] I. Maiorescu, *Starea instrucțiunei publice în România-de-sus, la finitul anului scolastic 1860—1861*, București, 1861.
[2] *Ibidem*, p. 2, 9, 14.

5. Dicţionare greco-române

Epoca fanariotă nu a dat nici o lucrare lexicografică în care limba română să figureze, ca limbă componentă, alături de cea greacă. Abia după încheierea acestei epoci înregistrăm două dicţionare greco-româneşti, legate între ele printr-o izbitoare trăsătură comună: enormitatea proporţiilor. Explicarea volumului acestor opere lexicografice trebuie căutată, în primul rînd, în modelele greceşti de care ele s-au servit. După cum se ştie, filologia greacă dispunea, încă de multă vreme, de dicţionare monumentale ale limbii naţionale, precum şi de mari dicţionare bilingve cu limba de bază greacă. Aceste opere sînt exploatate de autorii dicţionarelor greco-române din veacul al XIX-lea.

În mai mică măsură se pare că a folosit aceste izvoare vornicul *Iordache Golescu*, autorul primului *Dicţionar greco-român*, lucrare redactată pe la *1840* şi rămasă în manuscris [1]. Opera nu pare absolut terminată, deoarece lexicograful a adăugat, către sfîrşitul ei, un supliment destul de amplu, cuprinzînd termeni pe care avea intenţia să-i intercaleze printre cei definitiv redactaţi. În orice caz, trebuie respinsă afirmaţia că Golescu ar fi realizat acest dicţionar bilingv prin simpla traducere în limba greacă a termenilor româneşti din *Condica limbii rumâneşti* [2], dicţionar unilingv redactat de acelaşi cu cîţiva ani înainte. De altfel, acela care a făcut vreodată muncă lexicografică îşi poate da uşor seama că transformarea unui lexicon cu o anumită limbă de bază în lexicon cu altă limbă de bază nu se reduce nici pe departe la o simplă inversiune mecanică a elementelor. Confruntarea celor două lucrări la cîţiva termeni identici, din punct de vedere semantic, în cele două limbi, confirmă, cel puţin în general, părerea asupra independenţei lor. Rămâne adevărat faptul că, încă de pe vremea cînd redacta *Condica limbii rumâneşti*, Iordache Golescu avea intenţia să realizeze şi un dicţionar greco-român: o dovedeşte lunga serie de adaosuri la *Condică* în care autorul traduce în limba greacă (printr-un singur termen) numeroase sintagme româneşti. Autorul făcea

[1] Se află la Biblioteca Academiei, secţia manuscrise, sub cotele 852—860.

[2] N. Bănescu, *Viaţa şi scrierile marelui vornic Iordache Golescu*, Vălenii de Munte, 1910, p. 93.

unele exerciţii preliminare în vederea redactării lucrării bilingve [1]. Proporţiile *Dicţionarului greco-român* al lui Iordache Golescu sînt greu de apreciat, din cauza caracterului său de operă manuscrisă. Putem totuşi sugera într-un fel întinderea lui ieşită din comun: numai primul dintre cele nouă volume (aproximativ egale) care alcătuiesc lucrarea cuprinde peste 8 000 de cuvinte-titlu. În mod sistematic se indică etimonul termenilor greceşti („ἄβιος... din βιος şi α adăug[at]"; „δορυφόρος... (din δόρυ, φέρω)..."). Explicaţiile în limba română ale termenilor greceşti se dau în mod foarte variat, de la corespondentul unic şi pînă la definiţia analitică largă, completată de sinonime; se observă, în general, tendinţa autorului de a extinde cît mai mult partea explicativă românească („δορυφόρος... ostaş înarmat cu suliţă, cu lance, cu dardă, cu baionetă, dorior, fustaş, seimean, păzitorul împăratului"; „βρυχή... scrişnitura, clănţinătura dinţilor dă frig şi răcnet, zbieret, urlet, mormoitură"). În *Dicţionar* figurează şi numeroase expresii greceşti, cu traducerea românească. La cuvintele (şi expresiile) mai rare se indică şi izvoarele greceşti unde apar ele (printre autori figurează Aristofan, Eschil, Strabon, Teofrast, Zenon). Lista de cuvinte-titlu este alcătuită din elemente eline, dar şi din termeni greceşti mai noi. O listă alfabetică de nume proprii figurează la sfîrşitul ultimului volum din manuscrisul lucrării.

Între *1864* şi *1869* apar cele trei volume ale *Dicţionarului elino-românesc* iscălit de *G. Ioanid*. După cum recunoaşte, cu modestie, autorul, lucrarea este o traducere după Bizantios Scarlatos, lexicograf grec foarte cunoscut pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Dintre numeroasele dicţionare unilingve şi bilingve redactate de Bizantios, G. Ioanid a folosit *Lexiconul elin şi francez* (*Lexikon ellinikon kai gallikon*), în două volume (probabil ediţia din 1846). Partea românească aparţine însă lui Ioanid. *Dicţionarul elino-românesc* a fost început încă din 1848; în timpul revoluţiei munteneşti din acest an şcolile fiind închise, profesorii au primit sarcina să întocmească diverse opere didactico-ştiinţifice. Ioanid a luat asupră-şi munca grea a prelucrării izvorului lexicografic grecesc, dar abia peste 16 ani termină şi publică

[1] Nu putem fi de acord cu acad. P. Panaitescu-Perpessicius, care susţinea (în *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, III (1954), p. 30) că echivalentele greceşti ale sintagmelor româneşti au, în *Condică*, rolul „evident de a veni în ajutorul celor care ar fi tălmăcit dintr-o limbă în alta".

el primul volum al lucrării, care este prima operă bilingvă greco-română tipărită din istoria lexicografiei noastre. Această lucrare remarcabilă este totodată cea mai bogată operă lexicografică bilingvă de care dispune, pînă astăzi, lingvistica românească: excluzînd din evaluarea noastră numele proprii (care figurează într-un mare supliment independent), ea atinge cam 100 000 de cuvinte-titlu. Purist moderat, autorul afirmă în prefaţă că a folosit în partea românească „pe lîngă vorbele latine, adică străbune“ şi „vorbe franţozeşti şi turceşti chiar, unde înlesnirea înţelegerii... se poate dobîndi prin asemenea ajutoare“; pentru că, scrie în continuare autorul, „misia limbei... nu este alt decît calea ideilor, adică comunicarea lor prin înţelegere desăvîrşită“. Explicaţiile româneşti ale termenilor greceşti s-au dat cu alfabet „latino-chirilean [= de tranziţie], pentru motivul, obiectiv, că redactarea lucrării a început înaintea introducerii alfabetului latin. Dar chiar dacă introducerea alfabetului latin ar fi precedat redactarea lucrării autorul tot nu l-ar fi adoptat, deoarece acest tip de scriere era bazat, în vremea sa, pe principii etimologice („scrierea fonetică... ar fi fost de mare preţ şi folos“). În partea românească abundă indicaţiile stilistice (figurat, poetic), dar mai ales acelea, cu totul noi în lexicografia noastră, privitoare la filiaţia semantică. Un anumit verb are sensul de bază: „vorbesc hotărît şi cu emfază sau ca un prooroc“; „prin urmare“, indică în continuare autorul, de la această semnificaţie s-a putut ajunge la aceea, mai *specială*, de „proorocesc“. Un substantiv este explicat: „cel ce stă în faţă, împotrivă de ceva“; dar „*prin întindere*“, precizează autorul (noi spunem azi: prin extensiune), cuvîntul a ajuns să însemne şi „potrivnic“. În sfîrşit, un verb cu înţelesul special de „văduvesc pe cineva“ (în sens propriu), a ajuns, *prin generalizare* (autorul spune: „în general“), să aibă şi sensul: „lipsesc pe cineva de ceva“. Corespondentele româneşti, formate de obicei din explicaţii ample, sînt urmate de citate din vechii autori greci, reproduse în limba greacă. Bibliografia anexată la *Dicţionar* este de-a dreptul imensă, dar aici autorul reproduce modelul de care s-a servit. Articolele sfîrşesc cu indicarea etimonului termenilor greceşti (la βολαήγέω... [βολή, αὔγυ]). Pornind de la ideea că în limba română există numeroase cuvinte de origine greacă, G. Ioanid îşi propune să demonstreze acest fapt prin punerea

pe două coloane, într-un apendice al lucrării, a cuvintelor comune din cele două limbi. Cînd există, se adaugă şi corespondentul comun din limba latină. În mod just consideră autorul că majoritatea cuvintelor de origine greacă veche din limba română ne-a venit indirect, „prin limba latină“ (vol. II, p. 1099)[1]. Apendicele cuprinde 413 termeni (notăm, de la litera *A*, cuvintele: *abanos*, *agonisi*, *aer*, *azimă*, *alb*, *alege*, *alina*, *amvon*, *anghinară*, *ara*, *argat*, *afla*, *asil* etc.). Numărul foarte ridicat de erori din acest apendice anulează aproape valoarea lui ştiinţifică.

6. Alte dicţionare bilingve

a) Deşi relaţiile politice şi culturale ruso-române sînt, în perioada de care ne ocupăm, deosebit de intense, nu înregistrăm totuşi decît puţine opere lexicografice legate de limbile celor două popoare. Explicaţia acestei situaţii pare a fi aceea că în relaţiile oficiale dintre cele două ţări s-a folosit, de obicei, limba franceză.

În *1851* apare, la *Iaşi*, *Dicţionarul de buzunar ruso-român* redactat de *Al. Koşula*. Lucrarea, precedată de un scurt tratat de „gramatică rusiană“, numără sub 3 500 de cuvinte-titlu, cifră mai mult decît modestă. Explicaţiile în limba română se dau, în general, cu lanţuri de sinonime („обожсать v. a adora, a slăvi, a iubi, a onora, a lăuda“). Aspectul lingvistic al părţii româneşti arată clar originea moldovenească a autorului (*ciubotari* sg., *gios*, *răsipi*, *şedè*). Lipsesc cu desăvîrşire din *Dicţionar* unităţile frazeologice (expresii, locuţiuni etc.). Numărul relativ mare al neologismelor corect adaptate constituie meritul cel mai evident al lucrării lui Koşula.

Tot de pe la *jumătatea veacului al XIX-lea* datează încercarea lui *B. P. Hasdeu* de a compune un mic *Vocabular româno-rus*[2]. Nu avem a face cu o operă lexicografică elaborată în

[1] Cu toată această recunoaştere de principiu, autorul comite însă eroarea de a înregistra laolaltă şi fără nici o distincţie, în lista sa de cuvinte, elementele greceşti împrumutate de limba latină şi cele pătrunse în limba română direct din greacă.

[2] Se păstrează la Biblioteca Academiei, secţia manuscrise slave, sub cota 728.

scopul tipăririi, ci doar cu un exercițiu de tinerețe al autorului, de pe vremea cînd el învăța românește; Hasdeu și-a alcătuit liste cu termenii necunoscuți aflați în textele românești parcurse, cărora le-a dat de obicei și corespondentul rusesc, și pe care avea de gînd să-i orînduiască alfabetic, pentru a-i transforma într-un lexicon de uz personal. Lucrarea a rămas însă neterminată[1].

b) Mai mult de 10 ani a lucrat *G. L. Frollo* la un *Vocabolario italiano-romanesco*, pe care îl tipărește la *Pesta*, în *1869*. Intenția autorului a fost aceea de a realiza un triptic lexicografic din care să mai facă parte un vocabular francezo-român, precum și unul româno-italiano-francez. Din păcate, ultimele două opere au rămas doar în faza de proiect. Dintre autorii de dicționare din această perioadă, Frollo este acela care a f o l o s i t î n m ă s u r a c e a m a i m a r e m o ș t e n i r e a l e x i c o g r a f i c ă r o m â n e a s c ă: el mărturisește (și nu de formă) că a avut la îndemînă și a folosit, în cursul elaborării operei sale, dicționarele bilingve ale lui Vaillant (1839), Poienaru (1840—1841), Livaditu (1852), Stamati (1852), Bariț (1853), Polizu (1857), Codrescu (1859), Pontbriant (1862), *Dicționarul* de neologisme al lui G. M. Antonescu (din 1862), precum și acela poliglot al lui D. Pisone (din 1865). Autorul regretă faptul că nu și-a putut procura „chiar de la începutul lucrării... renumitul lexicon în patru limbi compus de Koloși, Maior și Corneliu [sic!] (Buda, 1825)" (p.9). Folosind o bibliografie de specialitate atît de mare, Frollo a observat cu ușurință tendințele latiniste ce patronau multe din aceste lucrări. Cu un spirit științific remarcabil, el combate aceste tendințe, care duceau la crearea unei limbi artificiale: „am căutat — scrie Frollo — să iau limba precum este, iar nu precum are să fie", pentru că „am voit să mă înțeleagă românii"; de aceea, autorul hotărăște să înregistreze „cu fidelitate" și „vocabulele proscrise" (adică de origine nelatină): „înainte de a le exclude, mai trebuie analizate și pentru că acele cuvinte apar în cărțile românești din trecut" (p.11). În partea românească, grija permanentă a lexicografului a fost aceea de a folosi un limbaj „mai în genere cel vorbit în România" (adică în Muntenia și Moldova) (p. 11). *Dicționarul* are peste 40 000 de

[1] Colega Zamfira Mihail ne informează despre existența unui Dicționar de același gen, redactat, la *1829*, de savantul rus *I. Hinkulov* și păstrat, sub formă manuscrisă, la Biblioteca publică de stat din Leningrad.

cuvinte-titlu, fiind deci una dintre cele mai bogate lucrări lexicografice bilingve apărute în această perioadă. În lista de cuvinte sînt incluse numeroase împrumuturi recente ale limbii italiene, precum și unele elemente din dialectele acestei limbi. Explicațiile în limba română se dau, în general, prin serii sinonimice foarte bogate. La sfîrșitul lucrării se află un apendice care cuprinde nume proprii de persoane (istorice și mitologice). Trebuie subliniat și a s p e c t u l g r a f i c a l *V o c a b u l a r u l u i*, c a r e d e p ă ș e ș t e, p r i n c a l i t a t e ș i f r u m u s e ț e a l i t e r e l o r, t o a t e l u c r ă r i l e s i m i l a r e a n t e r i o a r e.

LEXICOGRAFIA POLIGLOTĂ

Dicționarele poliglote care se redactează între anii 1826 și 1870, nu tocmai numeroase, continuă o tradiție lexicografică foarte veche la noi. În raport cu trecutul, se constată acum o importantă schimbare ivită în limbile componente; franceza, slab reprezentată în dicționarele poliglote anterioare *Lexiconului budan*, apare ca limbă componentă, alături de cea română, în mai toate lucrările lexicografice realizate în această perioadă. Din punct de vedere practic însă, aceste dicționare au o valoare redusă; circulația lor nu poate fi comparată cu aceea a dicționarelor bilingve și de aceea nici nu înregistrăm vreodată în lexicografia românească reeditarea unei opere poliglote.

Puține lucruri știm deocamdată despre *Dicționarul german-român-francez*, redactat, pe la *1826—1827*, de bucovineanul *V. Cantemir*, fost „cancelar" (adică funcționar) al agenției diplomatice austriece din Iași. Lucrarea, rămasă în manuscris[1], este cuprinsă în 11 tomuri, care totalizează peste 2 000 de pagini. În 1846, după moartea lui Cantemir, ea a fost achiziționată prin listă de subscripție de la fiul autorului, în vederea publicării, de consistoriul episcopal din Cernăuți. Ulterior se renunță la proiectul publicării lucrării, dar se propune folosirea ei în redactarea unui lexicon germano-român și româno-german, inițiat la 1847 de

[1] În anul 1922 manuscrisul se afla la Biblioteca Facultății de teologie din Cernăuți.

o societate culturală. Nici acest din urmă proiect n-a putut fi realizat[1].

În *1835* apare la *Bucureşti*, în redactarea lui *Gheorghe Apostol Scalistira*, un *Vocabular franţozesc-grecesc-rumânesc*. În ciuda titlului pe care îl poartă, lucrarea este de fapt un compromis între un manual de conversaţie şi un dicţionar, organizarea materialului fiind determinată de prima caracteristică amintită. În genul operei lexicografice a lui Mihail Strilbiţki, cuvintele (şi unităţile frazeologice) sînt grupate pe materii (în capitole purtînd titluri ca „Vremea", „Meteore", „Pentre cele patru elemente" — acesta din urmă fiind subîmpărţit în: „Aerul", „Apa", „Focul" şi „Pămîntul" — etc.). În interiorul fiecărei diviziuni şi subdiviziuni ordinea termenilor (şi a unităţilor frazeologice) este logică, iar nu alfabetică. O curiozitate a tipăriturii o constituie faptul că baza franţuzească nu are indicate întotdeauna corespondentele din greacă şi română (de exemplu, termenului *réminiscence* nu i se dă echivalentul românesc); această lacună pledează pentru ipoteza că autorul a pornit de la lista de cuvinte a unui izvor lexicografic cu limba de bază franceză şi cu alte limbi secundare componente decît acelea din lucrarea românească. Caracterul hibrid al operei se adînceşte şi prin prezenţa unor modele de scrisori (comerciale, de recomandaţie, de invitaţie etc.) care încheie *Vocabularul*[2].

Pe la *1844* înregistrăm încercarea de redactare a unui *Dicţionar trilingv* (*românesc-latinesc-elinesc*), care aparţine lui *Gr. Papadopol*. În expunerea de motive publicată[3], care trebuia să constituie, probabil, prefaţa viitoarei lucrări (care n-a mai apărut şi nici nu s-a păstrat), Papadopol porneşte de la ideea că un dicţionar trebuie să servească drept îndrumar de bază în normarea limbii. Cum limba noastră, săracă şi supusă nenumăratelor influenţe, n-ar fi încă formată ca limbă literară, şi cum modelul în formarea ei trebuie să fie neapărat (în consensul epocii) limbile clasice, latina şi greaca, autorul intenţionează să pună în paralelă lexicul

---

[1] Cf. D. D a n, *Un autor român bucovinean din anul 1826—1827*, Cernăuţi, 1922.

[2] Lucrarea a fost totuşi apreciată la timpul ei: o găsim recomandată într-un compendiu semnat de P. Paicu şi apărut în periodicul *Amicul şcoalei*, anul VI (1865), p. 77.

[3] *Disertaţie pregătitoare la Dicsionarul românesc, latinesc şi elinesc*, în *Curierul de ambe sexe*, periodul al IV-lea (1842—1844), ediţia a II-a, 1862, p. 28—31, 42—55, 93—96.

celor trei limbi şi să facă astfel din opera sa un îndrumar în alegerea formelor lexicale din limba română.

În *1865* apare la *Bucureşti* lucrarea lexicografică a ieromonahului *D. Pisone*, intitulată *Dicţionariu romanescu, latinescu, germanescu şi francescu*. Autorul ne avertizează în prefaţă: „Acest Vocabulariu nu este vreun opu nou sau vreo invenţiune a mea; ci mai cu seamă numai o imitaţiune, o copie dupre alţi autori" (p. V). Izvorul principal este indicat de subtitlul lucrării: „Lucrat după sistemul *Lexiconului de Buda*"; faţă de acesta au intervenit însă „multe adaugeri şi modificaţiuni". Prima modificare, în raport cu izvorul, este înlocuirea uneia dintre limbile componente: limba maghiară, puţin folosită în Muntenia, este substituită prin cea franceză. O modificare esenţială a intervenit în lista de cuvinte: pe de o parte, Pisone a omis din *Lexiconul budan* „multe vorbe neusitate la noi" (p. IV), adică în Muntenia (într-adevăr, cuvinte ca *obidat*, *obidos*, *oblăduinţă*, *oblitor*, *obloc*, *obsă*, *ocinic*, *ocşag*, înregistrate în *Lexiconul de la Buda*, nu mai apar la Pisone); pe de altă parte, autorul adaugă în lucrarea sa o serie de cuvinte „usitate şi moderne" absente din *Lexiconul budan* (cîteva exemple: *fabrica*, *fabricant*, *fabricaţie*, *fabrică*, *fabulist*, *faliment*). Numărul de cuvinte al *Dicţionarului* lui Pisone (circa 9 000) este inferior aceluia din *Lexiconul budan*. Autorul îşi însuşeşte sistemul *Lexiconului* din 1825 de a defini unii termeni româneşti (deşi lucrarea e poliglotă) şi de a ilustra cu exemple unele sensuri. Opera lui Pisone este ultimul dicţionar în patru limbi pe care îl mai înregistrează lexicografia românească din secolul al XIX-lea. Ne aflăm, de altfel, în epoca dispariţiei treptate a lexicografiei poliglote de la noi, semn al impopularităţii ei.

Tot la *1865*, cititorii *Gazetei Transilvaniei* sînt invitaţi de *„d-l Ioan Cattarigh"* pentru „prenumeraţiune şi subscripţiune la un *Dicţionariu nou francescu, romanu şi german*", în trei tomuri, „elaborat de d-sa", lucrare „care să servească de la academii începînd pînă şi pentru cele din urmă pensionate"[1]; dar lucrarea n-a apărut vreodată.

Cel mai bogat dicţionar poliglot apărut în perioada 1826—1870 aparţine prelatului român *Josafat Snagovanu*: se numeşte *Vocabulaire de quelques mots latins expliqués en roumain et en français* (*Paris, 1867*) şi numără circa 12 000 de cuvinte. (În comparaţie cu lexicografia bilingvă din aceeaşi

---

[1] *Gazeta Transilvaniei*, 1865, nr. 11, p. 42.

epocă se constată că lexicografia poliglotă este cu mult mai săracă, din punctul de vedere al listei de cuvinte.) În lucrarea lui Snagovanu, litografiată după un splendid scris de mînă, importanţa primordială se dă părţii franceze: în timp ce, în partea românească, cuvîntul-titlu latinesc este redat întotdeauna printr-un singur termen, în cea franceză corespondenţa se rezolvă prin serii de sinonime şi chiar prin explicaţii analitice („*abacus* /Bangă, /Banc, canapé, siége/"; „*oratorium* /oratoriu, /oratoire, lieu où l'on parle/"). Partea românească are un pronunţat caracter arhaic şi popular. În lista de cuvinte figurează laolaltă cuvintele comune şi cele proprii. Întocmai ca în vechile glosare româneşti, lipsesc cu desăvîrşire din *Vocabularul* lui Snagovanu indicaţiile gramaticale.

*

După vocabularele poliglote speciale, din domeniul ştiinţelor naturii, aparţinînd lui J. Benkö şi lui Gh. Şincai, înregistrăm, pe la jumătatea veacului al XIX-lea, şi tot în Transilvania, o a treia lucrare lexicografică similară, mai bogată decît cele precedente. Este vorba de *Vocabulariul de numele plantelor transilvane, românesc, latinesc (după sistema lui Linné, L.), nemţesc şi unguresc*, apărut, fără iscălitură, în periodicul braşovean *Foaie pentru minte, inimă şi literatură* din *1847* (nr. 11 şi urm.)[1]. Ca în vocabularele similare anterioare, avem a face şi aici doar cu o listă primitivă de corespondente dintr-o limbă în alta. Lista cuprinde 710 nume româneşti de plante. Meritul demn de relevat al acestui vocabular sumar este acela că t e r m i n o l o g i a b o t a n i c ă r o m â n e a s c ă î n r e g i s t r a t ă a f o s t o b ţ i n u t ă p e t e r e n, p r i n a n c h e t e d i r e c t e; în felul acesta s-a putut aduna un material de limbă autentic popular.

*

Trebuie să amintim, în treacăt, şi despre marele număr de *Dialoguri* bilingve şi poliglote care circulă în perioada dintre anii 1826 şi 1870, dovedind interesul pentru limbile străine vii (îndeosebi pentru franceză, germană, rusă şi greacă).

[1] A fost reprodus, de G. B a r i ţ, şi în ***Călindariul pentru poporul român pe 1858***, Braşov, p. 25—35 (literele *A-F*), şi în acelaşi ***Călindariu*** pe *1859*, p. 15—32 (literele *G-Z*).

Folosite mai ales în relaţiile obişnuite dintre români şi străini, întocmai ca ghidurile de conversaţie din zilele noastre, aceste *Dialoguri* serveau şi la învăţarea limbii (sau limbilor) străine, fiind adesea completate cu noţiuni de gramatică şi cu vocabulare sumare. O enumerare cît de aproximativă a acestor lucrări ar depăşi intenţiile cărţii de faţă; vrem numai să arătăm aici, prin cîteva exemple semnificative, marele succes de care s-au bucurat. Astfel, în *1842 Teodor Codrescu* tipăreşte la *Iaşi* prima ediţie a *Dialogurilor franţezo-române pentru învăţătura tinerimii*; pînă în 1868 lucrarea înregistrează cinci ediţii. În decurs de numai 12 ani, de la 1856 şi pînă la 1868, apar de asemenea cinci ediţii din *Dialogi româno-francesi* redactate de *G. Eustaţiu*. Acelaşi număr de ediţii scoate *M. Droc* din ale sale *Dialoguri romano-nemţeşti* (prima ediţie în 1837, a cincea în 1863). Cît despre *Dialogu greco-român* al lui *Visarion Rusu*, acesta înregistrează, în 1866, a şasea ediţie. Asemenea *Dialoguri* explică în bună parte succesul de care se bucură la noi, în această perioadă, lexicografia bilingvă.

*

Faţă de perioada anterioară, lexicografia românească bilingvă (într-o măsură şi cea poliglotă) dintre anii 1826 şi 1870 marchează o creştere valorică şi numerică evidentă: se înmulţesc lucrările cu limba de bază românească; lista de cuvinte a unor dicţionare este, prin proporţii, de-a dreptul impunătoare; aparatul ştiinţific care însoţeşte articolele ne apare uneori complex, cuprinzînd indicaţii stilistice, sintactice, dar mai ales morfologice; desprinderea de modelele străine, cu un cuvînt originalitatea dicţionarelor, devine în unele cazuri vădită. Influenţei latinizante, care domină în continuare şi tot mai insistent lexicografia românească, i se adaugă acum o influenţă nouă, cea franceză. Trebuie să subliniem şi rolul important pe care îl joacă dicţionarele bilingve din această perioadă la îmbogăţirea lexicului limbii române; prin intermediul lor sînt puse în circulaţie, pătrund în limbă şi se împămîntenesc numeroase cuvinte străine. Se constată însă că limitele specifice ale operelor lexicografice bilingve şi poliglote nu sînt încă bine precizate: epoca ne oferă asemenea dicţionare în care sînt incluse indicaţii etimologice, note enciclopedice (numele proprii) sau explicaţii unilingve, aspecte oarecum hibride determinate mai ales

de dorința autorilor de a suplini operele lexicografice respective, care ne lipseau.

*

Contribuția cu adevărat remarcabilă a epocii la dezvoltarea lexicografiei noastre o constituie însă dicționarele unilingve, generale și speciale: între anii 1826 și 1870 înregistrăm cele dintîi dicționare explicative complete ale limbii române, primul dicționar de sinonime, încercări de dicționare enciclopedice și primele dicționare propriu-zise de neologisme, acestea din urmă bucurîndu-se de un succes pur și simplu excepțional.

LEXICOGRAFIA UNILINGVĂ

1. Dicționare explicative generale

Lexicografia românească unilingvă a fost, înainte de anul 1825, ca și inexistentă. Proiectul din 1759 al lui P. P. Aaron și Gr. Maior, de a redacta primul dicționar explicativ al limbii române, a eșuat; aceeași soartă o are și proiectul similar al lui Gh. Șincai, din 1780. Am văzut că la începutul secolului al XIX-lea autorii de dicționare bilingve și poliglote cu limba de bază românească adoptă procedeul de a intercala, între termenii românești mai rari și corespondentele străine, scurte definiții în limba română. Mai întîi Samui Micu, apoi, dicționarul „orînduit" de Ioan Bobb folosesc acest procedeu, dînd ici și colo lucrărilor lor lexicografice un caracter explicativ unilingv. Mult mai sistematic apare acest caracter explicativ unilingv în *Lexiconul poliglot de la Buda*; nu putem totuși să considerăm că lucrarea a reușit să suplinească în mod perfect un dicționar unilingv propriu-zis. Izvorul procedeului amintit (care poate fi urmărit pînă către sfîrșitul veacului trecut în lexicografia bilingvă și poliglotă cu limba de bază românească) ni se pare a fi mereu același: lipsa unor dicționare explicative ale limbii române. Aceeași lipsă a determinat și interesul cu totul deosebit pe care autorii de dicționare bilingve și poliglote cu limba de bază străină l-au acordat, în operele veacului trecut, părții românești; dînd, în general, o mare extindere explicației în limba română a termenilor străini, aceștia făceau, într-un fel, exerciții pre-

liminare în vederea realizării viitorului dicționar unilingv. Realizarea unui dicționar al limbii naționale cerea, în veacul al XIX-lea, condiții multiple, mult mai numeroase și mai grele decît acelea impuse de redactarea dicționarelor bilingve sau poliglote, pentru care existau (și se puteau folosi) numeroase modele străine.

Nu este de mirare că, în asemenea împrejurări, vornicul *Iordache Golescu* (fratele lui Dinicu) a trebuit să lucreze peste 30 de ani la redactarea primului dicționar explicativ al limbii române, *Condica limbii rumânești*[1]. Deși gata încă de pe la *1832*[2], lucrarea n-a putut vedea lumina tiparului. De altfel, la o cercetare atentă a manuscrisului[3], se constată că el este pe alocuri nefinisat: unele cuvinte înregistrate au rămas fără definiție, iar așezarea alfabetică a termenilor (de o parte cei începători cu „glasnice", adică cu vocale, de alta cei începători cu consoane) pare cam ciudată și, după toate probabilitățile, provizorie. Opera, adresată „iubitorilor de învățătură" și îndeosebi „școlarilor", depășește limitele unui dicționar cu caracter didactic; dacă trecem peste aspectul cam arhaic al limbii folosite (explicabil prin aceea că autorul a început redactarea încă în primii ani ai veacului al XIX-lea), *Condica limbii rumânești* are unele calități remarcabile. Prima calitate este de natură istorică: avem a face cu cel dintîi dicționar explicativ complet al limbii române. Lista de cuvinte, greu de evaluat cu precizie (din cauza caracterului manuscris al lucrării, a adaosurilor introduse de autor în cursul redactării, a sistemului de organizare a materialului etc.), este excepțional de bogată; pînă la 1870 ea nu poate fi comparată decît cu cele două dicționare greco-românești redactate în această perioadă[4]. Golescu face deopotrivă loc în opera sa cuvintelor limbii comune, cuvintelor arhaice, regionale și neologice. Surprinzător de mare este numărul împrumuturilor recente care figurează în *Condică*, dar mai

[1] Cf. N. Bălășescu, *Gramatica românească pentru seminarii*, Sibiu, 1848, p. XXVII.

[2] N. Bănescu, *Viața și scrierile marelui vornic Iordache Golescu*, *cit.*, p. 93; transcrierea operei s-ar fi făcut însă după 1834 (cf. D. Panaitescu-Perpessicius, *Iordache Golescu lexicolog, folclorist și scriitor*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, III (1954), p. 28).

[3] Biblioteca Academiei, secția manuscrise, cota 844—850.

[4] Primul aparține, după cum am arătat, aceluiași Iordache Golescu; al doilea, lui G. Ioanid.

surprinzătoare este siguranța pe care o vădește autorul în adaptarea acestor împrumuturi. Într-o epocă în care în lexicul românesc începuseră să se încrucișeze influențe multiple, cea rusă fiind dominantă, cel puțin în Moldova și Muntenia, munteanul Iordache Golescu condamnă în dicționarul său forme ca *avtograf*, *avtomat*, *avtonom* și recomandă ca forme principale pe *autograf*, *automat*, *autonom*. Pe numai două pagini de manuscris întîlnim următoarele împrumuturi recente, toate perfect adaptate și consacrate ca atare în limbă: *aerofob*, *aerosferă*, *aerostat*, *aeriform*, *aerian*, *auroră*, *aureolă*, *auspiciu*, *austral*, *autenticitate*, *autocefal*, *autocrat*, *autograf*, *automat*, *autonom*, *autoriza*. La rînd cu termenii comuni se includ și unele nume proprii (istorice și mitologice). Pentru întîia dată în istoria lexicografiei românești unilingve se adoptă sistemul de redactare a cuvintelor pe „cuiburi" lexicale, sistem în care primitivul și derivatele lui sînt concentrate sub un articol unic, derivatele nemaicomportînd uneori definiții independente: verbul *analisi*, de exemplu, este lucrat împreună cu derivatele sale *analiseală*, *analisire*, *analisit*, *analisitor*, *analisitură*[1]. Procedeul nu se aplică însă în mod consecvent. Termenii sînt însoțiți, în general, de explicații largi, redactate în stil arhaic-popular („*analfabit*, *-ți*, *-tă*, *-e*... adică om neînvățat, fără nici o știință, prost de tot la învățătură, cel ce nu zice nici az, buche"). Uneori autorul dă explicațiilor un caracter net enciclopedic: el poartă discuții asupra raportului semantic dintre termenul-titlu și sinonimele parțiale ale acestuia („*gustare*, *-stări*... cercarea bucatelor... Gustare, pregustare, prînz și cină să asămănă la înțelegere... Gustare și pregustare să zice mîncarea cea dă dimineață înaintea prînzului" ș.a.m.d.) sau înlocuiește explicația directă prin încadrarea cuvîntului-titlu în seria de noțiuni tangente („*alamă*, *-lămuri*... metalurile sînt acestea aurul, argintul, alama, arama, cositorul, plumbul, oțelul, fierul și platina..."). Adesea cuvîntul este ilustrat în contexte-tip create de autor (la *vin*: „Vin amestecat cu untdelemn... Gust, încerc vinul..."); la aceste sintagme au fost adăugate și corespondentele grecești,

---

[1] După cum remarcă însă acad. P. Panaitescu-Perpessicius (*op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 32—33), lexicograful muntean creează în mod abuziv derivate, aplicînd adesea în mod mecanic, la o întreagă serie de termeni, unele afixe preferate (cîteva exemple: *psălmime*, *pildime*, *păpime*, *sinvorbi*, *singlăsui*).

ceea ce dovedește că autorul făcea exerciții pregătitoare în vederea redactării *Dicționarului greco-român*. În afară de exemplele create, Golescu folosește și numeroase proverbe românești în scopul ilustrării cuvîntului, îmbinînd astfel în chip armonios activitatea de lexicograf cu preocupările sale de folclorist. *Condica limbii rumânești* este și un dicționar etimologic. Față de *Lexiconul budan*, în *Condică* se constată, din acest punct de vedere, unele schimbări radicale de concepție. Străin cu totul de curentul latinist, Iordache Golescu nu este obsedat, ca autorii *Lexiconului de la Buda*, de explicarea cu orice preț a termenilor românești prin etimoane latine (eventual romanice sau grecești); cuvîntul *leafă*, de exemplu, explicat în *Lexiconul budan* prin greacă, apare, în dicționarul lui Golescu, ca termen de origine turcă. Iordache Golescu introduce în opera sa și dublele posibilități etimologice (cuvîntul românesc *vin* ar veni fie „din cuv. ital. *vino*", fie „din cel grec οἶνος"). Indicațiile etimologice, care apar în mod sistematic la cuvintele-bază, arată însă că autorul poseda cunoștințe insuficiente asupra originii termenilor românești. Dicționarul lui Iordache Golescu este precedat de un apendice intitulat „Cuvintele ce se aseamănă, dar la înțelegere au deosebire", prima listă de omonime din istoria lexicografiei românești.

În 1857 apare, la *Iași*, *Glosariul limbei daco-romane*, un prospect de dicționar care arată proiectele de-a dreptul gigantice ale autorului, *G. Săulescu*, „primul filolog al țării", cum îl numea, prin exagerare, G. Asachi. Săulescu avea intenția să realizeze un dicționar general, istoric și etimologic al limbii române, pe baza unor glosare speciale. În acest scop el își propunea să alcătuiască mai întîi glosarele exhaustive ale textelor vechi reprezentative, de exemplu ale *Cronicii* lui Hurul (inventată, după cît se pare, chiar de Săulescu), *Psaltirii* lui Coresi, operelor lui Dosoftei etc., apoi un glosar „cules din gura poporului" (p. 3), adică al termenilor populari și regionali, și, în sfîrșit, glosarul purist al „cuvintelor streine înlocate [= înlocuite] prin cuvintele române" (p.3). Fiecare dintre aceste glosare urma să apară independent, cuvintele-titlu comportînd definiție, citate ilustrative, indicații etimologice, precum și „observăciuni gramaticale, compărăciuni" (p.3). Autorul se angaja totodată să lărgească lucrarea „și cu glosografia altor cărți și cu culegerea celor poporane ce

se vor putea tipări.... În urmă se va face din toate un registru general alfabetic, care la formarea unui lessikon vor confăptui mult" (p.4). Ideea de a face un dicționar general pornind de la un material concret de limbă și de la o serie de dicționare parțiale este în sine admirabilă, dar concepția puristă care stă la baza acestor proiectate glosare prealabile rămîne inacceptabilă. Pare suficient să arătăm, în acest sens, că G. Săulescu avea intenția să înlocuiască termenii slavi din textele vechi „prin cuvinte române ale epohei aceleia" (p.4) și să folosească drept originale aceste texte remaniate. În 1855 Săulescu obținuse, din partea „departamentului cultului", aprobarea de a-și tipări lucrarea[1], ceea ce dovedește că aceasta fusese terminată. Dar ea n-a văzut lumina tiparului, spre amărăciunea autorului, care nota în testamentul lăsat: „Plîng că n-am putut imprima operele mele, și mai ales glosariul, cît sînt în viață"[2]. Manuscrisul lucrării s-a pierdut după moartea filologului, cu tot apelul pe care îl face *Almanahul de învățătură și petrecere* (anul 1865, partea a II-a, Iași, p. 95) în vederea publicării lui: „Săulescu — afirmă *Almanahul* — a vizitat în țeară satele și cotunurile [= cătunurile], maestriile și uzurile țeranilor, și a adunat o colecție interesantă de cuvinte române, ce au pronumit-o *Glosariul limbei romane*. De dorit este ca Ministeriul Instrucției Publice să nu lase înmormîntat fructul laborios al acestui bărbat". Tîrziu după moartea filologului, în 1877, apar în revista ieșeană *Buciumul român* trei glosare speciale elaborate de Săulescu, toate consacrate operelor mitropolitului Dosoftei, destul de impunătoare ca proporții, dar concepute neștiințific, de obicei fără explicarea termenilor înregistrați (vezi anul II, 1877, pp. 1—16, 49—60, 97—108, 149—159, 197—207, 253—261, 301—307, 349—356, 397—404, 445—452, 493—503).

Un muntean, *C. G. Florescu*, pe care l-am văzut mai sus proiectînd două dicționare bilingve, anunță, la *1859*, că are „în notițe" [= în manuscris] și „aplicația *dipționarului... romăno-român*, la care s-au cerut o lucrare foarte gingașă și grea". Dicționarul urma să fie „voluminos" și „cu ilustrații"[3]. Nu ni s-a păstrat manuscrisul acestei opere.

---

[1] *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 1855, nr. 36, p. 201—203.
[2] *Perseverența*, anul I (1867), aprilie 30, nr. 16, p. 4.
[3] Fr. R. de Chateaubriand, *Martirii*, *cit.*, p. 175.

Primul și singurul dicționar explicativ general al limbii române tipărit în această perioadă datează de la *1870*; a apărut la *București* și aparține lui *Ion Costinescu*. Titlul lucrării (*Vocabularu romano-francesu*) derutează, deoarece ne determină să credem că avem a face cu o operă lexicografică bilingvă, cum și este, dar numai în al doilea rînd, *Vocabularul*. La o răsfoire cît de sumară ne dăm seama că intenția autorului a fost, în primul rînd, aceea de a redacta un dicționar unilingv: fiecare cuvînt-titlu românesc este urmat de explicații ample în limba română; de asemenea, sînt explicate în limba română unitățile frazeologice inserate în lucrare; abia la sfîrșitul articolului (sau al sensurilor, cînd cuvîntul este polisemantic) se indică, extrem de sumar, de obicei printr-un singur termen, corespondentul franțuzesc. În consecință, lucrarea are structura clară a unui dicționar unilingv, completat (pentru a putea fi folosit și ca dicționar bilingv) cu acele scurte indicații în limba franceză, despre care am pomenit. Autorul ne informează (în *Avertisment*) că a lucrat 20 de ani la opera sa[1], care cuprinde „mai toate vorbele române usitate în limbă și înseși quelle vechi abandonate și de quare nu se mai face us de quat în convorbiri familiarii", apoi „termeni de sciinție, de arte și de messerii, cu explicațiunea lor quat s-a putut mai propriă și mai clară". Într-adevăr, prin cele circa 35 000 de cuvinte înregistrate, *Vocabularul* lui Costinescu depășește, ca proporții, toate lucrările tipărite anterioare cu limba de bază românească. Demn de semnalat este faptul că în această listă de cuvinte, excepțional de bogată pentru epoca respectivă, termenii fără circulație reală în limba română sînt relativ puțini. Deși puternic influențat în ortografie de curentele romanizante, mai ales de varianta italienizantă-heliadistă, Ion Costinescu

---

[1] O primă versiune a lucrării era gata încă din 1857; jurnalul „politic și literar" bucureștean *Concordia* anunța, în acest an (în numărul din 25 iulie, p. 179), darea ei „sub tipar, îndată ce Comisiunea literară [?!] va săvîrși examinarea manuscrisului". La 6 ianuarie 1858 jurnalul *Naționalul* (nr. 9, p. 36) insera în paginile sale: „Litera A din Vocabularul român-francez ieșind de sub tipar în șase coale, se anunță d-nii abonați ca cîți din domnia lor vor dori a avea această literă să se adreseze la redacțiunea Vocabularului". Așadar tipărirea lucrării începuse încă în acest an.

respinge purismul în lexic şi, prin urmare, deschide larg porţile, în opera sa, cuvintelor neromanice, chiar şi aceiora cu circulaţie regională, pentru care limba literară dispunea de sinonime (cf. *baraboi, barabulă, becher, beteag, bold, borcuţ, bortă, borti, bostan, boştină*). Prin marele număr de neologisme pe care le înregistrează, *Vocabularul* lui Costinescu depăşeşte cu mult cel mai complet dicţionar de neologisme al epocii, acela iscălit de E. Protopopescu şi V. Popescu (a doua ediţie, 1862): pe o porţiune redusă din litera *E*, de exemplu, Costinescu a introdus împrumuturi noi, ca *efectiv, efectua, efemina, efluviu, eforie, efracţiune, efusiune, enigmatic, entomologic, entomologie, enumera*, absente în dicţionarul de neologisme amintit. Potrivit unei adevărate tradiţii lexicografice, în lista de cuvinte sînt introduse şi unele nume proprii (mitologice, istorice sau literare, cf. *Enriada, Pallas*). Modul de a defini termenii aminteşte în multe privinţe de *Condica limbii rumâneşti* a lui Iordache Golescu. Cea mai pregnantă înrudire între cele două dicţionare constă în amploarea părţii explicative; ca şi predecesorul său, Ion Costinescu se străduieşte să epuizeze tot ceea ce se poate spune, din punct de vedere semantic, despre fiecare cuvînt înregistrat, prin explicaţii insistente, formulate într-o limbă în general superioară aceleia folosite de Golescu (*îngrijire*: „Grijă, luare aminte, băgare de seamă asupra stării unui lucru, unei persoane, unei funcţii, spre a nu se vătăma ori sminti"; *rutină*: „Capacitate, facultate, dobîndită mai mult prin obicinuinţia şi experienţia decît prin studiu etc."). Mai evident decît la Iordache Golescu apare, în *Vocabularul* lui Costinescu, orientarea spre definiţia enciclopedică, mai ales la termenii de cultură. La cuvîntul *zeu*, de exemplu (ortografiat, latinizant, *ḍeu*), ni se arată între altele că „păgînismul sau idolatria numera la 30 000 de zei", că „păgînii adorau mai multe soiuri de zei: ceresci, pămînteşti, aquatici şi ai infernului", că „între anticele obiecte ale cultului idolatru erau soarele, luna şi alte corpuri ceresci...". Informaţia enciclopedică a autorului este împrumutată din lexicografia franceză; de altfel, filologul român recunoaşte că a folosit, în redactarea *Vocabularului* său, „Dicţionarul Academiei Francese" precum şi *Dicţionarul* lui „Napoleone Landais". Ca şi Golescu, Ion Costinescu încearcă să facă, în cuprinsul explicaţiilor, delimitări între conţinutul noţional al termenului-titlu şi sinonimele lui parţiale, delimitări împrumutate tot din lexicografia franceză (*invidie*: „Neplăcere ce simte cineva

pentru binele altuia. Diferă de *gelosie* într-aceasta ca cineva e *gelos* de ceea ce posedă însuşi, şi *envidiosu* despre ceea ce alţii posedă"). În cazul cuvintelor care au sinonime „perfecte" (din punctul de vedere al autorului), acestea se indică la sfîrşitul definiţiei (*lăsare*: „Faptul de a lăsa, d'a părăssi... Vezi *abandonement*..."; *pribeag*: „Care pribegesce, emigreasă. Vezi *emigrant*"). Autorul aplică în mod sistematic, pentru întîia oară în istoria lexicografiei române, principiul de a defini numai sinonimul cunoscut din seria sinonimică; sinonimele cu circulaţie mai redusă sînt trimise la cele cunoscute (*„comandir* s.m. Vezi *comandant*"; *„destoinic, -ă* adj. Vezi *capabil, abil*"; *„firmă* s.f. Vezi *marcă*"; *„leat.* Vezi *an*" etc.). Numeroase definiţii sînt urmate de contexte create (sau traduse) de autor, formulate astfel încît să ilustreze cît mai potrivit existenţa termenului sau a sensului respectiv. Interesant este faptul că asemenea contexte ilustrative apar aproape exclusiv la împrumuturile recente, şi asta din motive uşor de înţeles (*„maiestate* s.f. Grandoare... Se zice assemenea în stilul oratoriu: *Maiestatea unui templu, unui edifficiu magnific* etc..."; *„spectaculu* ... în genere, tot que atrage privirile: *frumos spectaculu, trist spectaculu*. În parte [= prin restricţie, în special] represintaţiune teatrală: *a assista la spectaculu*"). Abundă în lucrare şi indicaţiile stilistice (ca „familiar", „ironic", „figurat"). Vocabularul lui Costinescu conţine un număr enorm de construcţii (expresii, locuţiuni, sintagme aparţinînd unor domenii speciale), cu explicarea lor. La cuvîntul *aer*, de exemplu, sînt înregistrate expresii şi locuţiuni cunoscute, ca: *a lua aer, a schimba aerul, a-şi da aere, a avea aerul cuiva, în aer liber.* Dacă expresiile şi locuţiunile fuseseră, în general, bine reprezentate şi în unele dicţionare anterioare (bilingve şi poliglote), în schimb, pentru întîia oară în lexicografia românească, *Vocabularul* lui Costinescu înregistrează în mod sistematic îmbinările de cuvinte care aparţin domeniului tehnico-ştiinţific (în sens larg): *crucea ferestrii* (la *cruce*), *speculaţiune de comerciu* (la *speculaţiune*), *tentativă de crimă* sau *de delictu* (la *tentativă*), *testament olograf* (la *testament*) etc. După cum se poate vedea din exemplele date, autorul a acordat un mare spaţiu din lucrare construcţiilor recente,

neologice. Se poate spune, în concluzie, că *Vocabularul* lui Ion Costinescu este o operă lexicografică de tip modern, care rezistă şi astăzi, putînd fi consultată adesea cu folos [1].

2. Dicţionarul limbii române vechi al lui Timotei Cipariu

Este cunoscut aportul deosebit pe care T. Cipariu l-a adus în domeniul filologiei române, prin descoperirea, studierea şi publicarea a numeroase texte vechi. Învăţatul ardelean a fost unul dintre cei mai desăvîrşiţi cunoscători ai limbii române vechi. Pentru a facilita consultarea materialelor de limbă din epoci'e îndepărtate, el a redactat un bogat „glosariu sau elencu de cuvinte rare sau uitate şi de semnificaţiuni tot asemenea"[2]. Iniţial, acest glosar urma să servească drept apendice la *Principiile de limbă şi scriptură*, apărute în 1866; dar el era atît de bogat, încît autorul se hotărăşte să-l amplifice şi să-i dea profil de sine stătător, „pentru un op... nedependente — de ne-ar fi cîndva prin putinţă a-l scrie şi eda de aici înainte"[3]. După 1870, cînd elaborarea primului dicţionar academic era destul de înaintată, Societatea Academică Română solicită membrului ei fondator materialul lexicografic adunat; în răspunsul dat, Cipariu se arată dispus să ofere acest material, în cea mai mare parte redactat definitiv, şi promite să-l aducă el însuşi redactorilor dicţionarului. Din motive care ne rămîn necunoscute, această promisiune n-a fost însă ţinută, astfel că lucrarea lui n-a putut fi valorificată la redactarea dicţionarului academic. Ea n-a mai văzut lumina tiparului nici ca operă independentă şi, după toate probabilităţile, s-a pierdut [4].

---

[1] Mai semnalăm faptul că la Biblioteca Academiei, secţia manuscrise, sub cota 988, există mai multe fragmente dintr-un *Dicţionar al limbii române*, anonim (literele *L* şi *M*), care par a data dinainte de anul 1870.

[2] *Archivu pentru filologie şi istorie*, anul I (1867), nr. 5 (mai 25), p. 83.

[3] *Ibidem*.

[4] Despre alte preocupări lexicografice ale lui T. Cipariu, vezi *Cercetări de lingvistică*, V (1960), p. 67—74.

3. Dicţionare enciclopedice

După anul 1830 ia fiinţă la Iaşi o „societate literară supt direcţia agăi Gh. Asachi", care îşi propune ca obiectiv principal redactarea *Leksiconului de conversaţie*, prima enciclopedie românească. Colectivul de redactare, format din personalităţi marcante ale epocii (Gh. Asachi, I. Albineţ, Samuil Botezat, P. Cîmpeanu, I. Costinescu, G. Săulescu şi T. Stamati), apelează, în scopul adunării materialului, şi la concursul învăţaţilor din celelalte provincii româneşti. Avem deci a face cu cea dintîi lucrare lexicografică naţională rod al muncii colective [1]. Opera, anunţată într-un prospect tipărit la Iaşi, în 1840, trebuia să cuprindă patru tomuri de mari proporţii [2]. În anul *1842* apare la *Iaşi* prima şi singura fasciculă a lucrării, cuprinzînd aproape jumătate din litera *A* (pînă la cuvîntul *Alexandru*). Aflăm, dintr-o notiţă informativă inclusă în această fasciculă, că *Leksiconul de conversaţie* înregistrează „atît cuvintele vechi, cît şi neologismul introdus în limba noastră, încă şi speţiale cunoştinţe despre cele ce interesează pe întreaga Românie". Dacă parcurgem însă lista de cuvinte a fasciculei apărute, ne dăm cu uşurinţă seama că modelele străine de care s-au servit autorii au influenţat în mod negativ la selectarea materialului lexical. Cuvintele comune ale limbii lipsesc aproape cu desăvîrşire, absenţă justificată totuşi într-o operă lexicografică de natură enciclopedică; dimpotrivă, neologismele ocupă un loc cuprinzător. Slăbiciunea operei constă în alegerea materialului de nume proprii, alegere făcută după criterii cu totul întîmplătoare: în *Leksicon* figurează termeni de importanţă minoră, dar lipsesc termeni foarte importanţi, mai ales aceia legaţi de realităţile româneşti (cităm, de pe primele pagini ale enciclopediei, cîteva nume proprii fără importanţă: „*Aaron Haakaron*, rabin caraitic"; „*Aarhus*, ţinut în Iutlanda"; „*Aasim*, doi faimoşi autori turceşti"; „*Abano*, politie în provinţia Padua"; „*Abdalonim*, un prinţ de Sidon"). Faţă de prospectul din 1840, în care, după cîte ne putem da seama, autorii făceau numeroase con-

---

[1] Contrar aparenţelor, *Lexiconul de la Buda* n-a fost realizat prin sistemul muncii în colectiv; aici numai moartea fiecăruia dintre autorii succesivi ai operei a obligat pe editori să apeleze, într-un interval de timp, la mai mulţi lexicografi.

[2] *Dacia literară*, I (1840) informa şi ea pe cititori: „În curînd va ieşi tomul I a acestei mari şi vrednice de toată lauda publicaţii" (p. 476).

cesii lexicografiei poliglote, forma tipărită a *Leksiconului* oglindeşte un punct de vedere nou: dacă în prospect apăreau, după cuvîntul-titlu comun românesc, corespondentele din latină, franceză şi germană (de exemplu: *„aerul, aer, l'air, die Luft*“, *„asfalt, asphalte, asphaltus, Asphalt*“), în opera tipărită se renunţă cu totul la aceste corespondente. Deşi lucrare colectivă, *Leksiconul de conversaţie* condus de Asachi s-a redactat pe baza responsabilităţii individuale: fiecare articol din fasciculă este numerotat cu o cifră (de la 1 la 7) care corespunde unuia dintre cei şapte autori principali. Contribuţia cea mai mare în redactarea acestei singure broşuri apărute o are Samuil Botezat, profesor de limba germană la Iaşi şi secretar al Conservatorului filarmonic din acest oraş. În general, definiţiile sînt formulate într-o limbă cu un pregnant aspect arhaic, aproape surprinzător pentru epoca la care a apărut lucrarea (cîteva exemple: „*Următorii* [= urmaşii] lui Aericus“; „secte care *paradosea*“ [= propovăduiau]; „O *politie* [= oraş] de negoţ“; „au cîştigat *slobozenie*“; „*urzitoriul* [= întemeietorul] ... unei secte din *suta a patra*“); ele cuprind descrieri ample, istoricul amănunţit al noţiunii, în diverse epoci şi ţări, într-un cuvînt caracteristicile enciclopedice adecvate. Termenul *akademie*, de pildă, este explicat pe patru coloane, urmărindu-se instituţia de la întemeierea ei, în Atena, enumerîndu-se principalele ei specii etc. Pentru a da o idee asupra tipului de definiţie adoptat reproducem începutul articolului *aerostat:* „balon aeric, se numeşte o maşină carea este menită a se sui în sus, pentru că a ei speţifică greutate este mai uşoară decît aerul. Cea întîi cercare au făcut-o Stefan Montgolfier la 1782. Acesta luînd în băgare de samă suirea fumului în sus, îi veni în minte...“.

Şi în Muntenia se înregistrează intenţia elaborării unei lucrări similare. Iniţiativa aparţine lui *Heliade* care, începînd cu numărul 3 din 1842 al *Curierului românesc*, publică primele pagini dintr-un proiectat *Dicţionar de cunoştinţe universale*. Publicarea materialului continuă şi în numerele următoare ale revistei, încetînd definitiv la numărul 31, la cuvîntul *abus*. Dar la 4 decembrie 1847 Heliade anunţă, în *Curierul românesc*, publicarea unui *Curs de literatură* în şase volume, care trebuia să fie un lexicon cu caracter enciclopedic cuprinzînd termeni din domeniul filologiei şi artelor, dispuşi în ordine strict alfabetică. Modelul lucrării lui îl vedem în *Elementele de literatură* ale lui

Marmontel. La litera *A*, de exemplu, trebuiau să formeze articole-titlu: *abondanţă de stil*, *academie*, *academician*, *accent*, *accord*, *act*, *actor*, *adagio*, *Adonai*, *aestetică*, *affectaţie*, *allessandrin*, *allegorie*, *allegro*, *allocuţie*, *allusie* etc. Heliade dă chiar o mostră de redactare, publicînd, în *Curierul românesc* nr. 47—49 din 1847, articolul *academie*. Proiectul său a nu fost însă realizat[1].

În cea de-a treia mare provincie românească, Transilvania, se înregistrează în aceeaşi epocă o altă încercare de a redacta un dicţionar enciclopedic. Încercarea aparţine lui *Alexandru Gavra*, profesor la „Pedagogiul regesc“ din Arad şi editor al *Cronicii* lui Şincai. Acesta tipărea la *Buda*, în *1847*, tomul întîi al unui *Lesicon de conversaţiei storicesc religionariu* [2], „în care se propun, de la începutul lumii pînă-n timpurile noastre, învăţăturile religioase ale păgînilor, jidovilor, mahumedanilor, cinstirea dumnezăiască, ţeremoniile, datinele, locurile, persoanele dinpreună cu întîmplările acelora“. Aşadar, această nouă lucrare enciclopedică este şi ea limitată la un domeniu restrîns, delimitare, cu puţine excepţii, respectată. În munca de redactare Gavra a fost ajutat de un tînăr, Anton Muntean, astăzi necunoscut. Nu avem a face, bineînţeles, cu o operă originală, şi autorul însuşi recunoaşte că a făcut o compilaţie după „Broughton, Samuel Mindszenti, dar şi din alţi momentuoşi autori“; numai domeniul românesc îi aparţine, probabil, în mare parte. Faptul că Gavra a prelucrat izvoare străine şi disparate se reflectă în lista de cuvinte a lexiconului, care conţine numeroşi termeni necunoscuţi sau abia cunoscuţi la noi (*abramiţi*, *abrahas*, *Abu-Iahia*, *Abuna*, *Abuta*, *Acaid*, *Acca-Larenţia*, *Acdah*, *Achor*, *Achrat* etc.). Articolele sînt, în general, foarte dezvoltate: termenul *acatist*, de exemplu, ocupă 11 pagini ale lucrării, *Anton de Padua*, 5, *Apollo*, 7. Autorul şi-a propus scheme unitare de definiţie, pe care le respectă riguros; aproape fiecare

[1] Ideea l-a urmărit totuşi în continuare pe scriitor, căci în 1865 el publica, în *Gazeta Transilvaniei* (nr. 16, p. 64), un ultim proiect de dicţionar enciclopedic, materialul urmînd să fie grupat de această dată pe materii şi eşalonat în nouă volume. Şi lexicograful muntean R. de Pontbriant a avut unele intenţii pe această linie; ziarul *Naţionalul*, anunţînd în 1858 apariţia dicţionarului său român-francez, preciza că lucrarea va fi urmată de „un vocabular de geografie, de mitologie şi de oameni însemnaţi ai anticităţii“ (cf. iunie 19, nr. 55, p. 218).

[2] Cuprinde literele *A* şi *B*.

articol mai dezvoltat este compus din două părţi explicative bine distincte: una introductivă, scurtă, care cuprinde definiţia propriu-zisă, şi una largă, cuprinzînd istoricul şi amănuntele noţiunii (*Aesculap*: „zeul ştiinţei medicești (doftorești), fiul lui Apollon și al nimfei Korois. Cînd nimfa se cunoscusă cu tînărul Ischys ..., Apollon cu arcul îl săgetă, şi după aceea..."; *apologetica*: „ştiinţa apărării credinţei creştineşti. Deşi religiunea creştinească, de la Iustin începînd, prin scrisorile a mai multora fu apărată, totuşi..."). Limba folosită de autor, deşi puţin arhaică, este în general clară, îngrijită. Cea mai importantă inovaţie faţă de celelalte lucrări similare româneşti o constituie b o g a t a b i b l i o g r a f i e a n e x a t ă l a s f î r ş i t u l f i e c ă r u i a r t i c o l; în această bibliografie, Gavra a indicat sursele de informaţie pentru diversele fapte expuse în definiţie, cu trimiterea exactă la texte. Procedeul conferă lucrării un serios caracter ştiinţific. Continuarea *Lesiconului* nu a mai apărut.

A rămas nerealizată şi intenţia lui *Nicolaie Şuţu* (1799—1871) de a redacta un dicţionar enciclopedic. Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, N. Şuţu (fiul lui Alexandru Şuţu, fost, pe rînd, domnitor al Munteniei şi al Moldovei) a început strîngerea materialului în vederea redactării unei *enciclopedii în limba franceză*[1]. În jurul unor anumite noţiuni-„cheie" (*animal, arhitectură, obiecte de îmbrăcăminte, plantă, politică* etc.), autorul a grupat terminologia subordonată. Astfel, sub noţiunea „arhitectură" figurează diverse ordine arhitectonice, părţi componente ale unor construcţii etc. Aşadar, o r g a n i z a r e a m a t e r i a l u l u i e s t e n o ţ i o n a l ă şi nu alfabetică, ca în celelalte dicţionare enciclopedice amintite. Documentarea care s-a făcut în vederea formulării definiţiilor este copiată aproape integral din diverse izvoare lexicografice franţuzeşti; numai pentru unele realităţi româneşti se bănuieşte contribuţia documentară personală a autorului. Pînă la urmă opera a rămas în stadiul strîngerii de material; foarte multe pagini albe, aglomerarea de indicaţii brute, precum şi lipsa aproape totală a definiţiilor dovedesc că Şuţu era departe de faza

[1] Se găseşte la Biblioteca Academiei secţia manuscrise, sub cota 1049.

definitivării acestui dicţionar enciclopedic, proiectat, desigur, pentru protipendada franţuzită a epocii.

*

Concluzia care se desprinde cu uşurinţă din cele arătate mai sus este aceea că în perioada 1826—1870 lexicografia românească n-a izbutit să realizeze un dicţionar enciclopedic general şi complet.

4. Vocabularul purist al lui I. Heliade-Rădulescu

Se ştie că, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, activitatea filologică a lui I. Heliade-Rădulescu a degenerat într-un purism (latinist şi italienist) extrem. Părerea sa nestrămutată, ca a tuturor puriştilor epocii, era că elementele lexicale nelatine ale limbii române o degradează, o „deznobilează". Prin urmare, aceste elemente, cu puţine excepţii, trebuie izgonite din limbă; este ceea ce şi încearcă să facă, la *1847, Heliade*, în *Vocabularul de vorbe streine în limba română*, tipărit la *Bucureşti*. Omul de cultură muntean nu este, în această privinţă, un novator; el pune doar în practică preceptele bănăţeanului Paul Iorgovici, a cărui operă, pe care o preţuia în mod deosebit, a publicat-o în *Curierul românesc* (din 1839, cf. nr. 55, 56, 61, 65, 67, 72). Paul Iorgovici a fost, se pare, cel dintîi filolog român purist care a propus, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, înlăturarea tuturor elementelor lexicale nelatine din limba noastră; el a promis, în acest scop, redactarea unui vocabular în care fiecărui termen nelatin din limba română să i se indice substitutul recomandabil, de origine latină. Vocabularul n-a fost realizat, dar ideea emisă a circulat intens în deceniile următoare. Episcopul Ioan Bobb este cel dintîi care o pune în practică, la 1823, în al doilea volum al *Dicţionarului rumanesc, lateinesc şi unguresc*; el scoate din lexicul limbii române cuvintele de origine „streină" (adică nelatină sau neromanică) şi le izolează în glosarul de la sfîrşitul lucrării, dîndu-le „romaneşte înţielesu", adică sinonimul românesc recomandabil, în sens purist. Şi mai aproape de proiectul lui Iorgovici se află *Vocabularul* lui Heliade. Întocmai ca predecesorul său, acesta îşi propune să alcătuiască lista

cuvintelor „streine'' din limba română („slavone, ungurești, turcești, nemțești, grecești etc."), cu scopul de a le populariza, în sens negativ, de a face ca aceste cuvinte „să nu se mai auză ... nici în scrierile" românești și „nici în gurele" vorbitorilor de limbă română (p. XXVII). Bineînțeles, datoria fundamentală a autorului era aceea de a găsi un înlocuitor „demn" pentru fiecare termen expulzat și de a-l indica în *Vocabular*. Cînd nu l-a găsit în limba română, el a „alergat acolo de unde ne este și numele, și carnea, și sîngele" (p. XXXIV) și a transferat ad-hoc din limba latină în cea română termenul de care avea nevoie. Alteori autorul împrumută corespondentele recomandabile din limbile romanice sau le formează el însuși din elemente latine, prin procedeul derivării. După cum se vede, Heliade nu acceptă, cel puțin în principiu, nici chiar cuvintele nelatine (sau neromanice) care „n-au în gura popolului altele corespunzătoare române" (p. XXIII); singura excepție de la acest principiu purist o formează cuvintele „streine" din limba noastră care denumesc noțiuni „de costume, de datine străine, de dregătorii străine" (p. XLI). Credința lui Heliade, foarte eronată, era că numărul termenilor „streini" din lexicul românesc ar fi extrem de redus și că *Vocabularul* său, care conține circa 1 200 de asemenea cuvinte, le-ar fi strîns „dacă nu pe toate, însă pe cele mai multe și mai pe toate ce sunt mai ades în us..., cu rădăcini cu nade" (p. XX). Din punctul de vedere al încercării de a „purifica" lexicul limbii române, el depășește, prin exagerările sale, pe toți lexicografii puriști ai epocii, pînă la dispariția curentului latinist. Pentru a da o imagine asupra absurdității intransigenței lui ni se pare suficient să amintim că în *Vocabular* figurează numeroase cuvinte la care, cu toate eforturile, Heliade n-a reușit să indice corespondentul „demn": „Vei vedea — recunoaște autorul — vorbe slavone ori turcești, fără să-ți arăt cum s-ar putea zice pe rumânește" (p. XLVII). Într-adevăr, termeni ca *măgulire*, *miriște*, *năluc*, *nălucire*, *ogor*, *pîrjol*, *pripas* apar, în *Vocabular*, fără corespondentul sinonim recomandabil. Între cuvîntul-titlu și corespondentul lui recomandabil (cînd acesta există) se precizează și originea termenului-titlu, adică a termenului condamnat (*„povîrniș*, slav. clină"; *„potcoavă*, slav. ferrătură"; *„primejduire*, slav. pericolare"; *„rubar*, turc. comparație, confruntație"). Ca toate încercările care merg împotriva dezvoltării firești a

limbii, tentativa lui I. Heliade-Rădulescu de a reprofila lexicul românesc, prin înlăturarea și înlocuirea unor elemente integrate, a rămas fără consecințe.

5. Primul dicționar de sinonime

În anul *1867* apare, la *București*, primul dicționar de sinonime din istoria lexicografiei românești: este vorba de *Vocabularul de quateva vorbe synonyme* iscălit de *C. Canella*[1]. După cum recunoaște, în prefață, lexicograful român, lucrarea nu este decît o traducere selectivă a unui izvor francez: „Mulți autori francezi dintre quei mai renumiți, pe lîngă vocabularele de vorbele que compun limba originară a unui popul, s-au ocupat foarte serios a separa și a alege încă și vorbele synonyme. Subsemnatul, conservînd în biblioteca sea unul din aqueste vocabulare de genul synonym, am culles și am adunat un număr de vorbe dintre quelle mai essențiale, quate mi s-a părut mai importante și mai grelle de înțelles în privința parallelismului și a rapporturilor que au între ele, pentru quare am și format aquest mic Vocabular, que în adevăr este în sine uă carte unică, quăci pentru prima oară appare în sanctuariul litteraturei noastre națională". Aflăm, din glosarul anexat de autor la traducerea sa, accepțiunea largă pe care el o dă sinonimului, accepțiune împrumutată, probabil, tot din lexicografia franceză; sinonimul este „vorba que exprimă aqueeași semnificare cu alta sau a quăreia însemnare este approape de înțellesul altei vorbe" (p. 379). Acest concept nu corespunde însă cu modul de tratare a cuvintelor în *Vocabular*; ceea ce se străduiește să demonstreze întreaga lucrare este faptul că nu există termeni al căror sens (sau sensuri) să se acopere perfect. Principiul pe care se axează *Vocabularul* este tocmai sublinierea diferențelor dintre sinonime. Discutînd, de exemplu, tripticul lexical *orgoliu*, *vanitate*, *presumeție*, lucrarea precizează: *„Orgoliul* face qua să ne stimăm. *Vanitatea*, qua să voim a fi stimați. *Presumeția*, ca să ne lingușim de

[1] Vezi ziarul *Legalitatea*, anul I (1866), iulie 24, p. 7, care „face cunoscut că Vocabularul de cîteva vorbe de synonyme s-a pus sub tipar."

uă putere vană..." (p. 236). Același tip de explicație la perechea sinonimică *materia, subiect*: „*Materia* numim aqueea cu quare ne servim în lucru; *subiect* e aquella que punem în lucru..." (p. 225). Destul de frecvent apare și un al doilea tip de caracterizare a lanțurilor de sinonime care formează titlul articolelor: se arată elementele semantice specifice fiecărui „sinonim" din serie numai după indicarea elementelor lor semantice comune („*general, universal.* Amîndouă aqueste vorbe înfățișează totalitate... Aqueea que este *general* înseamnă quel mai mare număr de particulari sau toți hoamenii cu grămada. Aqueea que este *universal* înseamnă pe toți particularii sau toată lumea cu de a mănuntul...", p. 154). Asemenea delimitări între cuvintele sinonime (din care noi am reprodus mici fragmente) ocupă, în lucrare, un spațiu întins, de aceea C. Canella nici n-a putut înregistra, în traducerea sa, decît 152 de perechi ori de lanțuri sinonimice. Pentru a face și mai clară diferența specifică dintre termenii sinonimi se adaugă, la fiecare explicație, contexte largi, care exemplifică folosirea exactă a termenilor în discuție; iată mai jos (la perechea *satisfacțiune-mulțumire*) un fragment dintr-un astfel de context ilustrativ: „*satisfacțiunea* adduce *mulțumirea*, însă cată ca obiectul dorit să procure astă *mulțumire* ... *Mulțumirea* adaogă la *satisfacțiunea* dorințelor noastre o *satisfacțiune* dulce de posessiune... Avuția ne procură multă *satisfacțiune*, însă *mulțumirea* întrece avuția... Quineva face tot pentru *satisfacțiunea* sea și nimic pentru *mulțumirea* sea..." (p. 263—264). Acest mod de analiză semantică bazată în primul rînd pe principiul delimitării a fost multă vreme specific lexicografiei franceze, care dispunea, în secolul al XIX-lea, de numeroase dicționare de sinonime. Autorul nu indică, după cum am văzut, izvorul francez pe care-l folosește în traducerea sa; acest izvor poate fi însă identificat cu ușurință: este *Dictionnaire universel des synonymes de la langue française*, operă de mare succes care concentrează lucrările mai multor lexicografi din epoci diferite (printre care Girard, Beauzée, Roubeaud, D'Alembert și Diderot). Dicționarul apare la 1809 și înregistrează, pînă la 1850, patru ediții; Canella a folosit o versiune și mai recentă, nedatată, pe

care o traduce cu o fidelitate aproape totală, după cum se poate constata din exemplul următor:

Originalul francez:	Canella:
„SOCIABLE, AIMABLE. Ces deux mots désignent un caractère convenable à la société; mais ils diffèrent d'ailleurs si fort, que cette idée commune les rend à peine synonymes. L'homme sociable a les qualités propres..."	„SOCIAL, AMABIL. Aqueste doe vorbe înseamnă un character convenabil societății, însă ele differ atît de mult în înțelesul lor înquît abia le putem numi synonyme. Homul sociabil are qualitățile sealle proprii..."

Niciodată traducătorul nu intervine cu modificări esențiale în textul original. Numai operația de selectare a materialului de sinonime îi aparține; de asemenea, glosarul *Vocabularului* (în care se explică termenii rari) și, probabil, apendicele alfabetic intitulat „Tabellu historic pentru numii cuprinși în aquest Vocabular", în care se enumeră, enciclopedic, date fundamentale asupra vieții și activității unor personalități ca Alexandru cel Mare, Anacreon, Aristotel, Atila, Bacon, Balzac, Boileau etc. Traducătorul este puternic stăpînit de curentul latinist în alegerea cuvintelor și a formelor; apar la tot pasul, în transpunerea lui, termeni ca *fortunat* (și *infortunat*), *imperator*, *popul*, *sapient* sau *veritate*. Bineînțeles că, datorită izvorului care i-a stat la bază, *Vocabularul* de sinonime iscălit de Canella cuprinde un material lexical exclusiv neologic.

6. Dicționare de neologisme

Perioada cuprinsă între anii 1826 și 1870 se caracterizează printr-o d e z v o l t a r e e x c e p ț i o n a l ă, s u b r a p o r t s t a t i s t i c, a l e x i c o g r a f i e i d e n e o l o g i s m e. În acest domeniu, moștenirea lexicografică era cu totul săracă. Dacă exceptăm numeroasele glosare de împrumuturi noi[1] anexate diverselor traduceri (și chiar operelor originale), nu înregistrăm, pînă către jumătatea

[1] În capitolul de față al lucrării dăm *neologismului* accepțiunea de „cuvînt recent împrumutat (și derivat al cuvîntului recent împrumutat)".

veacului trecut, decît o singură încercare de redactare a unui dicţionar de neologisme, ca lucrare de sine stătătoare: este vorba de *Lexiconul pentru cărturari* al lui I. Budai-Deleanu, operă neterminată şi rămasă în manuscris. Începutul lexicografiei tipărite de neologisme este făcut, la noi, de *Vocabularu romanu*, publicat la *Bucureşti*, în *1848*, de filologul şi pictorul muntean *I. D. Negulici*[1]. Apoi, vreme de circa două decenii, pînă la 1870, filologia românească mai înregistrează, în ordine, următoarele dicţionare de acelaşi tip, publicate: al lui *T. Stamati* (*Iaşi, 1851*, a doua ediţie, neschimbată, în *1856*)[2], al lui *E. Protopopescu* şi *V. Popescu* (*Bucureşti, 1860*[3], a doua ediţie, mult amplificată, în *1862*[4], a treia, din nou refăcută, în *1870*[5]), al lui *G. M. Antonescu* (*Bucureşti*, 1862)[6], în sfîrşit, al lui *I. Bauman* (*Craiova*, *circa 1868*, a doua ediţie în *1869*)[7]. Din simpla enumerare de mai sus se poate vedea clar marele succes de care s-au bucurat aceste lucrări. Nu vom insista aici în mod deosebit asupra tuturor cauzelor care explică succesul dicţionarelor de neologisme. Cîteva date sînt totuşi absolut necesare. Prima jumătate a veacului al XIX-lea a fost o epocă de profunde transformări în ceea ce priveşte ideile şi instituţiile europene. Ecoul acestor transformări a ajuns şi în ţara noastră: mai fiecare inovaţie a adus cu sine un termen nou. Literatura, arta, ştiinţa încep să se dezvolte acum

[1] Titlul complet: *Vocabularu romanu de toate vorbele străbune repriimite pînă acum în limba română, şi de toate quelle que sunt a se mai primii d-acum înainte, şi mai allesu în sciinţe.* (Îl abreviem, în cursul discuţiei, prin: NEG.)

[2] *Disionăraşu românesc de cuvinte tehnice şi altele greu de înţeles.* (Îl abreviem: STAM.)

[3] *Dicţionariu român de ziceri străbune usitate în limba română.*

[4] *Nou dicţionaru portativu de toate zicerile radicale şi streine reîntroduse şi introduse în limbă, coprinzînd şi termeni ştienţifici şi literari.* Îl abreviem: PROT.-POP.)

[5] *Nou dicţionaru portativu de toate zicerile nuoi (radicale) reîntroduse şi întroduse în limba română şi de termeni tehnici ai şciinţelor, litterilor şi artilor, cu uă esplicaţie mai întinsă a termenilor de drept şi economie politică.* (Semnat numai de E. Protopopescu.)

[6] *Dicţionar rumăn. Mic repertoriu de cunoşcinţe generali, coprinzînd vorbe streine cu etymologia, termini tehnici, numini proprie, noţiuni historice s.c.l.* (Îl abreviem: ANTON.)

[7] *Dicţionaru românu portativu. Culegere de cele mai necesare cuvinte radicale.* (Îl abreviem: BAUM.). D. Iarcu mai semnalează (în *Bibliographia chronologică română, cit.*) două dicţionare de neologisme pe care nu le-am putut găsi pînă acum: *Mic dicţionar portativ de zicerile radicale*

într-un ritm mai rapid şi la noi; o dată cu această dezvoltare intră în limbă numirile corespunzătoare pentru noile forme de cultură. Traducerile din diverse limbi moderne, studiile peste hotare ale tinerilor români şi introducerea limbii franceze în şcolile româneşti, contactul strîns cu oficialităţile şi armatele ruseşti, în timpul războaielor cu turcii şi în epoca Regulamentului Organic, iată cîteva dintre cele mai importante cauze care explică îmbogăţirea fără precedent a lexicului limbii române în prima jumătate a secolului al XIX-lea şi, în acelaşi timp, apariţia unor dicţionare explicative speciale, care să definească împrumuturile recente. Necesitatea unui dicţionar pentru explicarea termenilor noi era atît de acută în epocă, încît s-a făcut propunerea ca cititorii „din clasa de mijloc" care răsfoiesc diverse publicaţii să-şi alcătuiască singuri, pentru uzul personal, un „vocabulariu manuscris", în care să înregistreze acele cuvinte necunoscute „venite în foi din timp în timp (ce sînt între parantezie desluşite sau sub vreo notiţe dedesupt)"[1]. Proporţiile dicţionarelor de neologisme care apar pînă la 1870 variază mult de la o lucrare la alta şi chiar de la o ediţie a aceleiaşi lucrări la alta; sub 2 500 de cuvinte cuprinde prima ediţie a lucrării lui Protopopescu şi Popescu, circa 3 500 fiecare dintre cele două prime ediţii ale dicţionarului lui Bauman, sub 5 000 cele două ediţii ale dicţionarului lui Stamati, circa 6 000 acela al lui Negulici, cam tot atîtea dicţionarul lui Antonescu, în sfîrşit, circa 8 000 de termeni fiecare dintre cele două ediţii din urmă ale dicţionarului lui Protopopescu şi Popescu (ultima ediţie ceva mai bogată totuşi decît penultima)[2]. Cu toate aceste deosebiri de proporţii, dicţionarele de neologisme amintite se

(două ediţii, în 1862 şi 1864), iscălit de N. Cernovodeanu, şi *Micul dicţionariu de vorbe radicale şi vulgare*, f.a., datînd din 1864. În sfîrşit, într-un compendiu publicat de P. Paicu în revista *Amicul şcoalei*, VI (1865), p. 77, este anunţată apariţia unui „*Dicţionarium ic portativ esplicatoriu de zicerile radicale de N. Cernodeanu*, Bucureşti, 1864", care, după toate probabilităţile, este una şi aceeaşi lucrare cu aceea, amintită mai sus, pe care D. Iarcu o atribuie unui *N. Cernovodeanu*. (De altfel, compendiul lui Paicu apare şi în *Foaia soţietăţii pentru literatura şi cultura română în Bucovina*, anul I, 1865, nr. 1—3, p. 99—100, indicînd numele *N. Cernovodeanu*.)

[1] *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 1842, nr. 39, p. 305—306.

[2] În articolul *Un dicţionar de neologisme româneşti din anul 1862*, în *Studii şi cercetări lingvistice*, I (1950), fasc. 1, p. 57 şi urm., acad. Iorgu Iordan a luat în consideraţie numai a doua ediţie a acestei lucrări; ulterior, A. Nicolescu a semnalat (în *Contribuţii la istoria*

înrudesc prin numeroase trăsături comune; cea mai importantă pare a rezulta din influența latinizantă-romanizantă care, într-o variantă sau alta, stăpînește aceste lucrări, le determină unele aspecte structurale de bază.

Prima consecință a influenței latiniste (sau romanizante) apare clar în componența listei de cuvinte a acestor dicționare. Urmărind purificareal exicului limbii române prin relatinizarea ei, autorii au introdus în lucrările lor cuvinte „nobile“, latinești sau romanice, menite să înlocuiască elementele „străine“ (în primul rînd slave). S-a arătat că această îmbogățire lexicală a fost în bună parte artificială, întrucît multe dintre neologismele înregistrate n-au avut o existență reală, în vorbire ori în scris, sau, în orice caz, circulația lor n-a depășit granițele partizanilor curentelor lingvistice la modă [1]. Faptul că aceiași termeni apar în mai multe dicționare de neologisme din epocă nu trebuie să ne inducă în eroare în privința circulației lor, deoarece se poate dovedi cu ușurință că autorii ulteriori au preluat adesea mecanic lista de cuvinte din lucrările autorilor anteriori. De exemplu, termeni ca *abad*, *abjudeca (abjudica)*, *ablega*, *absimil(e)*, *acedie*, *acamelt*, *acanar (acanor)*, *adalid*, *altier*, *anodinie*, *anterid(iu)*, *antesă (anthese)*, *aplani* (= *aplana* = a netezi) apar, toți, la NEG., PROT.-POP. și ANTON. (uneori și la BAUM.), adesea cu definiții identice sau asemănătoare [2]. Cu toate acestea, o cercetare amănunțită a limbii epocii ne-ar putea arăta că numărul de termeni fără circulație reală introdus în operele lor de acești lexicografi este cu mult mai mic decît ne pare nouă, vorbitorilor de azi ai limbii române. Fără să ne propunem acum o asemenea cercetare, vrem numai să demonstrăm aici în mod sumar, prin cîteva exemple, că unii termeni înregistrați în dicționarele amintite, pe care astăzi am fi înclinați să-i considerăm fără existență reală în lexicul românesc, au trăit și au fost folosiți

limbii române literare în secolul al XIX-lea, vol. II, București, 1858, p. 30) și ediția primă, din 1860. La acestea adăugăm acum și a treia ediție, datînd din 1870.

[1] Cf. acad. Iorgu Iordan, *Un dicționar de neologisme românești...*, *cit.*, p. 58—59.

[2] În prefața ediției de la 1862 a lucrării lor, E. Protopopescu și V. Popescu indică, de altfel, printre izvoarele folosite, dicționarul lui Negulici; la rîndul lui, G. M. Antonescu citează pe Negul ci la numeroase cuv.n.e rare pe care le-a preluat din opera acestuia (de exemplu, la *absinth*, *acantilă*, *accastilagiu*, *anramatică*, *antenupțiale*).

într-o anumită etapă de dezvoltare, fiind eliminați într-o altă etapă de dezvoltare. *Astuție*, de exemplu, înregistrat la NEG., PROT.-POP., ANTON. și BAUM., apare des în articolele politice ale lui M. Eminescu: „ignoranța, suficiența și înnăscuta *astuție* a nulităților“ (*Timpul* din 12 noiembrie 1880; cf. și *Timpul* din 16 mai 1882, *Federațiunea* din Pesta, 5/17 aprilie, 22 aprilie/4 mai, 29 aprilie/11 mai 1870); de asemenea, la *B. Maniu*, *Respunsu resplicativu*, Timișoara, 1856, p. 25: „*Astuția* insolinte a călugărului“. *Fatigá*, înregistrat la NEG., PROT.-POP., ANTON. și BAUM., și *audacie* (la aceiași) apar în traducerea tragediei *Macbeth* făcută, în *1850*, de *St. Bîgescu*: „Luptîndu-se ... făr-*a se fatiga*“, p. 9 (cf. și 23, 25); „*audacia* și curagiul seu“, p. 60 (cf. și *Eminescu*, *Opere*, *IV*, ediția Perpessicius, p. 139, unde apare *audace*: „Arde sînta lui coroană, fulger ochii lui *audaci*“). *Solemnel*, înregistrat la NEG., STAM. și PROT-POP., apare tot în traducerea lui Bîgescu („un banchet *solemnel*“, p. 58). Că unii dintre termenii de acest tip vor fi circulat cu siguranță mai intens decît ne închipuim noi astăzi se poate dovedi și cu ajutorul unor indicații normative care apar chiar în dicționarul lui Antonescu, cel mai latinizant-romanizant dintre dicționarele de neologisme ale epocii. Deși adept extremist al curentelor lingvistice dominante, Antonescu ia atitudine împotriva unor formații lexicale din vremea sa: la cuvinte ca *abima*, *abjudeca*, *absimile*, *affama*, *affadissament* el adaugă indicația „r. us.“ (= rău uzitat), iar la altele ca *accusia* (= a naște), *agrupa*, *anobli*, *mepriza*, indicația „n. us.“ (= nu uzita). Or, este greu de presupus că asemenea termeni nu vor fi circulat în mod real (ba chiar relativ intens, cel puțin în unele cercuri), de vreme ce lexicograful îi înregistrează numai pentru a-i condamna, pentru a atrage atenția că existența lor în limbă este nerecomandabilă [1].

Rămîne însă adevărat și evident că anumite categorii de cuvinte care indică realități străine de noi sînt transportate direct din izvoarele lexicografice externe și n-au avut, cel puțin de regulă, o existență reală în limba română; convingătoare în acest sens sînt exemple ca *abad* (= rinoce-din India), *acamelt* (= o plantă care crește în Mexic), *adarlid* (= reprezentant al justiției militare din Spania) sau *alfachin* (= preot maur).

[1] Pe *mepriza* l-am găsit la B. Maniu, *Pledoriu în apărarea lui I. G. Valentineanu*, 1859, p. 10: „Litera convenții nu se poate *mepriza*“.

Dacă, în cazurile citate mai sus, avem a face cu termeni fără existență reală în limba română sau cu existență reală mai mult sau mai puțin efemeră, nu se poate nega, totuşi, în numeroase alte cazuri, r o l u l p e c a r e a c e s t e d i c ț i o n a r e de mare succes l-a u a v u t î n p u n e r e a î n c i r c u l a ț i e, p o p u l a r i z a r e a ş i i m p u n e r e a n e o l o g i s m e l o r. O confruntare a acestor dicționare cu lucrările lexicografice româneşti apărute mult mai tîrziu ne duce, din acest punct de vedere, la concluzii surprinzătoare: nenumărate neologisme neînregistrate în Dicționarul Academiei (fasciculele apărute între anii 1906 şi 1928), dar consacrate astăzi în limba literară, apar în dicționarele de neologisme amintite. Cităm, de exemplu, termeni ca *gazon*, *germina*, *gliptică*, *gliptotecă*, *goniometru*, *ideologic*, *immemorial*, *immobilisa*, *immobilitate*, *immortaliza*, *impasibilitate*, *implicație* (la NEG.), *bombardament*, *breşă*, *fertilitate*, *frondă* (la STAM.), *abație*, *abject*, *abjecție*, *accelerator*, *adulterin*, *adversitate*, *afabulație*, *agrement*, *agresi*, *akkomodabil*, *anksietate*, *aplomb* (la PROT.-POP.), *abominabil*, *acerb*, *actinie*, *adipos*, *agasa*, *agasant*, *agil*, *agrimensor*, *altimetru*, *angiosperme* (la ANTON.), *fatuitate*, *feroce*, *ferocitate*, *festin*, *fetid*, *fideist*, *figurațiune*, *flata*, *formidabile* (la BAUM.). Faptul că asemenea termeni nu sînt înregistrați de cel mai mare dicționar românesc, la circa o jumătate de secol după apariția lor în lucrările citate, ni se pare semnificativ; trebuie să presupunem că aceşti termeni erau încă simțiți, la începutul veacului nostru, fără circulație, neintegrați suficient în limbă, şi de aceea nu este imposibil ca măcar unii dintre ei să-şi fi început existența în lexicul românesc prin dicționarele de neologisme amintite.

Interesant este şi faptul că în lista de cuvinte a acestor dicționare nu figurează numai neologisme, adică împrumuturi recente (sau, eventual, derivate pe teren românesc ale acestor împrumuturi), ci şi unii termeni vechi (şi foarte vechi) ai limbii: din această ultimă categorie fac parte cuvinte ca *naft* (la NEG.), *capăt*, *erugă*, *învinuire*, *june*, *lucoare* (la STAM.), *aprig*, *caimacam*, *caval*, *cerni*, *cruța* (la PROT.-POP.), *ager*, *ban*, *bei* (la BAUM.). La prima vedere, includerea acestor termeni în lista de cuvinte pare o eroare al cărei izvor s-ar găsi în insuficientele cunoştințe etimologice ale autorilor [1]. Credem însă că, măcar în unele cazuri, eroarea

[1] Cf. acad. I o r g u I o r d a n, ***Un dicționar de neologisme româneşti...***, *cit.*, p. 57—58.

este doar aparentă. Se poate demonstra că pe autori i-a interesat să explice, în lucrările lor, cuvintele „tehnice" (în sens larg) sau termenii „greu de înțeles" (expresia aparține lui Stamati), independent de vîrsta lor în limba română; numai faptul că imensa majoritate a cuvintelor al căror sens se cunoaşte insuficient o formează împrumuturile recente a făcut ca acestea să alcătuiască materialul lexical de bază al dicționarelor pomenite, să le determine compoziția. Pare elocvent, în sprijinul părerii noastre, faptul că STAM., înregistrînd termeni ca *erugă*, *june*, *învinuire*, *capăt*, *lucoare*, recunoaşte că sînt „vechi româneşti" [1]. De altfel, cu excepția lucrării lui Bauman, toate celelalte dicționare similare ale epocii nu recunosc, prin titlul lor, că sînt exclusiv opere lexicografice de termeni „radicali".

Eroarea flagrantă şi aproape generală la aceşti lexicografi constă în părerea că şi neologismele cele mai recente ar fi, de fapt, în majoritatea lor, tot elemente vechi (îndeosebi „străbune") ale limbii, dispărute cîndva din lexic în concurență cu sinonimele „streine" (de obicei slave); prin urmare, introducerea lor în vocabularul limbii române ar echivala cu o reintroducere, cu o reînviere, atitudine perfect explicabilă la partizanii purismului românesc.

O altă trăsătură care apropie între ele dicționarele de neologisme ale epocii o constituie p r e z e n ț a i n d i c a ț i i l o r e t i m o l o g i c e alături de cuvîntul-titlu. Cu excepția lui Bauman, toți ceilalți autori au, în lucrările lor lexicografice, preocupări etimologice, într-o formă sau în alta. Negulici indică forma etimonului, însă numai la cuvintele româneşti considerate de origine latină (*„accesibbil*, adj. *accesibilis*"; *„inabil*, adj. *inhabilis*"; *„profan*, adj. *profanus*"); E. Protopopescu şi V. Popescu merg mai departe, dînd forma (de obicei şi sensul) etimonului la termenii româneşti considerați de proveniență latină, greacă, uneori şi romanică [*„abroga*, v. (lat. *abrogare*, a desființa)"; *„afelie*, s.m. (ἀπό, departe de, ἥλιος, soare)"; *„affabilitate*, s.f. (lat. *affabilitas*)... "]; Antonescu, luînd de asemenea în considerație numai cuvintele româneşti de origine latină, greacă şi romanică, dă cînd forma, cînd terminația etimonului, sau indică numai limba de origine [*„altera* (lat.)"; *„alteță* (fr.)"; *abstrage* (*-hĕre*, fr. *abstraire*)"; *„appercep-*

[1] Indicația etimologică „r" care însoțeşte aceste cuvinte este explicată, în lista de abrevieri a lucrării, prin „este vechi românescu".

țiune (*-tio*) ..."]; în sfîrșit, Stamati se rezumă doar la indicarea limbii de origine [„*abdicație*, 1." (= latină); „*abonatu*, fr." (= franceză); „*aligorie*, gr." (= greacă)]. Atitudinea latinistă a autorilor în partea etimologică, deși nu exagerată, este totuși vădită. Din acest punct de vedere, indicarea originii la cuvintele românești împrumutate din/iz voare „nobile" (latin, grecesc sau romanic), dar omiterea lor la termenii de alte origini este deosebit de semnificativă[1]. Compararea părții etimologice din aceste lucrări lexicografice ne duce și la o altă constatare interesantă: numeroase împrumuturi cu totul recente ale epocii respective, pe care dicționarele secolului nostru le consideră de proveniență franceză, apar, în dicționarele de neologisme amintite, ca termeni livrești preluați din izvor latinesc. Dacă invocarea limbii latine ca izvor principal de împrumuturi este în cîteva cazuri evident abuzivă (în sensul că forma etimonului nu poate explica termenul românesc), în general însă ea pare a fi întemeiată. Nu trebuie să ignorăm faptul că avem a face cu termeni împrumutați chiar în epoca în care trăiau și activau acești autori lexicografi; prin urmare, identificarea exactă a filierei este, pentru ei, mai ușor de făcut decît pentru lexicografii veacului nostru. Făcînd, cu toată circumspecția necesară, o comparație procentuală între neologismele de origine franceză și cele de origine latină care apar în dicționarele de care ne ocupăm, observăm că izvorul latinesc pare să fi fost, în domeniul împrumutului lexical, tot atît de puternic ca și cel francez, chiar în Muntenia și în Moldova. Modul în care se reflectă aceste două surse de împrumuturi în lucrările amintite impune în orice caz rectificarea părerii curente că mai toate împrumuturile romanice directe ale limbii române din secolul trecut ar fi — măcar în Muntenia și în Moldova — de proveniență franceză. Următoarele neologisme, pe care Dicționarul Academiei (de obicei și acela al lui I. A. Candrea) le consideră venite prin filieră franceză, apar la autorii citați ca împrumuturi din latină, limbă în care aceste cuvinte există ca atare: *aboli* (NEG, STAM, PROT.-POP.), *aborigen* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *admira* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *admite* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *adopta* NEG.,

[1] Singur Stamati ia în considerație și originea termenilor românești veniți prin rusă, dar și la el, ca și la ceilalți lexicografi amintiți, filiera rusă pentru numeroasele împrumuturi occidentale este ca și inexistentă.

STAM., PROT.-POP., ANTON.), *adora* (NEG., STAM., PROT.-POP., ANTON.), *afabilitate* (NEG., STAM., PROT.-POP.), *afecta* (NEG., PROT.-POP.), *album* (NEG., STAM., PROT.-POP., ANTON.), *facil* (NEG., ANTON.), *facilitate* (NEG., PROT.-POP.), *facultate* (NEG. STAM., PROT.-POP., ANTON), *fatalitate* (NEG., STAM., PROT.-POP.), *fecunditate* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *fertil* (NEG., PROT.-POP,, ANTON.) *formulă* (NEG., ANTON.), *fosil(ă)* (NEG., STAM., PROT.-POP.,ANTON.), *fragil* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *fragment* (NEG., STAM., ANTON.), *frivol* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *fugitiv* (NEG., PROT.-POP., ANTON.), *funest* (NEG., PROT.-POP., ANTON.). Exemplele de acest tip ar putea fi ușor înmulțite; cele enumerate ni se par însă suficiente pentru a ilustra aportul sursei latine la îmbogățirea lexicului românesc din secolul al XIX-lea. Chiar dacă filiera indicată n-ar fi întotdeauna cea reală, rămîne totuși să credem că ea corespunde în numeroase cazuri adevărului.

Influența romanizantă și latinizantă a epocii se manifestă în dicționarele de neologisme și prin d u b l a r e a c o n s o a n e l o r. Această particularitate ortografică — de natură etimologică sau pseudoetimologică — apare la NEG. (*kommună*, *gennere*, *intellectual*, *oppunere*, *procedde*, *processie*), la PROT.-POP. (*acclama*, *affabil*, *agglomera*, *ammoniac*, *annexa*, *apparat*, *assalta*, *attac*), la ANTON. (*aberrațiune*, *commoditate*, *ecclesiast*, *indissolubile*, *offensă*, *suppresiune*) și, mai puțin sistematic, la BAUM. (*accablare*, *commentare*, *dissidință*, *possesiune*). Stamati, ca și în alte rînduri, face și aici opinie separată, în calitate de latinist moderat; el se remarcă în schimb, în mod singular, prin numeroasele dublete lexicale „pumniste" inserate alături de neologismele terminate în *-ție* (*acuzăciune*, *alimentăciune*, *amortizăciune*, *apelăciune*, *aspirăciune*). Este ciudată această înclinație a lexicografului moldovean care, în alte împrejurări, dovedește un simț lingvistic deosebit.

Dicționarele de neologisme care apar între anii 1826 și 1870 s e d e o s e b e s c î n m o d s e n s i b i l p r i n t i p u l d e d e f i n i ț i e a d o p t a t. Primul din serie, al lui I.D. Negulici, folosește cînd explicația analitică (de proporții variabile), cînd explicația prin sinonim (sau prin lanț de sinonime), cînd, în sfîrșit, amîndouă aceste procedee reunite. Interesantă este atitudinea net puristă a autorului în definiție: el izolează între paranteze rotunde, pentru a le condamna, cuvintele „streine" folosite, în primul rînd ter-

menii de origine slavă [„*accesiune* sf. Rendoire, creşterea unei maladii (boale)..."; „*concepţie* sf....Fapta prin care un prunc este conceput în matrice, (zămislire)"; „*pericol* sm. (Primejdie)"; „*serv*, smf. şi adj. (Rob), sclav; (slugă), domestic"]. Procedeul aminteşte de dicţionarul purist al lui Heliade, care abia apăruse. I.D. Negulici este singurul dintre autorii de dicţionare de neologisme care foloseşte citate pentru a ilustra cuvintele-titlu şi sensurile lor[1]. Citatele, „sentinţe şi cugetări... de la diferiţi autori mari", nu sînt, din păcate, extrase din textele de limbă românească; avem a face cu contexte pe care autorul român le-a tradus din izvoarele lexicografice străine pe care le-a folosit (de exemplu: „o inimă dreaptă este primul organ al verităţii", la cuvîntul *organ*).

Teodor Stamati foloseşte cu predilecţie explicaţia sinonimică, mai ales lanţul de sinonime („*juristu* legistu; pravilistu"; „*jovial* voiosu, veselu"; „*tributariu* birnicu, dajnicu"). Prin generalizare, în cazul unui dicţionar de termeni „radicali", procedeul e nerecomandabil; el duce uneori la erori de explicaţie, deoarece calitatea noului împrumut lexical este, cel puţin în mod obişnuit, aceea de a nu avea corespondente semantice perfecte în interiorul uneia şi aceleiaşi limbi. Lexicograful moldovean „glosează", de pildă, pe *jandarm* prin „ostaş, soldat", pe *considerabil* prin „însemnat, important", pe *tragic* prin „trist", glosări evident aproximative. Cu toate aceste erori, partea explicativă a dicţionarului lui Stamati este realizată satisfăcător şi, spre deosebire de toate celelalte opere similare ale epocii, într-o limbă în care influenţa regională şi arhaică este mai puternică decît aceea latinistă-romanizantă.

Cele trei ediţii ale dicţionarului redactat de E. Protopopescu şi V. Popescu diferă radical între ele prin tipul de definiţie adoptat. În cea dintîi autorii folosesc mai ales explicaţia prin sinonim (sau sinonime), caracteristică, după cum am văzut, şi dicţionarului lui Stamati, şi generînd aceeaşi greşeală: considerarea sinonimului parţial drept sinonim perfect (*abominabil*: „scîrbos, urîcios"; *abrogare*: „stricare, nimicnicire"). În a doua ediţie a lucrării, autorii, modificîndu-şi principiul, apelează la explicaţia analitică largă, completată adesea de sinonime (*sincronism*: „raportul ce eksistă între

[1] Procedeul apare însă în lexicografia bilingvă, poliglotă şi în dicţionarele explicative generale ale limbii române, redactate în această perioadă.

doă lucruri făcute în aceeaşi vreme, se zice şi de evenimentele întîmplate în aceeaşi vreme"; *studiu*: „îndeletnicire la învăţătură, cunoştinţe dobîndite prin învăţătură; învăţătură"). De la Negulici împrumută autorii sistemul de a izola în definiţie termenii „inobili", propuşi izgonirii din limbă [*adora*: „a iubi cu pasiune (patimă)..."]; la Protopopescu şi Popescu procedeul apare însă mai mult accidental. A treia ediţie a dicţionarului, semnată numai de E. Protopopescu (-Pake), diferă în partea explicativă de cea de-a doua la termenii de drept şi de economie politică (în sens larg); autorul, specialist în drept, a înlocuit la aceştia vechea definiţie printr-o „esplicaţie mai întinsă", cu caracter enciclopedic (de exemplu, termenul *act* ocupă în noua ediţie două coloane, în care intră, cu explicaţii, diverse sintagme speciale, ca *act de administraţie*, *act autentic*, *act de accusaţie*, *act de autoritate*, *act de commerciu*, *act confirmativ*, *act conservator*, *act de erede* etc.).

G.M. Antonescu extinde tipul de definiţie enciclopedică şi la alte cuvinte ale limbii, indicînd adesea istoricul, limitele, subîmpărţirile noţiunii (*animale*: „tot ce are animă... toate fiinţele căror e propriă mişcarea, de unde împărţirea lor în doue classi, numite regnuri. Regnul animal conţine... Prima ordine din această classe sunt..." etc.; *brom*: „corp simplu, licid, discopperit de Balard în 1836..."; *abdica*[*re*]: „a renunţa, a se depărta voluntar din uă demnitate supremă, din uă dregătorie suverană; syn. *demissiune*, care espreme ieşirea din ueri-ce post"). Caracterul enciclopedic al lucrării mai este accentuat şi de includerea, în lista de cuvinte, a numeroase nume proprii (geografice, istorice etc.), prezentate cu date bogate. Prin alegerea formelor şi a cuvintelor folosite în definiţie, Antonescu se arată adept al latinismului extremist (*columnă*, *conscindinţi*, *defipt*, *depinge*, *essistinte*, *fortună*, *paviment*, *potestate*, *suroarea* etc.).

Fără îndoială că cel mai slab dicţionar de neologisme al epocii aparţine lui I. Bauman, şi astăzi pare surprinzător succesul acestei lucrări submediocre care, la 1895, ajunsese la a cincea ediţie. Nenumărate erori grosolane în explicarea cuvintelor arată că autorul însuşi era departe de a cunoaşte atît sensul neologismelor înregistrate, cît şi principiile elementare ale redactării lexicografice (*antecendent*: „a merge înainte"; *folio*: „numărul pus la pagine"; *formale*: „a avea toate formele trebuincioase"; *messagiu*: „comisiune de a zice

sau aduce ceva"); la inexactitatea definiției se adaugă adesea și stîngăcia ridicolă a formulării.

Vrem să subliniem aici încă un fapt de limbă care ni se pare deosebit de interesant: deși se folosesc unele pe altele, dicționarele de cuvinte „radicale" din epocă diferă totuși între ele prin m o d u l d e a d a p t a r e a n e o l o g i s m e l o r, așadar prin forma acestor împrumuturi recente. Aproape fiecare lexicograf are punctul său de vedere în acest proces de adaptare. Aceste puncte de vedere reflectă adesea doar atașarea la o variantă sau la alta a curentelor lingvistice dominante. Uneori însă diferențele de adaptare reflectă mai mult decît o modă trecătoare: ele arată etapele reale prin care a trecut un cuvînt împrumutat, de la o anumită formă, pînă la forma în care el s-a consacrat în limba română. Vrem să ilustrăm printr-un singur exemplu roadele pe care un astfel de studiu comparativ le-ar putea aduce în problema adaptării neologismelor. Este vorba de viața neologismelor terminate în -(ț)ie și - (ț)iune. În primul dicționar de neologisme tipărit, al lui Negulici, formele scurte sînt aproape exclusive (*contribuție, correcție, digressie, esplicație, insinuație, reputație, vocație*); în puținele cazuri cînd apar, formele lungi sînt însoțite întotdeauna și de cele scurte (*emissie-emissiune, emoție-emoțiune*). În dicționarul imediat următor, al lui Stamati, situația acestor neologisme rămîne aproape neschimbată (*adnotație, alienație, alimentație, infecție, organizație, restaurație, retribuție*; *aluzie-aluziune*); diferența față de înaintaș constă doar în adăugarea, alături de forma-bază scurtă, a variantei efemere pumniste (*alienăciune, alimentăciune* etc.). O situație radical deosebită constatăm în lucrarea lui G.M. Antonescu, în care formele lungi ale neologismelor de tipul amintit sînt exclusive (*abstracțiune, adopțiune, apercepțiune, composițiune, formațiune, informațiune, oscilațiune, perdițiune, soluțiune*)[1]. Cîțiva ani mai tîrziu, la Bauman, cele două tendințe extreme în adaptarea acestor împrumuturi se conciliază: formele lungi, deși în oarecare majoritate, alternează cu cele scurte (*absoluțiune, abstențiune-abstenție, adopțiune, afecțiune, agresiune-agresie, alegațiune-alegație, allocuțiune, alusie, altercație, ambițiune, apelație, aserțiune, atențiune* etc.). Se mai poate adăuga ca element comparativ și dicționarul lui

[1] Dicționarul lui Protopopescu și Popescu n-a fost pus la contribuție în această comparație întrucît el urmează servil pe Negulici în adaptarea formelor.

I. Costinescu, din 1870, în care neologismele de acest tip sînt înregistrate sistematic cu ambele forme, ca forme-titlu paralele (*concessiune-concessie, concrețiune-concreție, determinațiune-determinație, electrisațiune-electrisație, fabricațiune-fabricație, flotațiune-flotație* etc.). Așadar, istoria adaptării neologismelor în -(ț)*ie* și (ț)*iune* ne apare clar: pătrunse mai întîi în limba română în forma lor scurtă, ele au fost înlocuite, în epoca romanizantă extremă, de variantele în formă lungă; în jurul anului 1870 ambele forme încep să fie acceptate cu egală îndreptățire, realitate existentă, în linii mari, și astăzi, cînd se observă însă preferința tot mai accentuată pentru variantele scurte.

■

Un loc aparte printre dicționarele de neologisme ale epocii îl ocupă micul *Vocabulariu de jurisprudență*, iscălit de *Iancu M. Codrescu* și apărut la *Iași*, în *1865*. El este c e l d i n t î i d i c ț i o n a r d e n e o l o g i s m e s p e c i a l i z a t, adică consacrat unui anumit domeniu, științelor juridice[1]. Meritul autorului este în primul rînd acela de a fi făcut o delimitare destul de strictă a specialității, pe care o cunoștea foarte bine, ca avocat și fost substitut de procuror. S-ar părea că autorul n-a făcut de fapt operă de creație, ci a prelucrat doar un model franțuzesc, căci iată ce afirmă în prefață: „în prelucrarea acestui vocabular am luat de normă pe acel al d. Dupin aîné, părîndu-mi-se mai mai bun și mai potrivit pentru un nou început" (p. 2). Numai că, printre numeroasele opere ale juristului și omului politic francez André Marie Jean Jacques Dupin, la care se referă Codrescu, nu am putut găsi o lucrare întru totul similară; trebuie să presupunem că lexicograful român va fi plecat de la *Dictionnaire des arrêts*, în două volume, apărut la 1812 sub iscălitura lui Dupin, pe care însă îl va fi prelucrat serios, atît prin reducerea terminologiei de strictă specialitate, cît și prin adaos de termeni din domeniul dreptului general. Opera lui Codrescu numără circa 1 700 de articole-titlu; autorul a făcut însă articole independente din fiecare sens al unui cuvînt. La termenul *act*, de exemplu, există 14 articole-titlu: *act* (instrumentum), *act de stare civilă*, *act* (administrativ), *act* (autentic), *act* (confirmativ),

[1] Un bogat material de „*Terminologie juridică*" apăruse, ca operă nedependentă și anonimă, în jurnalul *Vocea Oltului*, anul II (1860), nr. 4, 5, 6, 7, 9—15; dar acest material se oprește la litera D.

act (conservatoriu), *act* (judiciar) etc. Unitățile frazeologice abundă ca articole-titlu. Cum este și firesc într-un dicționar de specialitate, definițiile au caracter enciclopedic, însă fără mari dezvoltări (*afinitate*: „legătura de cuscrire ce este între unul din soți cu neamurile celuilalt soț — precum între bărbat și copiii femeei dintr-o altă însoțire a ei cu alt bărbat"); efortul autorului de a defini cuvintele într-un mod accesibil (și chiar în termeni populari) este evident. Adaptarea neologismelor este, în general, foarte potrivită, iar influența latinistă aproape inexistentă (chiar în ortografie).

7. Dicționarul de rime al lui Gh. Asachi

Cu mai bine de două decenii înainte de a iniția elaborarea dicționarului enciclopedic despre care am vorbit (vezi p. 77), Gh. Asachi începuse redactarea unui dicționar de rime, p r i m u l d i n i s t o r i a l e x i c o g r a f i e i r o m â n e ș t i. Lucrarea, rămasă în manuscris [1], se intitulează *Rimario moldavo* [2] și reflectă o elaborare îndelungată; începută probabil încă în timpul anilor petrecuți de scriitor la Roma (1808—1812), ea a fost mereu îmbogățită, pînă după jumătatea veacului al XIX-lea, căci termenii cu caractere chirilice sînt continuați cu serii de cuvinte scrise în alfabet latin. Materialul este organizat în jurul unor sufixe (sau terminații) și grupat într-o ordine care nu respectă alfabetul (de exemplu: *argument*, *reglement*, *testament*, *instrument*, *patent*, *moment* etc., sub terminația *-ent*). Ca realizare globală și proporții opera este modestă și, după toate probabilitățile, ea nu fusese făcută spre a fi încredințată tiparului, servind doar ca instrument de lucru personal, în activitatea poetică a marelui om de cultură.

8. Primul glosar de argou

În anul 1860, în *Coarnele lui Nichipercea* (una dintre numeroasele versiuni ale vestitei publicații satirice *Nichipercea*, redactată, la București, de N.T. Orășanu), se publică,

[1] Biblioteca Academiei, secția manuscrise, cota 3825.
[2] Vezi N. A. U r s u, *Rimario moldavo, dicționarul de rime al lui Gh. Asachi*, în *Iașul literar*, XI (1960), nr. 12, p. 87—88.

fără nici o semnătură, p r i m a l i s t ă d e t e r m e n i a r g o t i c i d i n i s t o r i a l e x i c o g r a f i e i r o m â n e (p. 109—110 și 118—119); cuvintele provin din „dialectul pușcăriașilor" și al „cartoforilor de cafenele". Autorul acestui glosar este sigur însuși redactorul revistei care, un an mai tîrziu, în volumul iscălit intitulat *Întemnițările mele politice* (București, 1861), republică primul dintre cele două glosare amintite, adică termenii din argoul (Orășanu spune: „jargonul") „arestanților, în care vorbesc unii cu alții, fără a fi înțeleși de guardienii lor" (p. 50). În lista destul de bogată pe care o alcătuiește Orășanu figurează cuvinte ca *cîrîitor* (= hoț), *gagică* (= femeie), *lovele* (= parale), *mol(ete)* (= vin), *mardeală* (= bătaie), *pili* (= a bea), *sticlete* (= soldat sau dorobanț), *vrăji* (= a spune). Se remarcă în aceste liste exactitatea glosării. Materialul dat la lumină de Orășanu este folosit și de *G. Baronzi*, în lucrarea sa *Limba română și tradițiunile ei* (capitolul *Limba cîrîitorilor*), publicată la *Galați*, în *1872*, și republicat în revista *Dacoromania*, XI (1948), p. 143—144.

9. „Dicționarul grotesc" al lui Vasile Alecsandri

Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, problemele cultivării limbii române literare au fost viu dezbătute în numeroase periodice. La aceste discuții a participat, cu un ton polemic adesea violent, și Vasile Alecsandri. *Dicționarul grotesc* se înscrie pe linia acestor preocupări, autorul încercînd să facă din mica sa lucrare o demonstrație convingătoare a „monstruozităților lingvistice" pe care scriitorii și chiar filologii epocii le comiteau, „făr-a avea conștiință că păcătuiesc în contra bunului simț, în contra esteticei și în contra poeticei armonii a graiului românesc". Nu avem deci a face cu un dicționar propriu-zis, ci doar cu o culegere de material lexical orînduit fără un sistem lexicografic riguros, fără respectarea ordinii alfabetice și adesea fără definiții [1]. În lista de cuvinte figurează și cîteva sufixe ori terminații (*-minte*, *-țiune* etc.),

[1] A apărut mai întîi în două numere din revista *Convorbiri literare* (anul III, 1869, nr. 11, august 1, p. 173—178, și nr. 18, noiembrie 15, p. 305—308), apoi în volum, în 1876 (împreună cu alte compuneri în proză).

dar marea majoritate a materialului este formată din variante lexicale şi forme gramaticale pe care autorul le condamnă, propunînd, de obicei, în locul lor, corespondente pentru el mai corecte. Este inexact că *Dicţionarul grotesc* ar fi îndreptat împotriva latiniştilor [1]; autorul, care acceptă chiar unele formaţii latiniste, se ridică în contra *tuturor* „stricătorilor" de limbă, şi numai faptul că, în acea epocă, cele mai multe inovaţii abuzive proveneau de la adepţii curentului latinist face ca în primul rînd aceste inovaţii să fie condamnate în lucrarea sa. Alecsandri propune scoaterea din limbă a unor cuvinte şi forme ca *amare* (= iubire), *amoare* (= amor), *animă*, *beleţă*, *ered*, *inimici*, *negles*, *ord*, *popul*, *resbel*, *vergură* etc., a unor etimologii populare ca *prospect* (= aspect), *regres* (= regret), *văzută* (= vizită) etc. Surprinde însă în această lucrare argumentaţia „lingvistică" a poetului, orientarea sa filologică, adesea greşite. Neintuind de multe ori tendinţele limbii române literare, Alecsandri a condamnat numeroase forme care, ulterior, au învins şi s-au consacrat: *onoare*, de exemplu, ar fi „o probă de corumpere" şi prin urmare trebuie înlocuit cu *onor*; *pudoare* n-ar avea ce căuta în limba română şi trebuie înlocuit cu *ruşinie*; singura formă corectă a adjectivului *nou*, în forma feminină de plural, ar fi *nouă*; *preşedinte* şi *şedinţă* ar trebui înlocuite de urgenţă cu *prezident* şi *seanţă* etc.

Dicţionarul grotesc al lui Vasile Alecsandri are astăzi o valoare pur documentară şi arată preocuparea scriitorilor români din secolul trecut pentru cultivarea limbii literare. Faţă de contemporanul său, moldovean şi el, Costache Negruzzi, care adusese, prin articolele sale, importante contribuţii în acest domeniu, Alecsandri ne apare ca un diletant, bine intenţionat dar insuficient orientat.

10. Vocabularul de omonime de la 1857

Am amintit în treacăt interesul arătat de cîţiva lexicografi ai epocii pentru omonimele şi omofonele limbii române. I. Golescu şi J. A. Vaillant adăugaseră chiar, la dicţionarele lor, mici suplimente cu asemenea cuvinte. La *1857* apare, în *Calendarul de petrecere* tipărit la Bucureşti, prima listă de sine stătătoare de omonime: ea se intitulează *Din vocabularul lui Păcală* şi e lipsită de indicaţia autorului. Acest vocabular „glumeţ" se întemeiază pe un spiritual joc de cuvinte: autorul cumulează în definiţia unică — şi aparent unitară — a cuvîntului-titlu omonim note foarte disparate, aparţinînd tuturor termenilor cu care cuvîntul-titlu se află în relaţii omonimice. De aici se nasc asociaţii absurde, enormităţi de logică amuzante. *Porumbul*, de exemplu, e definit drept „pasăre din care se face mălaiul", *ciubucul* „o podoabă de zidărie cu care trag oamenii tutun", *ulciorul* este un „vas de ţinut apă într-însul şi care se face în ochiul omului", iar *vie* „a treia persoană singuritră a subionctivului, din care cresc strugurii ca să însemneze că nu e moartă despre cine e vorba". Valoarea lexicografică a acestui mic vocabular constă în relevarea bogăţiei omonimiei din limba română.

[1] Lazăr Şăineanu, *Istoria filologiei române, cit.*, p. 198.

III. LEXICOGRAFIA ROMÂNEASCĂ DE LA 1871 PÎNĂ LA 1880

Cu deceniul al şaptelea al veacului trecut începe, în istoria lingvisticii româneşti, epoca pe care am putea-o numi a marilor dicţionare. Acum îşi desfăşoară activitatea sa lexicografică Alexandru Cihac, care tipăreşte remarcabilul *Dicţionar etimologic dacoromân*, prima lucrare riguros ştiinţifică din domeniul etimologiei româneşti; tot acum se deschide lunga serie a dicţionarelor academice, prin apariţia *Dicţionariului limbei romîne*, general, istoric şi etimologic, redactat de A.T. Laurian, I. C. Massim ş.a., singura lucrare lexicografică completă de acest tip realizată sub auspiciile vechii academii.

Fiecare dintre cele două opere lexicografice reprezintă orientări opuse ale lingvisticii româneşti: dicţionarul lui Laurian şi Massim continuă linia latinistă tradiţională şi împinge pînă la ultimele limite unele dintre exagerările acestui curent, în primul rînd purismul; lucrarea lui Cihac se întemeiază pe o orientare modernă, încercînd să facă, pentru prima oară la noi, inventarul obiectiv, nepreconceput, al originilor lexicului românesc. Exagerările *Dicţionariului limbei romîne* al lui Laurian şi Massim au întunecat în mare parte meritele lui, şi astăzi lucrării, ultima din seria celor latiniste reprezentative, i se contestă, pe nedrept, aproape orice merit ştiinţific; dimpotrivă, de obicei prin opoziţie cu activitatea lingvistică a lui Laurian şi Massim, meritele reale şi mari ale lui Cihac apar astăzi supraevaluate. Pentru restabilirea cît mai riguroasă a valorii acestor două opere lexicografice de mari proporţii se impune studierea lor amănunţită, multilaterală, monografică; este ceea ce vom încerca să facem în capitolul de faţă al lucrării, în limitele îngăduite de proporţiile ei.

Activitatea lexicografică desfăşurată la noi între anii 1871 şi 1880 nu se limitează, desigur, la cele două dicţionare pomenite. De la 1871 înainte tratarea exhaustivă este însă aproape imposibil de realizat în acest domeniu, din cauza numărului enorm de dicţionare apărute sau proiectate,

în cea mai mare parte de valoare minoră. Am socotit necesar, de aceea, să reţinem dintre dicţionarele apărute după 1870 doar pe acelea care, dintr-un punct sau altul de vedere, reprezintă un progres în istoria lexicografiei româneşti.

1. Activitatea lexicografică a lui Alexandru Cihac

Cu *Dicţionarul etimologic dacomân*[1] al lui Alexandru Cihac lexicografia românească inaugurează un curent de cercetare ştiinţifică modernă, în general străin de ideile preconcepute. Lucrarea iese de sub tutela influenţei latiniste, ba chiar contribuie în mod decisiv la compromiterea acestui curent, care dominase aproape întregul secol al XIX-lea. De aceea, deşi nu i-a atacat niciodată pe latinişti în mod direct, în vreo declaraţie de principiu, filologul român este astăzi cunoscut şi apreciat mai ales ca adversar al lor; convingerea este dată de dicţionarul său, care constituie un puternic document antilatinist. „Totodată atitudinea lui Cihac a ajutat la crearea în lingvistica românească a unei stări de spirit mai mult ori mai puţin obiective, care a făcut posibilă apariţia lucrărilor de mai tîrziu, remarcabile, în primul rînd, prin osteneala autorilor de a nu se lăsa influenţaţi... de idei preconcepute“[2].

Deşi adesea citată, pentru meritele ca şi pentru scăderile ei, opera lexicografică a lui Cihac este încă insuficient şi din multe puncte de vedere chiar greşit cunoscută. Surprinzător ne apare faptul, pe care îl vom explica pe larg mai jos, că Cihac însuşi a contribuit la deformarea imaginii propriei sale activităţi ştiinţifice, prin cîteva afirmaţii de principiu necontrolate şi contrazise de opera lui lexicografică concretă. Se impune, prin urmare, o analiză mai amănunţită a dicţionarului său care, fără îndoială, marchează o dată foarte importantă în istoria lingvisticii româneşti.

Meritul cel mai evident al lucrării lui Cihac este de natură, aşa-zicînd, istorică: avem a face cu cel dintîi dic-

[1] *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, Francfort s/M. I: *Éléments latins comparés avec les autres langues romanes*, 1870; II: *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, 1879.

[2] Acad. Iorgu Iordan, *Limba română contemporană*, *cit.*, p. 125—126.

ționar românesc consacrat exclusiv etimologiilor[1]. Acest merit este cu atît mai mare cu cît lucrarea în discuție reprezintă pînă astăzi singurul dicționar etimologic care ia în considerație toate elementele constitutive principale ale lexicului limbii române. Dacă ținem seamă de starea generală a lexicografiei etimologice la data apariției acestei opere, trebuie să conchidem că autorul a depus o muncă impresionantă, obligat la o informare amplă în limbi foarte diferite și avînd adesea la dispoziție doar izvoare de amănunt, insuficiente, care cereau să fie mereu completate de propriile lui cunoștințe; întrucît lexicograful român nu poseda cunoștințe temeinice în absolut toate limbile necesare, inegalitățile lucrării sale rămîn evidente.

Dicționarul lui Alexandru Cihac s-a bucurat de o largă circulație. El este prima operă lexicografică românească foarte cunoscută peste hotare, fapt ușurat în bună măsură și de împrejurarea că a fost redactat într-o limbă de uz internațional, limba franceză. În anul 1880, lucrarea a fost chiar distinsă, în străinătate, cu Premiul de lingvistică Volney, decernat de Institutul Franței. Atmosfera defavorabilă care i-a fost creată în țara noastră, curînd după apariție, se datorește aproape în exclusivitate lui B.P. Hasdeu. Dar adversitatea constantă arătată de marele filolog român față de remarcabila lucrare a lui Cihac nu-și are izvorul, așa cum se mai crede încă, în celebra statistică asupra compoziției lexicului românesc publicată de acesta în pre-

[1] Aflăm însă (din revista *Aurora română*, Pesta, 1863, nr. 11, p. 131) și de un proiect anterior, probabil nedesăvîrșit: „În Banat se lúcră un *Vorbariu etimologicu*, în care... se va arăta că în limba noastră românească mai multe vorbe de origine slavică se află, decît în cea maghiară". Autorul proiectului este Simion Mangiuca, fost profesor la „arhigimnaziul" din Timișoara, apoi judecător și avocat în comitatul Caraș, căci iată ce scria el, în 1866: „Pentru un vorbariu etimologic am adunat mare material; spre acest scop am studiat și în limbele slave, căci fără cunoștința acestora nu este cu putință vorbariu etimologic în limba română" (vezi ziarul *Concordia*, Pesta, 1866, nr. 62/525, p. 272). O caldă pledoarie pentru alcătuirea unui mare dicționar etimologic al limbii române apare încă din 1858, la G. Bariț. Acesta îndemna „pe literatorii noștri" ca „mai nainte de toate... să se apuce de compunerea unui Dicționariu sau vorbariu etimologic, întru care să se adune și depună întreg tezaurul limbei românești, arătîndu-se la fiecare cuvînt sau vorbă originea lui, de unde s-a urzit, cum s-a încorporat și înnăscut în limbă, în ce formă s-a turnat". Realizarea lucrării, afirma autorul, este însă „o problemă care cere vieți de oameni" (*Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 1858, nr. 12, p. 52—54).

fața dicționarului; cauza reală a atitudinii lui Hasdeu este de natură mai mult subiectivă și trebuie căutată în întreaga lucrare a lui Cihac, în care sînt criticate la tot pasul părerile, adesea romantice, ale contemporanului său, păreri cărora li se aduc unele corecții fundamentale[1].

Foarte importantă este *Prefața* dicționarului lui Cihac, și ni se pare ciudat că ea nu a fost analizată încă în adevărata ei lumină. Scurta introducere care însoțește primul volum al lucrării arată, pe de o parte, atitudinea net antineologizantă a autorului, iar pe de alta o admirație excesivă pentru termenii moșteniți, în dauna celor recent împrumutați. Este ilustrativă în ambele sensuri afirmația lui Cihac că s-a ferit să aducă în dicționar „numeroși termeni noi, introduși literal din franceză și disprețuind, prin ignoranță, foarte adesea, termenul potrivit și vechi din latină" (p. X). Imputarea adusă și astăzi lui Cihac pentru faptul de a fi subestimat elementul latin al limbii române nu se justifică, în orice caz, dacă ținem seamă de afirmația de mai sus a lexicografului român. Cît despre atitudinea lui antineologizantă, și ea adesea criticată, ni se pare că trebuie să insistăm mai mult asupra adevăratelor ei cauze. În epoca în care autorul își aduna materialul pentru dicționar, lexicul limbii române era pur și simplu inundat de împrumuturi foarte recente, mai ales franțuzești. Pe de o parte, multe dintre aceste împrumuturi nici nu se integraseră încă în limbă, prin urmare autorul era îndreptățit să fie circumspect față de ele; pe de alta, împrumuturile recente nu puneau lexicografului — care era un contemporan imediat al lor — probleme etimologice serioase. De aceea, ideea sa de a elabora un dicționar etimologic al elementelor mai vechi din limba română nu ni se pare, în principiu, condamnabilă. Cu decenii mai tîrziu, H. Tiktin a procedat în același fel (și încă într-un dicționar explicativ), și chiar *Dicționarul Academiei* s-a arătat deosebit de circumspect cu împrumuturile recente, deși în veacul nostru, cînd cele mai multe

[1] Iată mai jos cîteva exemple care explică ostilitatea arătată de Hasdeu: *bortă* și *bordei*, explicate de Cihac prin slavă, ar fi „după domnul Hajdău... de origine dacică"; *ortoman*, explicat de asemenea prin slavă, e „dedus" de către „domnul Hajdău... dintr-un cuvînt zend *arethamant*... și din numele propriu persan *Artamenes*!"; termenul *băsău* „ură, mînie", plasat de Cihac printre elementele maghiare ale limbii române, este însoțit de următoarea afirmație edificatoare: „domnul Hajdău, în *Cuvinte den bătrîni* 270, zice în felul său categoric: românul *băsău*, în orice caz, nu este împrumutat de nicăiri, ci cată să fie la noi o moștenire anteromană".

dintre aceste împrumuturi se consacraseră deja în limba română, o asemenea atitudine devenise fără temei. Prin poziția francofobă Cihac se apropie iarăși de latiniști, care negau influența franceză asupra lexicului limbii române, pe care o reduceau, în mod greșit, la o influență latină.

Mult mai însemnată este prefața la volumul al doilea al dicționarului lui Cihac, cuprinzînd elementele nelatine ale limbii române. A făcut vîlvă în epoca latinistă (chiar printre nelatiniști) afirmația lui Cihac că „elementul latin al limbii române nu reprezintă azi decît o cincime a vocabularului său, în timp ce elementul slav formează aici o proporție dublă sau aproape două cincimi“ (p. VIII). De la această statistică brută a pornit Hasdeu, cînd și-a dezvoltat cunoscuta teorie a „circulației“ cuvintelor. Marele filolog român, demonstrînd că întrebuințarea concretă a cuvintelor este mult mai importantă decît situația lor statistică, pasivă, a ignorat însă pur și simplu afirmația capitală a lui Cihac, pe care se impune s-o amintim. Într-adevăr, în prefața dicționarului său, înainte chiar de a face aprecierile statistice despre care am pomenit, Cihac arătase că în compoziția lexicului românesc, ca și în gramatică, *„elementul latin... formează fără îndoială substanța limbii române“* (p. VIII). Prin aceasta, Cihac recunoștea, înaintea lui Hasdeu, chiar dacă mai puțin explicit, că fizionomia de bază a lexicului unei limbi (și chiar a limbii, în întregimea ei) nu este determinată de aportul cantitativ al diverselor ei elemente componente, ci de aportul lor calitativ. De aceea, declarația categorică a lui Hasdeu că limba română ar fi pentru Cihac „un dialect neoslavic [1]“ trebuie considerată lipsită de orice temei; de altfel, această declarație mai este contrazisă și de afirmația explicită a lui Cihac, care arătase că este „o mare eroare de a considera pe dacoromâni un popor de origine slavă“ (vol. I, p. VII). Curios este doar faptul că, deși evident nedrept, reproșul lui Hasdeu s-a perpetuat pînă tîrziu și a fost acceptat, într-o formă sau alta, de numeroși lingviști români.

Este necesar să mai semnalăm aici că și din alt punct de vedere cauza care a dus la formularea teoriei „circulației“ cuvintelor, altfel foarte importantă, este o cauză falsă, deoarece se bazează pe o eroare aparentă: ea pleacă de la

---

[1] B. P. Hasdeu, *Istoria limbei române. Partea I. Principie de linguistică*, București, 1881, p. XI.

statistica lui Cihac asupra compoziției lexicului românesc, adică acceptă (cu obiecții mai mult de amănunt) afirmația acestuia că lexicul românesc ar fi alcătuit din circa o cincime elemente latine, aproape două cincimi elemente slave, aproape o cincime elemente turcești, circa o zecime elemente maghiare, restul din elemente grecești și comune cu albaneza. Din păcate, această statistică, formulată în prefața dicționarului, reprezintă una dintre aprecierile generale necontrolate ale lui Cihac, căci, la o verificare mai riguroasă, ea se dovedește foarte inexactă. Făcînd o numărătoare a cuvintelor din lucrare, am stabilit pe baza ei următoarele: peste 45% din termenii înregistrați sînt de origine latină; sub 35%, de origine slavă; peste 7%, de origine turcă; peste 6%, de origine greacă; sub 6%, de origine maghiară [1]. Din datele de mai sus rezultă clar erorile din aprecierea statistică a lui Cihac, pe care s-a întemeiat Hasdeu, ca punct de plecare în teoria sa. Interesant ni se pare să arătăm că situația lexicului românesc, așa cum rezultă ea din dicționarul lui Cihac, este foarte asemănătoare cu aceea expusă, în 1840, de învățatul rus I. Hinkulov, în prima statistică a compoziției lexicale a limbii noastre: „în general, în privința numărului cuvintelor care formează limba română — afirma Hinkulov — se poate admite următoarea proporție aproximativă: de la 4/10 pînă la 5/10 sînt latine, circa 3/10 — slave, iar restul sînt împrumutate în cea mai mare parte din limbile: maghiară, turcă și greacă“ [2].

În legătură cu lista de cuvinte a dicționarului lui Cihac dăinuie încă o părere eronată: circulă pînă astăzi ideea că, înregistrînd abia 5 765 de cuvinte [3], lucrarea — chiar și

---

[1] Procentele citate rezultă, bineînțeles, din acceptarea absolută a etimologiilor lui Cihac și, prin urmare, din numărarea mecanică a cuvintelor din diversele capitole ale lucrării, întrucît deocamdată ne interesează numai modul în care *lucrarea* reflectă, *din punctul de vedere al autorului ei*, compoziția lexicală a limbii române.

[2] *Начертание правил Валахо-молдавской грамматики*, Petersburg, 1840, p. VIII.

[3] Eroarea s-a răspîndit de la Sextil Pușcariu care, în 1920, în discursul său de recepție la Academia Română, *Locul limbii române între limbile romanice*, afirma categoric: „indicele de la sfîrșit [al lucrării lui Cihac] *are cu totul 5765 de cuvinte*“ (*s.n.*; p. 39). În această afirmație se află o dublă inexactitate: mai întîi, se dovedește că Pușcariu a numărat superficial cuvintele din indice, care, în realitate, sînt în număr de peste 8 400; în al doilea rînd, el n-a observat că indicele lui Cihac nu reproduce nici pe departe lista de cuvinte din corpul lucrării, pentru că nu indică numeroase derivate propriu-zise (adică formate pe teren românesc) și

fără împrumuturile recente — este foarte săracă și că ea n-a reflectat, prin urmare, nici la data apariției, situația reală a volumului lexicului românesc. Din dicționar lipsesc, desigur, multe cuvinte, însă, în realitate, lucrarea conține de peste trei ori mai multe cuvinte decît i se atribuie. Făcînd numărătoarea termenilor din dicționarul lui Alexandru Cihac, am obținut suma totală de 17 645 de cuvinte înregistrate, exclusiv variantele (fonetice ori lexicale) și toponimicele.

Pe origini, aceste cuvinte se repartizează după cum urmează:

elemente de origine latină (și derivate ale acestora)	— 8 038;
elemente de origine slavă (și derivate ale acestora)	— 6 141;
elemente de origine turcă (și derivate ale acestora)	— 1 250;
elemente de origine greacă (și derivate ale acestora)	— 1 100;
elemente de origine maghiară (și derivate ale acestora)	— 1 026;
elemente comune cu albaneza (și derivate ale acestora)	— 90.

Dacă ținem seamă că autorul n-a înregistrat toate derivatele cuvintelor-bază și aproape nici unul dintre numeroasele împrumuturi recente, l i s t a d e c u v i n t e a d i c ț i o n a r u l u i s ă u e t i m o l o g i c e s t e p u r ș i s i m p l u i m p r e s i o n a n t ă, iar reproșurile legate de ea devin cu totul neîntemeiate.

Revenind la prefața lucrării lui Cihac remarcăm o altă importantă afirmație a autorului, cu privire la elementele slave ale limbii române: „Părerea unora dintre scriitorii noștri că termenii slavi sînt de dată recentă în limba română și că slavismele ei nu sînt produsul unui amestec etnografic al celor două popoare... ci numai al unui contact de vecină-

---

foarte multe cuvinte-bază, moștenite sau împrumutate (de exemplu: *călare*, *descăleca*, *încăleca*, *jirovină*, *lanțug* etc.). V. S ă g h i n e s c u, în *Scrutare Dicționarului universal al limbii române de Lazăr Șăineanu* (Iași, 1898), fusese, cu peste două decenii înainte, mai aproape de adevăr cînd afirma că dicționarul lui Cihac are „vro 10 000 [de cuvinte]" (p. 97).

tate, sînt afirmații în contradicție cu evidența faptelor" (p. X). În această afirmație sînt vizați în primul rînd latiniștii, care minimalizau influența slavă asupra limbii române și prin aceea că o considerau o influență externă oarecare, de dată aproximativ recentă.

Pentru întîia dată un lexicograf român semnalează faptul că unii termeni slavi au pătruns în limba română prin intermediul limbii maghiare și că adesea „este greu de stabilit" dacă un termen ne-a venit „direct din maghiară sau prin intermediul unui dialect slav" (p. XII). Pusă astfel teoretic, problema nu-și găsește, din păcate, decît accidental aplicare în dicționar, unde nu întîlnim un paragraf al elementelor slave intrate în limba română prin filieră maghiară. Contradicția este cu atît mai evidentă, cu cît autorul arată în prefață că își propune să clasifice elementele nelatine ale limbii române „după limba care ni le-a împrumutat", astfel ca fiecare termen să apară la limba „de unde ne-a venit direct" (p. XVII).

O altă contradicție între prefață și cuprinsul dicționarului este legată de problema elementelor lexicale românești comune cu albaneza. Autorul a tratat aceste elemente în dicționar ca și cum am avea a face cu termeni românești de origine albaneză, și chiar titlul capitolului respectiv („Elementele albaneze") pledează în același sens. Dimpotrivă, problema este pusă, din punct de vedere teoretic, foarte just în prefața lucrării, unde se arată că „albaneza nu ne-a dat direct decît un foarte mic număr de cuvinte și chiar acestea nu sînt de origine albaneză: ele aparțin diferitelor elemente din care sînt compuse româna și albaneza" (p. XIII).

Surprinde și faptul că, în titlul ca și în cuprinsul dicționarului său, Cihac amintește numai de o influență greacă *modernă* asupra limbii române, deși, în prefață, el acceptă că în limba noastră a pătruns „în parte" și un element „grec din evul mediu" (p. XII).

Concluzia care se desprinde din cele arătate este aceea a lipsei de concordanță între cuprinsul lucrării și unele afirmații expuse în prefață, poziția justă a autorului aflîndu-se, de obicei și din păcate, în prefață.

*

Dintre cele două posibilități principale de organizare a materialului — alfabetică sau pe origini — Cihac a ales-o,

după cum se știe, pe cea din urmă, mai potrivită într-un dicționar etimologic, unde interesează în primul rînd delimitarea diverselor apartenențe lexicale. Faptul că un volum, primul, este consacrat elementelor latine, iar al doilea elementelor nelatine ale limbii române nu poate fi considerat în orice caz ca un reflex latinist, căci autorul n-a avut intenția să condamne, prin această defalcare, elementele nelatine, ca Laurian și Massim, ci numai să ierarhizeze într-un fel principalele surse lexicale, începînd cu aceea care constituia „substanța“ limbii române. De altfel, toate dicționarele strict etimologice ale limbii române redactate după lucrarea lui Cihac sînt organizate pe origini.

Pentru stabilirea listei de cuvinte Cihac a plecat de la numeroase și variate izvoare scrise. În bogata bibliografie a dicționarului său întîlnim texte bisericești vechi, documente, cronici și istorii, literatură juridică (printre altele *Lepturariul* lui Aron Pumnul și colecția de documente *Uricariul*, *Arhiva românească*, letopisețele editate de M. Kogălniceanu, opere de D. Cantemir, *Pravila* și *Codica* civilă a Moldovei etc.); apoi, numeroase texte beletristice din veacul al XIX-lea (semnate de Al. Beldiman, A. Pann, C. Conachi, V. Alecsandri, C. Negruzzi, Al. Odobescu ș.a., revista *Convorbiri literare* etc.); în sfîrșit, mai toate dicționarele tipărite ale epocii, precum și cîteva manuale, mai ales gramatici. Unele lipsuri bibliografice sînt totuși evidente, și ele au avut o influență destul de importantă asupra listei de cuvinte. Literatura populară este extrem de slab reprezentată și din cauză că numărul colecțiilor populare apărute în acea epocă era foarte redus; de asemenea, autorul n-a despuiat nici un text din veacul al XVI-lea, ba a considerat chiar că tipăriturile lui Coresi, cunoscute la acea dată, nu reprezintă nici o valoare filologică[1]. Așa se explică de ce nu figurează în dicționar termeni arhaici ca *agru* „țarină“, *alămojnă* „pomană“, *auă* „strugure“, *cadilă* „tămîie“, *conob* „căldare“, *deală* „lucru“, *deșidera* „a dori“, *gotovi* „a pregăti“, *încări* „a încălzi“, *întort* „viclean“, *învoalbe* „a înveli“, *lăstiv* „înșelător“, *mese-*

[1] Vezi B. P. Hasdeu, *Limba română vorbită între 1550—1600*, tom. I, suplement [la *Cuvente den bătrîni*], Leipzig — București, 1880, p.g.

rere „milă“, *mesiță* „lună“, *mojdan* „măduvă“, *năvedi* „a aduce“, *ostîmpi* „a slăbi“, *pănăta* „a pătimi“, *piștă* „hrană“, *premiedza* „a înjumătăți“, *pripec* „arșiță“, *temoare* „teamă“, *ucloni* „ a se abate“, *upovăi* „a nădăjdui“, *zlac* „iarbă“ etc. Dimpotrivă, lexicograful a acceptat cu prea puține rezerve materialul lexical din dicționarele epocii; contrar afirmației făcute în prefața lucrării, de a nu înregistra decît regionalismele „de întrebuințare generală“ dintr-un anumit grai, Cihac a preluat din dicționare nu numai numeroase cuvinte strict regionale, dar și unele de-a dreptul suspecte, nesusținute de texte. Astfel, din *Lexiconul budan* sînt luați termeni ca *bediug*, *boglar*, *deplău*, *jirav*, *lab*, *nată*, *năhor*, *năramniță*, *vojoi*, *zai*, *zlat*, din dicționarul lui R. de Pontbriant *bucmea*, *potoig*, din dicționarul lui T. Codrescu *cehrea*, din cel al lui Barcianu *zărzățea* etc. Rămîne în orice caz neîntemeiată părerea curentă care consideră că dicționarul lui Cihac are foarte numeroase și importante lipsuri cantitative. Făcînd o confruntare între lista de cuvinte de la litera *C* a *Dicționarului Academiei* și porțiunea corespunzătoare din lucrarea lui Cihac, am ajuns la concluzia fermă că lipsurile cantitative din lucrarea acestuia sînt neimportante, cel puțin în sensul că lexicografului nu i-au scăpat termeni de mare circulație din uzul epocii sale.

Mai puține — în primul rînd din cauze obiective — sînt izvoarele lui Cihac pentru indicațiile etimologice. Au fost folosite unele dicționare, gramatici ori studii speciale iscălite de savanți ca Fr. Diez, M. Fuss, B.P. Hasdeu, Fr. Miklosich, R. Roesler etc., însă autorul a depășit aici cu mult informarea pe care i-au oferit-o asemenea izvoare, făcînd el însuși numeroase investigații în limbi foarte diverse, discutînd și adesea combătînd părerile existente[1].

Pentru prima oară în lexicografia românească citatele folosite pentru ilustrarea sensurilor trimit la izvor și la pagină și tot pentru întîia dată discuțiile etimologice ori indicațiile

[1] La propriile sale păreri, lexicograful a adăugat scurte indicații de felul acesta: [la *pantă*:] „Miklosich, Rum. 42, L.psl. 765 îl deduce pe *peantă* din vechiul slav pąto“; [la *fală*, *făli*:] „după Roesler 20, din vechea greacă φελῶ“ etc.

simple asupra originii unor cuvinte sînt urmate de invocarea exactă a izvoarelor lingvistice, aspecte care dau lucrării un caracter științific indiscutabil.

*

Aprecierea dicționarului etimologic al lui Alexandru Cihac nu se poate face global, deoarece, așa cum am afirmat și mai sus, diversele capitole ale lucrării sînt realizate inegal. Se impune, de aceea, analizarea și aprecierea fiecărui capitol în parte, însă numai după cîteva considerații generale preliminare absolut necesare.

O primă constatare generală care trebuie făcută se leagă de organizarea articolelor din dicționar. Cuvintele-titlu au indicația de accent numai în volumul al doilea al lucrării (deși nici aici consecvent) și sînt întotdeauna urmate de categoria morfologică și de o scurtă definiție în limba franceză, diversele accepțiuni fiind înregistrate într-o enumerare comună [1]. Uneori se fac și precizări asupra circulației termenilor [2], iar în cazul cuvintelor românești de origine turcă și greacă raritatea cuvîntului-titlu este indicată printr-un asterisc [3]. Materialul este organizat pe „cuiburi" lexicale, într-un mod cu totul personal, principial greșit. Dacă plasarea derivatelor propriu-zise (pe teren românesc) alături de termenul-matcă este îndreptățită, întrucît în acest fel lexicograful n-a mai fost obligat să dea etimologia derivatelor (demonstrînd totodată și productivitatea termenilor-matcă), în schimb strîngerea în același „cuib" a tuturor termenilor cu rădăcină comună ni se pare eronată, deoarece avem a face, în acest din urmă caz, cu cuvinte independente ale limbii române. Așadar „cuiburile" lexicale sînt alcătuite, la Cihac, din elemente eterogene, numeroase cuvinte moștenite ori împrumutate independent fiind grupate laolaltă, și totodată împreună cu derivatele lor pe teren românesc. Sub articolul-titlu *opri*, de exemplu, figurează derivatele *opreală*, *opreliște*, *opritor* etc., dar și cuvinte împrumutate independent

[1] „*crud* adj., subst. cru, écru, vert, pas assez mûr-cuit-rôti, tendre (jeunesse), cruel, féroce, inhumain".

[2] „*almár*... cuvîntul dacoromân nu e cunoscut decît în Transilvania"; „*bocîgori* [= sandale]... în Transilvania și Ungaria".

[3] Au asterisc turcisme și grecisme de felul lui *acmac*, *acridă*, *adiafor*, *anger*, *arbir*, *betermea*, *chir*, *deciŭ*, *evghenicos*, *gerah*, *ghelir*, *imeni*, *ipsomă*, *jumet*.

ca *popri*, *propinac*, *sprijini*, *zăpori*, *zăpri*. *Zăpadă* se află în același „cuib" cu *nădădi*, *năpastă*, *prăpădi*, *prăpaste*, termeni legați între ei prin rădăcina **pad* „a cădea" (indice prea îndepărtat și valabil doar pentru limba de origine, slava), dar deosebiți prin teme (**zapad-*, **napad-* etc.). Această organizare duce și la dificultatea de a găsi, în numeroase cazuri, termenul căutat [1].

Unitatea „cuiburilor" lexicale din dicționarul lui Cihac mai este zdruncinată și de o serie de inconsecvențe, consecințe ale schimbării de concepție a autorului în cursul redactării lucrării. Există mai întîi o deosebire evidentă de natură cantitativă între derivatele termenilor românești de origine latină și cele de origine nelatină: autorul s-a străduit să înregistreze cît mai multe derivate ale termenilor moșteniți, dar a lăsat la o parte numeroase derivate de același tip ale termenilor împrumutați. La cuvinte ca *crăpa* ori *cuceri*, de exemplu, provenite din latină, s-au înregistrat derivatele *crăpare*, *crăpat*, *crăpăcios*, *crăpătură*, *crăpăturică*, respectiv *cucerie*, *cucerire*, *cuceritor*, *cuceritură*, *cucernic*, *cucernicesc*, *cucernicește*, *cucernicie;* în schimb, la *obloji*, provenit din slavă, figurează numai derivatul *oblojeală;* la *scopi*, provenit din aceeași limbă, nu apare nici un derivat; la *uimi* și *ului*, considerate de asemenea împrumuturi din slavă, nu figurează nici un derivat. Această atitudine discriminatoare a autorului față de cele două tipuri de derivate îl apropie din nou, cu sau fără voia sa, de pozițiile latiniste. O altă schimbare de concepție în privința organizării „cuibului" lexical privește sistemul de indicații al formelor etimologice: la capitolul elementelor latine, etimologia se indică după fiecare termen moștenit al „cuibului" în parte; dimpotrivă, la cuvintele românești nelatine, indicațiile etimologice se dau în bloc, la sfîrșitul întregului „cuib" lexical, fapt care creează o impresie haotică [2]. În volumul întîi al dicționarului precum și în prima parte a volumului al doilea, Cihac a înregistrat termenii mai importanți din interiorul „cuibului" și la ordinea lor alfabetică strictă, ca trimiteri la matca „cuibului"

[1] Indicele lucrării nu înlătură această dificultate, deoarece, așa cum am arătat, el nu cuprinde nici pe departe toate cuvintele înregistrate.

[2] „*Lume*, s.f.... l. *lumen*, *inis*...; *lumină*... l. *luminis*...; *luminare*... l. *luminar*, *aris*;...*luminez*... l. *luminare*", dar: „*pără*, s., flamme...; *opăresc*...; *papără*...; *părlesc*...; *părpălesc*...; *sperlă*...; vsl. *para*..., *pariti*..., *opariti*, *popariti*; pol. *para*..., *parzć*, *parować*..., *parzyć*..., *przéć*, *prać*, *oparzać*..." etc.

lexical sub care figurează. Sistemul, care facilita într-o măsură importantă găsirea termenului căutat, a fost părăsit apoi cu totul, fapt care evidenţiază şi mai mult inconsecvenţele de structură ale lucrării.

O surprinzătoare inconsecvenţă de principiu a autorului se manifestă în problema filierelor etimologice. Am arătat intenţia sa, declarată, de a clasa elementele nelatine ale limbii române după limba care ni le-a împrumutat direct; în schimb, el acceptă că este de origine latină orice cuvînt românesc moştenit din latină ori primit din aceasta prin intermediul altei limbi. Se pune aşadar semnul identităţii între elementele moştenite şi cele împrumutate din latina savantă sau din limbile romanice. Acest din urmă principiu, care reprezintă clar o influenţă latinistă, nu este, din fericire, consecvent aplicat în corpul dicţionarului, unde figurează, printre elementele moştenite, puţine împrumuturi romanice mai recente [1].

O inovaţie a volumului al doilea al dicţionarului o constituie anexarea, la „cuiburile" lexicale, a toponimicelor dezvoltate din nume comune [2] sau, mai rar, a toponimicelor care au dezvoltat nume comune [3]. Avem a face cu prima încercare de toponimie sistematică din lingvistica românească, însă sumară şi cu lipsuri destul de mari, de vreme ce numele proprii de locuri nu apar în volumul întîi al lucrării.

O obiecţie capitală care se poate face dicţionarului lui Cihac şi pe care, curînd după apariţia lucrării, a formulat-o şi Hasdeu, este aceea că, după Cihac, „afară de elementele slavice, turce, neogrece, maghiare şi prea puţine albaneze, adecă cinci categorie peste tot... nu există în graiul român absolutamente nici un alt ingredient străin" [4]. Obiecţia, deşi exagerată în formularea lui Hasdeu, este deosebit de gravă. Exagerarea lui Hasdeu constă în considerarea într-o singură unitate a elementelor slave, cînd, în realitate, acestea alcătuiesc mai multe surse independente de împrumut (vechea slavă şi bulgara propriu-zisă, rusa şi ucraineana, sîrbo-croata

[1] Nici F r. D i e z n-a distins exact, în celebrul său *Dicţionar al limbilor romanice*, cuvintele latineşti moştenite de cele împrumutate ulterior tot din limba latină.

[2] La *izvor*, de exemplu, apar toponimicele „nume de rîuri, de munţi, de păduri şi de comune" *Izvor, Izvoare, Izvoranca, Izvorani, Zvorişte*.

[3] *Braşov*, de exemplu, unde apar numele comune *braşoavă, braşovean, braşoveancă, braşovenie*.

[4] B. P. H a s d e u, *Istoria limbei române, cit.*, p. X.

etc.). Dar, şi cu acest corectiv, rămîne adevărat că nu figurează în dicţionar numeroase şi importante surse lexicale; este suficient să trimitem, spre edificare, în acest sens, la statistica lexicului limbii române moderne pe care a întreprins-o D. Macrea [1]. La obiecţia formulată mai sus ni s-ar putea răspunde cu argumentul, ipotetic, că Cihac nici nu şi-a propus să epuizeze toată lista surselor de împrumuturi ale limbii române, intenţia sa fiind doar relevarea şi sistematizarea categoriilor esenţiale de împrumuturi mai vechi. Argumentul acesta ar fi însă valabil numai în cazul cînd ar lipsi într-adevăr din dicţionar toţi termenii româneşti proveniţi din afara celor cinci surse citate. Din păcate, situaţia de fapt ne arată tendinţa lui Cihac de a îngloba cu orice preţ în cele cinci categorii de împrumuturi (precum şi printre elementele moştenite) întregul material lexical nelatin al limbii române. Capitolul elementelor slave ale limbii române este mai cu seamă inundat de cuvinte eterogene, fapt care a constituit, pentru numeroşi cercetători, o dovadă a preferinţelor abuzive ale lexicografului pentru explicarea prin slavă. Pentru a da un singur exemplu ilustrativ în problema discutată, amintim că nu există în lucrarea lui Cihac un capitol al elementelor româneşti de origine onomatopeică [2]; în schimb, imensa majoritate a acestor elemente figurează printre cuvintele de origine slavă. În această situaţie se află onomatopee ca *fîsîi, fîţîi, fleaşc, fleşcăi, fojgăi, fornăi, foşgăi, foşni, gîgîi, hămăi, hăuli, hop, hui, hurduca, hurui* etc.

S-a mai exprimat şi obiecţia că în lucrarea lui Cihac n-ar exista etimologie nesigură [3]. Astfel formulată, obiecţia este neîntemeiată, deoarece lingvistul a dat numeroase explicaţii etimologice probabile şi şi-a arătat mai ales rezerva asupra filierei exacte a unor termeni [4]. Nu etimologii nesigure, ci

[1] D. M a c r e a, *Probleme de lingvistică română, cit.*, p. 31 şi urm.

[2] Am făcut, în *Limba română*, VII (1953), nr. 6, p. 96 şi urm., o statistică a elementelor onomatopeice din limba română, din care rezultă că în limba română modernă numărul cuvintelor (şi variantelor) onomatopeice este de circa 4 800.

[3] Cel dintîi care a formulat această obiecţie pare a fi L a z ă r Ş ă i n e a n u, în *Istoria filologiei române, cit.*, p. 200—201.

[4] La termeni ca *blîndă, bleotocări, boci, borî, boscorodi, boşorog, botcă, buleandră, but*, de exemplu, invocarea limbii sau a limbilor din care s-a făcut împrumutul se face prin indicaţia „cf.", care arată rezerva autorului faţă de etimonul pentru care a optat; la *pilotă*, care figurează printre elementele slave, lexicograful afirmă că termenul „trebuie să fie o formă coruptă dintr-un cuvînt german (saxon) din Transilvania"; despre *pulbere*, plasat printre elementele latine, se spune că „ni se pare

etimologii *necunoscute* nu există în dicţionarul lui Cihac, ceea ce e altceva, chiar dacă nu mai puţin grav. Se ştie că limba română, cu toate progresele înregistrate de lingvistica contemporană, numără încă termeni care nu se pot explica în mod satisfăcător printr-o anumită limbă străină şi care figurează în dicţionare cu etimologie necunoscută. La Cihac explicaţia — sau cel puţin ipoteza — etimologică, bună sau rea, a fost dată cu orice preţ şi pretutindeni. Conform acestui principiu neştiinţific, absolut toţi termenii înregistraţi au fost încadraţi la unul dintre elementele cunoscute; prin urmare şi termenii care, în realitate, nu au o provenienţă sigură sînt înglobaţi ca elemente cunoscute printre termenii cu etimologie clară. Faptul că majoritatea cuvintelor cu etimologie necunoscută figurează în dicţionarul lui Cihac printre elementele slave ale limbii române arată preferinţa lexicografului pentru explicaţiile prin slavă. Numai dintre capetele de „cuib" lexical de la litera *B* sînt date ca provenind din slavă cuvinte ca *baligă, baltă, bălăbăni, beldie, bîlbor, bîrfi, borî, borţ, botcă, brilioancă, bruftui, buc, buleandră, bulz, bură, but, buti* etc., a căror etimologie nu se cunoaşte, în realitate, nici astăzi.

Hasdeu a observat, pe bună dreptate, faptul că în dicţionarul lui Cihac „nu se află nici o vorbă, dar nici una, pe care slavii şi ceilalţi vecini s-o fi luat de la români, ci pe toate le-au primit numai românii de la vecini"[1]. Reducînd la zero influenţa limbii române asupra limbilor cu care ea a venit în contact, lexicograful a considerat, în toate cazurile în care termenul românesc se mai afla şi într-o limbă străină, că acesta trebuie să fie un împrumut al limbii noastre, iar nu invers, şi l-a consemnat, ca atare, în dicţionarul său. Cîteva exemple edificatoare în acest sens ni se par necesare. Cuvîntul *afin* (arbustul *Vaccinium myrtillus*) figurează la Cihac printre elementele maghiare ale limbii române; lingvistul n-a luat în considerație faptul, esenţial, că termenul apare şi în aromână, ceea ce exclude posibilitatea împrumutului din maghiară; dimpotrivă, trebuie mai degrabă să presupunem că termenul maghiar este de origine românească. Cuvîntul regional *armar* (= dulap pentru haine sau vase) e înregistrat la Cihac printre elementele slave; cuvîntul apare însă în mai toate limbile romanice, fapt care ne obligă să conchidem că în limba română el trebuie să fie de origine latină (lat. *armarium*), iar în limbile slave înconjurătoare de origine românească. Termenul *bale*, explicat în dicţionarul lui Cihac prin sîrbo-croată, este, în realitate, moştenit de români din latină şi împrumutat de sîrbo-croaţi din limba română. Confuzii similare s-au făcut cu termeni ca *brînză, cimpoi, ciucure, coacăză, crăciun, papură* etc., pe care lexicograful îi consideră împrumuturi din slavă ori maghiară, cînd de fapt româna a furnizat acestor limbi cuvintele respective.

a veni mai curînd direct din mediogreacă"; la *rînji*, considerat slav, autorul manifestă totuşi unele îndoieli, de vreme ce afirmă că „termenul dacoromân vine mai curînd din slavă decît din latină".

[1] B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. XI.

Multe dintre erorile de felul celor amintite mai sus au fost comise datorită insuficientei puneri la contribuţie a dialectelor româneşti sud-dunărene. Se ştie, de exemplu, că aceste dialecte nu conţin elemente maghiare; prin urmare, termenii dacoromâneşti care se regăsesc şi în dialectele sud-dunărene exclud, în general, posibilitatea etimoanelor maghiare. Neglijînd acest criteriu de delimitare foarte important[1], Cihac a trecut printre elementele româneşti de origine maghiară cuvinte ca *afin*, *cioareci*, *ciucure*, *ciung*, *coacăză* etc., deşi ele apar în aromână sau în istroromână. Îi revine totuşi lui Cihac meritul de a fi apelat pentru prima dată într-o operă lexicografică etimologică la dialectele româneşti sud-dunărene, chiar dacă invocarea acestor dialecte are un caracter nesistematic sau chiar accidental.

În volumul al doilea al lucrării, consacrat împrumuturilor, se mai constată şi unele incursiuni ale lexicografului dincolo de etimoanele directe, către filierele mai îndepărtate; cu alte cuvinte, după stabilirea sursei directe din care au fost împrumutaţi termenii româneşti, Cihac adaugă, ori de cîte ori i se pare interesant, limbile (şi formele) originare din care provin aceste etimoane. *Adamască*, explicat prin slavă, este un nume comun provenit „de la oraşul Damasc, locul de origine al acestei stofe"; *arapnic* şi *bahmet*, considerate de asemenea împrumuturi româneşti din limbile slave, ar fi, la rîndul lor, în aceste limbi, de origine „tartară"; *bahadîrca*, trecut printre elementele slave ale limbii române, ar fi fost împrumutat la rîndul lui de slavi din „turcescul *behadîr*".

O ultimă constatare generală pe care vrem s-o facem aici se referă la problema explicării formelor în dicţionarul lui

[1] Trebuie să recunoaştem însă că, la data cînd Cihac îşi redacta dicţionarul, dialectele româneşti sud-dunărene erau aproape nestudiate.

Cihac. În epoca în care Cihac își redacta dicționarul etimologic, mai mulți lingviști de orientare neogramatică demonstraseră în cîteva studii, deși cu unele exagerări, importanța legilor fonetice care guvernează limbile. Fiecare limbă, arătau pe bună dreptate neogramaticii, își are legile fonetice specifice, deosebite în diverse etape ale dezvoltării ei; pe de altă parte, trecerea unui cuvînt dintr-o limbă în alta prin împrumut este supusă altor reguli decît acelea care acționează în cazul termenilor moșteniți. De aici rezultă concluzia că o etimologie poate fi admisă, între altele, numai în măsura în care se ține seamă de toate transformările formale ale cuvîntului în cauză. Eroarea pe care o comite, din acest punct de vedere, Cihac, este aceea de a apropia între ei termeni din limbi diferite care nu se pot explica fonetic unul prin altul; pentru el, la nevoie mai toate consoanele se pot transforma în alte consoane și mai toate vocalele pot trece în alte vocale. De aceea, e suficient ca într-o limbă străină să existe un cuvînt asemănător prin formă (și, bineînțeles, prin sens) cu acela românesc pentru ca Cihac, potrivit principiului de a explica cu orice preț, să apeleze la el, punîndu-l la baza termenului românesc. Erorile generate de această atitudine sînt flagrante chiar în cazul elementelor latine ale limbii române, domeniu mai cercetat în epoca la care a fost redactat dicționarul și în care însuși Cihac s-a descurcat mai bine. *Mușca*, de exemplu, a fost legat de etimonul latinesc *morsicare*, care explică, în realitate, potrivit legilor fonetice, pe *mursica (murseca)* „a mușca"; *noian*, a cărui etimologie exactă nu se cunoaște nici astăzi, este explicat de Cihac prin latină, de la o formă *oceanum*; pentru a justifica evoluția fonetică *oceanum* > *noian*, lexicograful acceptă intervenția absurdă a unui *n* protetic, precum și sincoparea tot atît de fantezistă a lui *c*; termenul *unealtă* ar proveni dintr-un etimon latinesc *utensilia*, sincopat (prin căderea lui *-si-*) și apoi metatezat, cînd, în realitate, avem a face cu o formație din interiorul limbii române (< *unele*+*alte*). Asemenea exemple, și numeroase altele care s-ar mai putea da, arată că Cihac nu a luat în considerație caracterul de lege al transformărilor fonetice, substituind legilor fonetice obiective justificări arbitrare, combinații absurde.

*

Vom face în continuare analiza succintă a diverselor capitole din dicționarul lui Alexandru Cihac, pentru a putea trage apoi concluziile corespunzătoare.

a) *Elementele latine.* Am arătat că elementele latine ale limbii române, care ocupă întreg volumul întîi al lucrării lui Cihac, reprezintă peste 45% din totalul cuvintelor înregistrate în ambele volume; în cifre absolute, acest procent corespunde unui număr de 8 038 de termeni. Că autorul are față de munca sa la primul volum o atitudine critică, nepreconcepută, o dovedește faptul că el revine ulterior asupra multor etimologii stabilite aici. Într-adevăr, la 1879, în volumul al doilea al dicționarului, Cihac încadrează printre elementele nelatine ale limbii române o serie de termeni care figuraseră și în primul volum, ca elemente de origine latină. În unele cazuri aceste reveniri sînt nejustificate și arată încă o dată înclinația autorului de a explica (deși cu bună-credință) cît mai mult prin slavă; la *boare*, *boci*, *căuș*, *crunt*, *cucută*, *custură* etc., de exemplu, autorul a renunțat în mod greșit la etimologiile date anterior, încercînd să explice prin slavă termenii românești; la *afla*, *botez*, *carte*, *coif*, *curte*, renunțarea la etimologia latină s-a făcut, tot în mod eronat, în favoarea unor etimoane grecești. Revenirile îndreptățite ale lexicografului la capitolul elementelor latine sînt însă cu mult mai numeroase decît erorile sale; cuvinte ca *abur*, *alac*, *arendă*, *bașcă*, *bărbier*, *boltă*, *bura*, *buruniță* (= burniță), *buză*, *cadă*, *canea*, *călămări*, *cîntar*, *clapon*, *cazarmă*, *chimir*, *conci*, *coltuc*, *cort*, *cuhnie*, *cumpănă* etc., considerate la 1870 de origine latină, capătă, în 1879, în volumul al doilea al dicționarului, etimologia justă, ca elemente nelatine ale limbii române.

Pentru a obține o imagine cît mai exactă asupra calităților științifice ale primului volum al lucrării, am întreprins confruntarea cuvintelor-bază de la litera *P* (cîte sînt cuprinse în indice) cu porțiunea corespunzătoare a *Dicționarului limbii române moderne* (București, 1958); concluziile obținute în urma acestei confruntări ni se par de-a dreptul surprinzătoare: din cei 155 de termeni-bază comuni în cele două dicționare, 126 au, la Cihac, etimologia corectă; dacă la cifra de mai sus adăugăm alte 13 cuvinte, pe care *Dicționarul limbii române moderne* le consideră că provin doar probabil din latină ori din latina savantă și din diverse limbi romanice (căci în concepția lui Cihac sînt latinești și cuvintele provenite din latină prin intermediul altei limbi), ajungem la procentul de aproape 90% etimologii valabile.

Demonstrația trebuie însă făcută și invers, adică plecînd de la lista de cuvinte a *Dicționarului limbii române moderne*; în felul acesta pot fi depistate atît lipsurile cantitative din

primul volum al lucrării lui Cihac, cît şi cuvintele de origine latină care figurează, în mod eronat, în dicţionarul lui Cihac, printre elementele nelatine. Am arătat şi mai sus că, în general, nu sînt omise din dicţionar cuvinte importante. Confruntarea listei de cuvinte de la litera *P* a *Dicţionarului limbii române moderne* cu partea corespunzătoare a lucrării lui Cihac ne confirmă că lipsurile cantitative în privinţa elementelor moştenite din latină sînt într-adevăr puţine. Neimportant, vorbind din punct de vedere strict statistic, ne apare şi numărul elementelor latine înregistrate de Cihac printre cele nelatine; din cei aproape 200 de termeni-bază de origine latină cîţi apar, la litera *P*, în *Dicţionarul limbii române moderne*, abia 11 sînt daţi de Cihac printre elementele nelatine[1].

Lexicograful a indicat în mod sistematic atît etimonul latinesc cît şi formele corespunzătoare din limbile romanice (din diverse stadii, dialecte etc. ale lor), care întăresc etimologia propusă[2]. Dacă termenul românesc are corespondente înrudite şi în limbi neromanice, autorul le indică, de asemenea, după corespondentele romanice; prin aceasta el pare că vrea să semnaleze fie influenţa latină ori romanică asupra limbilor neromanice, fie, dimpotrivă, posibilitatea influenţei acestora din urmă asupra românei[3]. Formele corespunzătoare din dialectele sud-dunărene sînt, ca mai pretutindeni în lucrare, rareori invocate.

Primul volum al dicţionarului lui Alexandru Cihac, cuprinzînd elementele latine ale limbii române, se consultă şi astăzi cu folos, constituind una dintre cele mai realizate părţi ale lucrării. Rupînd cu tendinţele latiniste pînă atunci predominante, care căutau cu orice preţ etimologii latine la mai fiecare cuvînt românesc, Cihac s-a străduit să delimiteze obiectiv, cu argumente strict lingvistice, elementele latine

[1] *Papură, pască, pată, păgîn, păpuşă, plai, plin, pregeta* apar printre elementele slave; *pătul* şi *pătură*, printre cele maghiare; *pulbere*, printre cele greceşti. Dintre termenii citaţi, *pască, păgîn, păpuşă, plin* şi *pulbere* figuraseră, în mod corect, şi în primul volum al lucrării, ca elemente de origine latină, dar lexicograful a renunţat ulterior la această explicaţie.

[2] La cuvîntul *cald* se dau corespondentele din italiană, spaniolă, portugheză, provensală, franceză veche şi modernă; la *casă*, corespondentele din italiană, spaniolă, portugheză, catalană, provensală, franceză; la *fur* subst., se indică şi forma corespunzătoare din aragoneză.

[3] La *furcă* se enumără, după corespondentele romanice, formele din engleză, germană, albaneză, greacă, slavă veche şi bulgară; la *scară* se dau şi corespondentele din albaneză, slavă veche, sîrbă, rusă şi croată.

de cele nelatine. În această delimitare nepreconcepută el a plecat şi de la premisa că importanţa şi nu cantitatea elementelor latine determină substanţa lexicală a limbii române. Dacă lingvistul a supraevaluat totuşi elementele slave ale limbii române, adesea în dauna celor latine, eroarea sa se explică în primul rînd prin limitele surselor de informaţie ale epocii, şi proporţiile acestei erori sînt în orice caz cu mult mai reduse decît acelea, în sens opus, ale adepţilor curentului latinist.

b) *Elementele slave*. Am arătat că elementele slave ale limbii române reprezintă, în dicţionarul lui Cihac, aproape 35% din totalul cuvintelor pe care le înregistrează lucrarea; în cifre, acestui procent îi corespunde suma de 6 141 de termeni.

Spre deosebire de primul volum, în al doilea (deci şi la elementele slave) schimbările de concepţie în privinţa etimoanelor sînt extrem de puţine. O cercetare mai amănunţită a acestui capitol impune o concluzie categorică şi de mare importanţă: aceea că Cihac a înregistrat la locul cuvenit marea majoritate a cuvintelor româneşti de origine slavă. Relativ puţine imputări se pot face autorului în această privinţă[1]. Pentru a ajunge la concluzia amintită am întreprins confruntarea prin sondaj a listei de cuvinte din capitol cu lista corespunzătoare pe care ne-o oferă Gh. Mihăilă în cartea sa *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română* (Bucureşti, 1960): absolut toate cuvintele româneşti de la literele *M* şi *O* pe care Gh. Mihăilă le consideră de origine veche sud-slavă apar, de asemenea, în dicţionarul lui Cihac, printre elementele slave ale limbii române. Chiar dacă, la o confruntare mai largă, s-ar dovedi că exactitatea lui Cihac nu este absolută (şi ea nici nu poate fi absolută!), meritele lexicografului rămîn totuşi extrem de mari.

Prin urmare, eroarea lui Cihac din acest capitol nu este în nici un caz aceea de a fi plasat numeroşi termeni de origine slavă printre elementele neslave ale limbii române. Slăbiciunea reală a capitolului în discuţie constă, dimpotrivă, în uşurinţa acceptării, printre elementele slave ale limbii române, a unui mare număr de cuvinte de alte origini. Nu lipsurile cantitative din acest capitol constituie vulnerabilitatea lui, ci surplusul de termeni care figurează în el. Pe acest surplus

[1] Numai la capitolul elementelor greceşti observăm un abuz mai evident: lexicograful a trecut aici o bună parte din terminologia bisericească de origine slavă a limbii române.

nejustificat se întemeiază, de altfel, critica de bază care s-a făcut întregii lucrări, şi el determină în mare parte imaginea exagerărilor lui Cihac. Pentru a demonstra aspectul amintit ne servim de rezultatul confruntării cuvintelor-bază de la literele *L* şi *R*[1] din dicţionarul lui Cihac cu porţiunea corespunzătoare a *Dicţionarului limbii române moderne*: din cei 141 de termeni comuni în lista de cuvinte a celor două dicţionare, numai 83 sînt daţi în *Dicţionarul limbii române moderne* cu etimologie slavă neîndoielnică, la care mai pot fi adăugaţi încă 7 termeni, a căror provenienţă din slavă este posibilă. Aşadar, lexicograful a indicat greşit etimologia a peste 50 de cuvinte; în procente, pe porţiunea dată, erorile sale se ridică la circa 36%, depăşind astfel în mod simţitor erorile comise la elementele latine ale limbii române. Sondajul făcut arată în mod clar şi consecinţa aplicării principiului „etimologie cu orice preţ": din cei 51 de termeni încadraţi, prin abuz, la elementele slave, 23 figurează şi astăzi în dicţionare cu etimologie necunoscută[2]. Prin urmare, numai termenii fără origine cunoscută care apar la Cihac, la cele două litere supuse sondajului, drept elemente slave ale limbii române, reprezintă aproape 17% din totalul de cuvinte înregistrate. Tendinţa de a încadra printre elementele slave ale limbii române cuvinte cu origine necunoscută se mai poate demonstra şi cu faptul că, la litera *B* a capitolului elementelor slave, dintre cei 50 de termeni-bază în care indicaţia etimologică dată de Cihac nu corespunde aceleia din *Dicţionarul limbii române moderne*, 17 apar în acest din urmă izvor fără origine cunoscută.

Am arătat că ideea justă a autorului de a deosebi elementele slave pătrunse în limba română pe cale directă de cele intrate prin intermediul limbii maghiare este pusă în aplicare doar accidental. Ni se pare totuşi semnificativ să semnalăm, în acest sens, că Cihac îl corectează în cîteva rînduri pe marele slavist Fr. Miklosich şi indică filiera exactă a unor împrumuturi româneşti: *bai*, *bardă* şi *bir*, de exemplu, considerate de Fr. Miklosich drept cuvinte slave ale limbii române, apar, la Cihac, ca împrumuturi maghiare.

Dacă distincţia între filiera slavă şi cea maghiară apare uneori în dicţionar, se poate reproşa în schimb net lexicografului că distincţia între diversele surse slave de împrumuturi

---

[1] Alegerea porţiunilor s-a făcut la întîmplare.

[2] *Lamoste, landră, lăbărţa, lehăi, le(r)la, lespede, liştai, lostopan, lotru, rangă, rapăn, răbda, răgaz, răpciugă, răsti, răşlui, refec(a), retez, reteza, retevei, rezema, rîni, rîşniţă* (cf. *Dicţionarul limbii române moderne*).

este ca şi inexistentă. Considerînd că familia limbilor slave alcătuieşte o unitate aproape indivizibilă şi nediferenţiată, un fel de limbă unică, Cihac a explicat fiecare termen românesc împrumutat din slavă prin toate limbile slave în care apar forme similare. El nu-şi arată aproape niciodată preferinţa pentru o filieră sau alta, ci lasă cititorului libertatea de a-şi alege una dintre indicaţiile date ori, eventual, de a le accepta pe toate. Din această cauză nici nu se poate face, pe baza dicţionarului său, o apreciere cît de aproximativă a aportului calitativ şi cantitativ al fiecărei limbi slave în parte la îmbogăţirea lexicului românesc. Este adevărat că, în numeroase cazuri, nici lexicografia românească actuală nu poate fixa cu precizie, pentru fiecare termen, sursele slave. Dar Cihac a transformat în regulă această dificultate obiectivă şi a mers pe drumul tradiţional al considerării în bloc a elementelor româneşti de origine slavă, principiu inacceptabil în lexicografia ştiinţifică modernă. Pentru a ilustra în mod sumar acest abuz, amintim că termeni ca *mac*, *maică*, *maşteră*, *matcă*, *mălin*, *mierţă*, *miji*, *mince*(= minge), *mîrşav*, *mlacă*, *moaşte*, *mocirlă*, *molie*, *movilă* etc., a căror origine sud-slavă este neîndoielnică[1], sînt legaţi, în dicţionarul lui Cihac, deopotrivă de surse slave de nord (rusa, poloneza etc.).

La capitolul elementelor slave ale limbii române Cihac a folosit, într-o măsură nebănuit de mare, contribuţiile din acest domeniu ale lui Fr. Miklosich, şi îndeosebi opera capitală a acestuia care interesează lexicografia românească, *Die slavischen Elemente im Rumunischen* (Viena, 1861). O confruntare între cele două lucrări scoate chiar la iveală unele fapte de-a dreptul surprinzătoare, în defavoarea lui Cihac. Constatarea cea mai gravă este aceea că meritele lui Cihac, la acest capitol, sînt, în cea mai mare parte şi în ultimă esenţă, meritele lui Miklosich, iar defectele evidente ale capitolului aparţin în cea mai mare parte lui Cihac. O asemenea afirmaţie impune, bineînţeles, o argumentare convingătoare din partea noastră, argumentare pe care vom încerca s-o facem în rîndurile de mai jos. Comparînd un număr destul de însemnat de pagini de la începutul lucrării lui Miklosich[2] cu porţiunea corespunzătoare a dicţionarului lui Cihac, ajungem mai întîi la concluzia că acesta din urmă a preluat aproape în întregime lista de cuvinte a celui dintîi: din cei 155 de termeni-bază (capete

---

[1] Gh. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave...*, *cit.*

[2] Pînă la cuvîntul *guşter*.

de „cuib" lexical) numărați, pe aceste pagini, la Miklosich, 153 apar și la Cihac, iar la 143 dintre aceștia (reprezentînd 95%) lexicograful român a acceptat etimologiile înaintașului său, date cu aproape două decenii în urmă[1]. Cît despre cele 10 schimbări față de înaintaș, ele reprezintă, în cea mai mare parte, etimologii eronate. Dacă comparăm aceeași porțiune din lucrarea lui Miklosich cu porțiunea corespunzătoare a *Dicționarului limbii române moderne*, constatăm că, din cele 140 de cuvinte comune în cele două lucrări, 119 figurează în această din urmă lucrare cu etimologie slavă sigură, 5 cu etimologie slavă probabilă, 5 fără etimologie și 11 cu etimoane din diverse limbi neslave. Așadar, procentul de etimologii corecte ne apare la Miklosich aproape excepțional (circa 89%) și arată, pe de altă parte, un lucru foarte semnificativ în problema care ne interesează: că nucleul valabil al capitolului lui Cihac este preluat în cea mai mare parte de la Miklosich, iar adaosul cantitativ al celui dintîi, deși substanțial, conține și imensa majoritate a erorilor; acest adaos contribuie în mod esențial la scăderea procentului general de etimologii juste din lucrarea lui Cihac. Așadar, din punct de vedere calitativ, capitolul elementelor slave din dicționarul lui Cihac înseamnă un regres față de lucrarea lui Miklosich, iar afirmația lui Gh. Mihăilă că activitatea acestuia ar fi fost „dezvoltată de A. Cihac"[2] poate fi acceptată numai din punct de vedere strict cantitativ.

Ne face impresia chiar că Cihac s-a condus după Miklosich și în organizarea materialului din întregul său dicționar: întîlnim, la lingvistul sloven, aceeași grupare a termenilor pe „cuiburi" lexicale (însă fără exagerările lui Cihac), aceeași „traducere" sumară a termenilor (la Miklosich însă în limba latină), aceleași lanțuri de corespondente etimologice, aceleași bogate referințe la diverse izvoare lingvistice, mai ales lexicografice.

c) *Elementele maghiare*. Numărul cuvintelor românești pe care A.Cihac le consideră de origine maghiară se ridică, în dicționarul său, la 1 026, ceea ce reprezintă, în procente, din totalul cuvintelor înregistrate, sub 6%. Procentul acesta, destul de ridicat, este în bună parte influențat de mulțimea

[1] La explicațiile lui Miklosich, Cihac a adăugat numai, uneori, alte limbi slave în care se află termenul românesc.

[2] Gh. Mihăilă, *O sută de ani de la apariția lucrării lui Franz Miklosich „Elementele slave în limba română"* (1861), în *Limba română*, X (1961), nr. 4, p. 49.

maghiarismelor regionale pe care lexicograful le include în lucrare din diverse izvoare lexicografice anterioare. Uneori circulația acestor termeni pare îndoielnică chiar în graiurile românești din Transilvania. Ca să dăm un exemplu ilustrativ în acest sens, amintim că numai din *Lexiconul de la Buda*, din 1825, Cihac a preluat maghiarisme ca *alău*, *bediug*, *bicău*, *birgă*, *boboș*, *bogărie*, *boglar*, *căfăi*, *cofări*, *deplău*, *imbord*, *lab*, *mihoală*, *nată*, *năhor*, *paler*, *petear*, *pleban*, *rișcașă*, *sorgoș*, *suciu*, *șanfă*, *șurăi*, *timău*, *tongăni*, *tronf*, *unghian*, *văcălaș*, *vălătaș*, *vălceag*, *vizare*, *vojoi*, *zai* etc., cu circulație efemeră sau cel puțin strict regională. Nu se poate face însă lexicografului reproșul de a fi înregistrat aceste regionalisme suspecte ori stricte în dauna unor termeni românești de origine maghiară mai importanți; dimpotrivă, trebuie subliniat faptul că lipsurile cantitative ale capitolului sînt minime. Defectul principal al capitolului constă, ca și în cazul elementelor slave ale limbii române, în surplusul de termeni de alte origini care sînt înregistrați aici. Parcurgerea listei de cuvinte ne arată că termenii intrați în limba română din maghiară sînt înecați, în lucrare, de termeni românești de alte origini. Dintre cei 166 de termeni-bază (capete de „cuib" lexical) din capitolul lucrării lui Cihac confruntați cu *Dicționarul limbii române moderne*[1], numai 82 apar, în acest din urmă izvor lexicografic, cu etimologie maghiară certă, la care mai pot fi adăugați alți 12 termeni cu etimologie maghiară probabilă. Prin urmare, circa 40% dintre cuvintele grupate în acest capitol au etimologia greșită. Un asemenea procent duce la concluzia fermă că lucrarea este, în general, slab realizată la capitolul elementelor maghiare, care astăzi poate fi consultat numai cu deosebită circumspecție. Această constatare poate fi întărită și de o altă comparație semnificativă: în temeinica lucrare a lui Simeon Mîndrescu consacrată elementelor maghiare ale limbii române, apărută în 1892[2], cu tendințe exhaustive evidente (și prin urmare extrem de bogată), numărul total al cuvintelor înregistrate (socotind împrumuturile propriu-zise, derivatele și variantele) se ridică abia la 778; surplusul pînă la suma de 1 026 de cuvinte (exclusiv variantele) din dicționarul lui Cihac reprezintă, în esență, tocmai partea eronată a capitolului, formată din termeni românești de origine nemaghiară.

[1] Literele *C, D, F, G, H, I, Î, L, M* și *N*.

[2] Simeon C. Mîndrescu, *Elemente ungurești în limba română*, București, 1892.

Dacă, prin prisma progreselor de astăzi ale lingvisticii românești, capitolul pomenit al dicționarului lui Cihac este net depășit, el a reprezentat totuși, la vremea sa, un oarecare progres față de contribuțiile anterioare. Lexicografia românească de pînă atunci, dominată de tendințele latiniste, diminua proporțiile influenței maghiare asupra limbii române. Pe aceeași linie merg și contribuțiile filologului și istoricului Robert Roesler, care afirma că „elemente[le] unguresti în limba română nu sînt multe; puținul pare a fi luat în timpuri mai recente"[1]. Cît despre cunoscutul studiu al lui Hunfalvy Pál consacrat influenței maghiare asupra limbii române, *A magyar nyelv hatása a rumunra*[2], deși cuprinde mai puține exagerări față de capitolul similar din lucrarea lui Cihac, este totodată de proporții mai modeste, căci nu își propune să epuizeze problema.

d) *Elementele turcești.* Numărul cuvintelor românești de origine turcă înregistrate în dicționarul lui Cihac se ridică la 1 250 și reprezintă peste 7% din totalul cuvintelor care apar în lucrare. Rezultă de aici că influența turcă asupra lexicului limbii române a fost mai puternică decît cea maghiară. Autorul subliniază, în prefața volumului al doilea al dicționarului său, că această influență are, în general, un caracter popular „și probează că poporul s-a familiarizat destul de ușor cu această limbă" (p. XII). Părerea aceasta, în bună parte justă, contrazicea ideea curentă a epocii, după care limba stăpînitorilor turci ar fi furnizat lexicului românesc aproape exclusiv termeni livrești, de organizare (administrativă, militară, social-politică).

Ni se pare excelentă și ideea autorului de a face o ierarhizare a termenilor de origine turcă din limba română din punctul de vedere al circulației lor în limba noastră, deoarece, după cum se știe, numeroase cuvinte turcești au circulat în mod artificial în limba română, ca elemente neintegrate, externe lexicului ei, în documente oficiale care emanau de la stăpînitori. În practică, această delimitare se dovedește însă uneori arbitrară, adică bazată mai mult pe impresii subiective decît pe realitățile lexicului românesc. Printre „raritățile" limbii noastre (notate cu asterisc) sînt date *birlic* (= as), *cavaf, căni, ciohodar, culă, ghiol, isnaf, mahmur, mucalit, olat, seimeni, șașiu, taifas, zai(a)fet*, în timp ce *aiar, antep, arsîz,*

[1] *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 124.
[2] A apărut în *Nyelvtudományi Közlemények*, vol. XIV.

arș, arșea, avlie, balbaș, beghir, boaz, burlui etc. apar ca termeni de circulație ai limbii române.

Din punctul de vedere al indicațiilor etimologice, capitolul elementelor turcești din lexicul limbii române este excelent realizat. Cu toate contribuțiile ulterioare fundamentale din acest domeniu ale lui Lazăr Șăineanu[1], el se poate consulta și astăzi cu folos. Pentru obținerea unor date obiective am întreprins și aici un sondaj comparativ; am comparat cuvintele-bază cuprinse în porțiunea *aba-chiulaf* din capitolul lui Cihac cu porțiunea corespunzătoare a *Dicționarului limbii române moderne*: constatăm că, dintre cei 173 de termeni comuni celor două izvoare lexicografice, Cihac a indicat etimologia corectă la un număr de 150, ceea ce înseamnă că procentul de etimologii valabile din acest capitol se ridică pînă la 88%. Dacă facem comparația cu lucrarea lui L. Șăineanu *Influența orientală asupra limbei și culturei române*, procentul amintit se ridică și mai mult, deoarece la cele 150 de etimologii se mai adaugă alte 9 (la *arap, arșin, bărăgan, cabaniță, cais, cătun, ceafă, ceaun, chirie*, pe care L. Șăineanu îi consideră tot de origine turcă). Demn de semnalat este și faptul că tendințele generale ale exagerărilor lui Cihac se manifestă în acest capitol extrem de slab: abia 3 cuvinte cu etimologie necunoscută și un cuvînt cu origine onomatopeică apar, pe porțiunea amintită, printre elementele de origine turcă ale limbii române.

Și lipsurile cantitative ale acestui capitol sînt relativ neimportante. Dacă autorul n-a înregistrat numeroase turcisme rare și învechite care apar în documentele oficiale din epoca stăpînirilor otomane, el nici n-a omis decît puține cuvinte românești populare de origine turcă; printre acestea, pe baza confruntării cu indicele lucrării lui Șăineanu, am depistat, la litera *A*, pe *abitir, aferim, aliotman, anason* și *avat* (peștele *Aspius rapax*), care nu sînt totuși cuvinte din uzul obișnuit.

Meritul realizării lui Cihac este cu atît mai mare cu cît, pînă la el, domeniul influenței orientale asupra limbii române fusese un teren aproape cu desăvîrșire necercetat[2]. Capitolul a fost utilizat în cele două lucrări capitale ulterioare care

[1] Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturei române*, vol. I—II 1,2, București, 1900.
[2] Nu cunoaștem decît o singură lucrare anterioară din acest domeniu, dar cu lacune serioase de ordin cantitativ și calitativ, aceea aparținînd lui Robert Roesler, *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Rumänischen*, care a apărut la Viena, în 1865.

dezvoltă problema, *Die türkischen Elemente in den süd-ost und osteuropäischen Sprachen* (Viena, 1884), aparţinînd lui Fr. Miklosich, şi în lucrarea amintită a lui Şăineanu.

e) *Elementele greceşti*. În lucrarea lui Cihac sînt înregistraţi 1 100 de termeni româneşti care ar proveni din greaca modernă, însumînd peste 6% din totalul celor care figurează în dicţionar. Se pare că lexicograful a făcut şi aici, ca şi în cazul elementelor româneşti de origine turcă, o selectare destul de riguroasă în lista de cuvinte, înlăturînd elementele lexicale din epoca fanariotă a căror circulaţie era extrem de redusă.

Cea mai evidentă eroare pe care o face aici Cihac este aceea de a considera în bloc, ca pe o unitate, elementele greceşti ale lexicului românesc. El a redus cele trei valuri de influenţă greacă — influenţa limbii greceşti vechi, bizantine şi neogreceşti — la unul singur, căruia îi spune „element grec modern", termen prin care înţelege atît greaca din epoca fanariotă cît şi greaca antefanariotă din secolele al XVI-lea — al XVII-lea. Cu toate acestea, lingvistul recunoştea, în prefaţa lucrării, existenţa în limba română a unui element lexical „grec din evul mediu" (p. XII); în practică, în dicţionar, acest element nu este însă distins de celelalte, iar despre o influenţă greacă veche nici nu se pomeneşte. Este adevărat că, din punct de vedere strict statistic, influenţa greacă nouă (din secolele al XVIII-lea — al XIX-lea) este cu mult mai importantă decît aceea medie şi veche greacă, dar acestea din urmă nu pot fi nici ele ignorate. Se pare că numai dificultăţile ridicate de identificarea acestor faze de influenţă, care dau şi astăzi loc la unele controverse, l-au obligat pe Cihac să adopte atitudinea semnalată. Aşa se face că termeni româneşti ca *frică*, *stol*, *uimă*, proveniţi din vechea greacă, ori *agonisi*, *condei*, *folos*, *prisos*, *proaspăt*, proveniţi din greaca bizantină, apar, în dicţionar, printre „elementele greceşti moderne" ale limbii române.

Eroarea fundamentală pe care o face însă Cihac în acest capitol este aceea de a fi confundat filierele greceşti directe cu cele indirecte, adică de a fi considerat că provin direct din limba greacă termeni care, în realitate, au intrat în română prin intermediul altei limbi. Cuvinte ca *martur*, *teacă*, *tufă*, de exemplu, moştenite de limba română din latina populară (unde au pătruns din vechea greacă), figurează, la Cihac, printre elementele greceşti „moderne" ale limbii române. Confuzia de filiere devine pregnantă atunci cînd este vorba de terminologia de organizare bisericească, pe care limba română

a împrumutat-o, după cum se ştie, mai cu seamă din vechea slavă bisericească; termeni ca *metanie*, *metoc*, *minei*, *mir*, *mitropolie*, *monah*, *omofor*, *pălămar*, *panahidă*, *parastas*, *patriarh*, *proscomodie*, *psalm* etc. figurează, în dicţionarul lui Cihac, printre elementele greceşti ale limbii noastre, cînd, în realitate, ele sînt elemente greceşti pentru limba slavă, dar slave pentru limba română. De altfel, chiar autorul afirmase în prefaţa lucrării sale că „vechea slavă ne-a furnizat aproape întreaga terminologie ecleziastică" şi că „adesea este îndoielnic" dacă unii dintre aceşti termeni „au fost primiţi direct din greaca modernă (?!) ori din vechea slavă" (p.XII). Din păcate, afirmaţia este în bună parte infirmată de organizarea materialului. E de la sine înţeles că, în condiţiile arătate, procentul de etimologii corecte în acest capitol se reduce în mod simţitor. Dintre cei 108 termeni comparaţi cu *Dicţionarul limbii române moderne*[1], abia 60 au, în acest izvor, etimoane greceşti, ceea ce reprezintă 55% etimologii corecte la Cihac. Numai elementele slave trecute de lexicograf printre cele greceşti se ridică, în porţiunea comparată, la 25 şi echivalează, ele singure, cu un procent de erori de circa 23%. Din aceste cîteva date se desprinde concluzia că, la capitolul elementelor greceşti ale limbii române, dicţionarul etimologic al lui Cihac este foarte deficitar şi trebuie consultat astăzi cu multă circumspecţie. Din punct de vedere istoric, pentru valoarea sa documentară, încercarea de sinteză a lui Cihac, fără precedent în filologia românească, merită însă să fie reţinută; cu toate scăderile semnalate ea rămâne neîntrecută în secolul al XIX-lea. Lucrarea ulterioară (şi mai restrînsă) din acest domeniu, *Studiu asupra elementului grec antefanariot în limba română* (Bucureşti, 1894), de G. Murnu, deşi semnalează şi corectează unele erori ale lui Cihac, merge în general pe aceeaşi linie cu opera predecesorului şi e chiar inferioară acesteia prin excesul sporit de încredere acordat filierei greceşti directe, în dauna celei slave; termeni ca *adamant*, *afurisi*, *agheasmă*, *anafură*, *antifon*, *apostol*, *arhiereu*, *arhimandrit*, *aspidă*, *călugăr*, *camătă*, *camilafcă*, *canon*, *cămilă*, *chelar*, *chilie*, *chimval*, *chit* (= balenă), *chivoţ*, *colivă*, *cositor*, *crin* etc., împrumutaţi de limba română din slavă, apar în lucrarea lui Murnu ca împrumuturi directe din greacă. Aceasta înseamnă că Murnu şi-a însuşit şi a adîncit eroarea

[1] Cuvintele-bază din porţiunea *măcar-rodie*.

cea mai gravă a precedesorului său, confundarea filierelor directe cu filierele indirecte[1].

f) *Elementele albaneze.* Titlul capitolului din lucrarea lui Cihac („Elementele albaneze") este formulat impropriu și derutează, căci nu avem a face cu împrumuturi românești de origine albaneză, ci cu termeni pe care cele două limbi îi au în comun și care aparțin unui element autohton ce a stat la baza ambelor limbi. De altfel, autorul însuși a arătat acest lucru, în prefața dicționarului său (cf. p. XIII), pentru prima oară în istoria lexicografiei române. Tot pentru întîia dată se dă, într-o operă lexicografică, lista termenilor pe care limba română îi are în comun cu albaneza. Dacă ținem seamă că problema elementelor autohtone ale limbii române nu este rezolvată în mod definitiv nici astăzi, lista lui Cihac, deși cu numeroase erori și lipsuri cantitative, are merite indiscutabile. Dintre cele 40—50 de cuvinte recunoscute azi drept daco-geto-trace, comune românei și albanezei[2], apar, în opera lui Cihac, cam jumătate: *abur, bîlc, brad, bucura, bunget, buză, căciulă, călbează (gălbează), cioară, copac(iu), cruța, ghimpe, gogă, gresie, grumaz, leurdă, năpîrcă, pîrîu, șopîrlă, vatră, văpaie.* Exagerările autorului diminuează însă mult meritele sale; în lista elementelor comune cu albaneza apar termeni ca *bitușă, copleși, îngăima, măi, mendre,* a căror origine nu se cunoaște nici astăzi exact, sau *broască, codru, curcubeu, fin* (subst.), *încăla, sat, toacă, urmă,* a căror origine latină în limba română este astăzi neîndoielnică.

Slab se oglindește în dicționar și productivitatea pe teren românesc a acestor termeni străvechi. Este unanim acceptat principiul că există un raport direct între vechimea cuvintelor și productivitatea lor: cu cît un grup de cuvinte de bază este mai vechi într-o limbă dată, cu atît și numărul derivatelor lui este mai ridicat. S-a demonstrat, de exemplu, pe baza *Dicționarului limbii române moderne,* că în limba română există, pentru termenii comuni cu albaneza, un raport de peste patru derivate (și variante) la un cuvînt de bază[3]. În lucrarea lui Cihac, la cele 21 de cuvinte de bază românești comune cu albaneza, sînt înregistrate abia 29 de derivate; *buză, copac, cruța, pîrîu,* de exemplu, apar în dicționar fără nici un derivat.

Plin deopotrivă de merite și de scăderi, acest ultim capitol al dicționarului lui Cihac are astăzi mai mult o valoare documentară.

*

Reiese clar, din cele arătate, că *Dicționarul etimologic dacoromân* al lui Alexandru Cihac are o valoare inegală. Capitolele consacrate elementelor latine și turcești ale limbii române ne apar și astăzi remarcabil realizate din punct de vedere științific, acela al elementelor slave, cu toate exagerările lexicografului, arată pentru întîia oară la noi proporțiile acestei influențe, celelalte capitole ale lucrării sînt azi net depășite. La apariția sa, și chiar mult după apariție, această lucrare de sinteză, redactată, în mod surprinzător, de un singur om, fusese însă fără precedent[1]. Nici o operă ulterioară, lingvistică sau strict lexicografică, în care era atinsă problema originilor vocabularului românesc ori a raporturilor lui cu diverse limbi străine, nu s-a putut dispensa de dicționarul lui Cihac; dimpotrivă, cele mai multe iau ca bază acest important izvor lexicografic, fiindu-i adesea inferioare. Lucrarea lui Cihac este totodată cel mai cunoscut dicționar românesc peste hotare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fiind citată de aproape toți savanții străini care s-au ocupat de limba noastră.

2. Activitatea lexicografică a lui A. T. Laurian și I. Massim

a) Scurt istoric al elaborării dicționarului lor

Necesitatea redactării unui dicționar explicativ general al limbii române a fost exprimată, în repetate rînduri, în tot cursul veacului al XIX-lea. În epoca de radicale înnoiri prin

[1] Cu excepția lui *arhiereu,* toate celelalte exemple de erori citate din lucrarea lui Murnu se regăsesc întocmai în dicționarul lui Cihac.

[2] Vezi, în ordine cronologică: A l. R o s e t t i, *Istoria limbii române,* vol. II, București, 1943, p. 108 și urm.; I. I. R u s s u, *Limba traco-dacilor,* [București], 1959, p. 123; D. M a c r e a, *Probleme de lingvistică română, cit.,* p. 8.

[3] D. M a c r e a, *op. cit.,* p. 37.

[1] Lucrarea s-a bucurat de prețuirea caldă a unor mari contemporani ai lexicografului. Titu Maiorescu afirma că „nu putem numi pe d-l Cihac fără a-i mulțumi pentru marele serviciu adus... prin aceste două dicționare etimologice ale d-sale... D-l Cihac a făcut ceea ce n-au putut face ceilalți limbiști ai noștri", deoarece a pus „temelia unui dicționar complet de etimologie dacoromână" (T. M a i o r e s c u, *Critice,* vol. III, București, 1893, p. 55—57). Mihail Eminescu, entuziasmat de lucrare, scria că „meritul acestei opere e cu atît mai mare cu cît vol. I e cea dintîi încercare reușită a unui dicționar comparativ al limbilor romanice, luînd de temei limba română" (ziarul *Timpul* din 22 octombrie 1881).

care trecea lexicul românesc, dicţionarul dorit urma să îndeplinească un rol deosebit de important în normarea formelor, în consacrarea cuvintelor şi a sensurilor, în cultivarea limbii noastre. Cît despre latinişti, ei aveau prilejul, pe această cale, să facă o demonstraţie concretă a latinităţii „neatinse" a vocabularului românesc, înlăturînd din lucrare termenii de origine „impură", adică nelatini, şi acordînd etimologiei un spaţiu substanţial.

Pentru a da o imagine cît de sumară asupra importanţei care se acorda dicţionarului explicativ unilingv, încă în prima jumătate a secolului trecut, vom apela la cîteva mărturii din epocă. Un Ianache Papazoglu se plîngea, la 1825, anul apariţiei *Lexiconului budan*, că „limba rumânească" apare „necanonisită încă" numai din cauză că este „lipsită...de ceea ce să socoteşte cu cuviinţă a fi şi mai de trebuinţă, adecă de lexicon"[1]. Cunoscutul om de carte G. Pleşoianu, traducînd din Opera lui Fénelon, afirma, la 1831: „În multe rînduri am vrut să mă las de tălmăcirea aceştii cărţi frumoase, din pricina greutăţilor ce-am cercat pentru multe ziceri...Lipsa dicsionerului rumânesc, în care le-aş fi putut găsi hotărîte după cele mai multe glasuri şi învoiri, îmi rădica toată nădejdea"[2]. Costache Negruzzi vedea în viitorul dicţionar general singura operă care „poate sluji de pravilă nu numai rumânului din Moldova şi Ţara Românească, ci rumânilor de pretutindeni...; regulînd limba, [dicţionarul] poate învoi şi duhurile"[3]. În anul 1839, *Albina românească* tipărea o foaie volantă (datată „23 dechembrie") în care anunţa inaugurarea unei rubrici de lexicografie, destinată adunării de material pentru acel dicţionar al limbii naţionale care „cu vremea va putè statornici între români haractirul limbii". În sfîrşit, un autor muntean de manuale, Scarlat Tîmpeanu, acuza cu vehemenţă pe filologii care voiau „să regularisească limba fără să se ostenească a întocmi mai întîi un cuvîntar sau lexicon, carele este temeiul limbii şi prin ajutorul lui numai ar putea cineva să înţeleagă puterea fieşcăruia cuvînt şi zicerile la care le-ar putea întrebuinţa fără de greşeală"[4].

---

[1] *Din cuvintele lui Dion filosoful*, Bucureşti, 1825, în *Prefaţă*, p. 19.

[2] F é n e l o n, *Întîmplările lui Telemah, fiul lui Ulise*, tom. IV, 1831, p. 210.

[3] Vezi periodicul *Muzeul naţional*, 1836, nr. 36, p. 141—143.

[4] *Geografia Ţării Rumâneşti*, Bucureşti, 1839, în capitolul *Cîteva chipzuiri*, p. 45—47.

Nu este de mirare, în aceste împrejurări, că cel mai important ţel pe care şi l-a propus Societatea Academică Română, încă de la înfiinţarea ei, a fost realizarea unui mare dicţionar al limbii naţionale: „Secţiunea literară — indică primul statut al societăţii — se ocupă cu diversele cestiuni filologice, destinate a cultiva, a curăţi, a regula, a înavuţi şi a perfecţiona limba română; organizează misiuni lexicografice pentru compunerea unui Dicţionariu român, cît se poate mai complet şi mai raţional, aşa încît să poată fi dereptariul limbei"[1]. Concepţia călăuzitoare şi modul practic de înfăptuire a dicţionarului academic au stîrnit imediat aprinse discuţii în sînul societăţii, conturîndu-se două direcţii principale clare, total antagoniste. Cea dintîi, de orientare latinistă — — şi încă în varianta ei extremistă — respingea categoric dreptul termenilor nelatini de a figura în dicţionar (eventual cu excepţia celor romanici şi greceşti) şi încerca astfel să dovedească, prin intermediul lucrării lexicografice, „că elementul latin din limba românească e singurul element naţional"[2]. Dimpotrivă, direcţia lingvistică nouă se pronunţa pentru intrarea în dicţionar a cuvintelor care, „deşi străine după origine, dar acum sînt c i v i t a t e d o n a t a, şi nu este nici o putere în lume care să le şteargă din limba românească" [3]

Ca să ne dăm seama de ce a învins, cu destulă uşurinţă, punctul de vedere latinist este necesar să ne referim la componenţa Societăţii Academice Române, la înfiinţarea ei. Dintre cei 16 membri ai societăţii, în august 1867 [4], Timotei Cipariu, A. T. Laurian, I. Massim, I. Heliade, I. Hodoş, G. Bariţ, Al. Roman, I. G. Sbiera, G. Munteanu şi chiar A. Hurmuzachi reprezentau linia puristă, în variante foarte diverse, extremiste ori moderate; V. Alecsandri şi I. Străjescu nu contează printre membrii societăţii, deoarece n-au luat parte la şedinţele de lucru. În aceste condiţii este uşor de înţeles de ce nu s-a putut impune în sînul Societăţii Academice direcţia nouă, antilatinistă. Pentru a demonstra cît de intransigentă era poziţia latiniştilor din Societatea Aca-

---

[1] Ideea „misiunilor lexicografice" fusese formulată încă din 1861, de G. Sion, într-un articol publicat în *Revista Carpaţilor*, anul II, ianuarie 1, p. 10.

[2] *Archivu pentru filologie şi istorie*, anul I (1867), nr. 9 (octombrie 20), p. 191.

[3] *Ibidem*, p. 188.

[4] G. C ă l i n e s c u, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, 1941, p. 851.

demică Română față de nelatiniști, în privința modului de elaborare a dicționarului național, să cităm cuvintele lui Cipariu, pe atunci personalitatea cu cel mai mare prestigiu din forul academic; la propunerea nelatiniștilor de a accepta în dicționar „toate cuvintele ce sînt în limba românească de acum", Cipariu răspunde: „La un atare depositoriu al limbei naționale... nu voi coopera niciodată... mai bucuros mi-aș tăia degetele decît să-mi pun numele la un atare tesaur"[1].

Diversele etape ale elaborării dicționarului ne apar astăzi de-a dreptul dramatice și vădesc o frămîntare, o luptă de opinii continuă în Societatea Academică Română. În rîndurile următoare ne propunem să reconstituim, pe scurt, pe baza documentelor din epocă, istoricul lucrării, astăzi foarte puțin și chiar greșit cunoscut.

Lucrările preliminare pentru întocmirea dicționarului academic al limbii române încep în anul 1869. La dezbaterile Societății Academice Române din sesiunea acestui an, secretarul, A. T. Laurian, informează că „pentru lucrarea dicționarului limbei române, sarcina principală a Societății, s-a compus un regulament"[2]. Planul de bază inițial, care făcea unele concesii, mai mult aparente, nelatiniștilor, era deosebit de acela pus în practică ulterior: el hotăra ca munca lexicografică să fie începută cu redactarea unui „g l o s a r i u de cuvinte care au fost sau sînt încă în uz la români... fără distincțiune dacă acele cuvinte sînt de origine romană sau străină"[3]. Independent de acest glosar, care era considerat doar „o colecțiune de materiale", urmau să fie elaborate cele două dicționare propriu-zise: pe de o parte D i c ț i o n a r u l l i m b e i r o m â n e, în care aveau să figureze „toate cuvintele *romane* [*s.n.*], în orice ram de știință și cunoștință"; pe de alta V o c a b u l a r u l d e c u v i n t e s t r ă i n e î n l i m b a r o m â n ă, care avea să cuprindă cuvintele uzuale de origine nelatină[4].

În sesiunea din 1869 este aleasă și comisia de redactare a lucrării, formată din trei membri: „dd. Heliade, Laurian și Massim, și anume Heliade ca pres[ident], iar Laurian ca redactor primar"[5]. Tot acum se hotărăște ca elaborarea celor

[1] *Archivu pentru filologie și istorie*, *op. cit.*, p. 188.
[2] *Convorbiri literare*, anul III (1869), nr. 16 (octombrie 15), p. 287.
[3] *Archivu pentru filologie și istorie*, anul III (1869), nr. 29 (octombrie 20), p. 582.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*, nr. 30 (noiembrie 25), p. 595.

două dicționare propriu-zise să se desfășoare paralel și să dureze „cel mult" patru ani [1].

Greutatea întreprinderii, într-un termen atît de scurt, era, bineînțeles, enormă. De aceea, Societatea Academică Română nici nu emite pretenția ca opera elaborată sub tutela ei să fie considerată definitivă: „această edițiune primă — conchid participanții la dezbateri — ... *va fi mai mult o încercare și un început*" [*s.n.*][2]. Porțiunea elaborată de comisia lexicografică a celor trei, în cursul unui an, avea să fie supusă, „la începutul fiecărei sesiuni..., aprecierei și deliberărei secțiunei filologice" a Societății[3]. Dintre cele 4 000 de exemplare ale tirajului maxim prevăzut, 300 urmau să fie împărțite „gratis printre literați, cu provocarea de a contribui din toate părțile, și cu toate puterile, la completarea și perfecționarea lui... *Numai după aceea, și după ce se va fi cenzurat de secțiunea filologică întreagă*", lucrarea se putea „*publica în formă definitivă, ca Dicționar academic*" [*s.n.*][4]. Ba, un punct de vedere și mai realist emis, la aceste prime dezbateri academice de amploare, considera că „*numai cu a doua, a treia și alte edițiuni posterioare... se va putea ajunge a avea un dicționar... care să se poată numi Dicționarul Academiei*" [*s.n.*][5].

Sarcina celor trei redactori, chiar în condițiile arătate, rămînea extrem de dificilă. O primă obiecție asupra proporțiilor colectivului de redactare și a termenului de elaborare a lucrării a făcut Timotei Cipariu, încă înainte de începerea efectivă a muncii: „După modesta noastră părere — scria Cipariu, în 1869 — Societatea Academică, proiectînd o comisiune numai de trei pentru redacțiunea dicționariului, a pus o sarcină atît de grea, pe umerii unor bărbați atît de puțini la număr, și pre un termin atît de scurt, cît foarte ne îndoim dacă rezultatul... se va și putea ajunge în termenii prefipti"[6]. Îndoiala lui Cipariu s-a dovedit întemeiată, deoarece dicționarul n-a apărut în termenul inițial fixat. La cele arătate s-a mai adăugat și faptul că „presidentul"

[1] *Archivu pentru filologie și istorie* anul III (1869), nr. 29 (octombrie 20), p. 582.
[2] *Ibidem*.
[3] Jurnalul *Românul* din 24 august 1869.
[4] *Archivu pentru filologie și istorie*, anul III (1869), nr. 29 (octombrie 20), p. 582.
[5] Jurnalul *Românul*, *cit.*
[6] *Archivu pentru filologie și istorie*, anul III (1869), nr. 30 (noiembrie 25), p. 596—597.

comisiei lexicografice, I. Heliade-Rădulescu, se retrage, în 1870, din Societatea Academică Română şi, prin urmare, şi de la conducerea lucrării[1].

În cursul anului 1870 începe munca efectivă de redactare a dicţionarului, redusă la aportul lui Laurian şi Massim. Ideea amintită a „Glosariului" general al limbii române „fără distincţiune de originea cuvintelor" este, cu toate doleanţele exprimate în timp, definitiv părăsită, autorii concentrîndu-se la celelalte două opere lexicografice amintite, pe care le elaborează, după cum se hotărîse, aproximativ paralel. În 1871 se ivesc primele roade concrete ale acestei munci: apar cele dintîi trei fascicule ale dicţionarului, pînă la jumătatea literei *B* (inclusiv cuvîntul *blastemat*). Reacţiunea împotriva lucrării nu întîrzie să se manifeste, în forme dintre cele mai nete; începutul criticilor îl face, imediat după apariţia acestor fascicule, revista *Convorbiri literare*, prin profesorul N. Quintescu. În trei numere succesive ale revistei[2], Quintescu analizează fragmentele din dicţionar publicate şi notează, cu unele exagerări de amănunt, trei obiecţii cu drept cuvînt capitale. Cea dintîi obiecţie priveşte lista de cuvinte a operei lexicografice: recenzentul susţine, în acest sens, că autorii dicţionarului au introdus în lucrarea lor cuvinte „luate pe dintregul din latină", adică prinse „din aer" şi „importate în limba noastră"[3]; afirmaţia este, bineînţeles, sprijinită de numeroase exemple, mai toate convingătoare. A doua obiecţie este legată de aspectul strict formal al cuvintelor înregistrate: Quintescu subliniază faptul, obişnuit la latinişti, dar dus uneori pînă la ultimele consecinţe, că numeroase cuvinte uzuale apar în dicţionar „nu cu forma lor, căpătată conform spiritului limbei noastre, ci cu una" fabricată, „care singură pare corectă autorilor."[4] Îngrijorat de acest aspect al lucrării, N. Quintescu se întreba: „Putem noi să nesocotim limba existentă până într-atîta, încît să o dezbrăcăm de modificările efectuate de ea", punînd în locul lor „legi fonetice nestrămutabile?"[5] În sfîrşit, recenzentul remarca linia latinistă a autorilor în indicarea etimologiei cuvintelor (filiere latine cu orice preţ!), care în-

[1] *Analele Societăţii Academice Române*, tom. V, 1872, p. 62; cf., de asemenea, *Convorbiri literare*, anul V (1871), nr. 17 (noiembrie 1), p. 280.
[2] *Convorbiri literare*, anul IV (1871), nr. 21 (ianuarie 1), nr. 22 (ianuarie 15), nr. 23 (februarie 1).
[3] *Ibidem*, nr. 21, p. 352.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*, p. 355.

seamnă, în esenţă, o întoarcere, uneori cu rezultate mai slabe, la sistemul etimologic al bătrînului *Lexicon budan*[1]. Deşi emise de un filolog dinafara academiei[2], aceste obiecţii sînt preţioase şi prin faptul că provin de la un purist care accepta să fie scoase din dicţionar acele cuvinte „străine [= neromanice]... de mai multe secule... pentru care avem vorbe române corespunzătoare"[3].

Interesul pentru realizarea marelui dicţionar este, cu toate acestea, în continuă creştere printre cititori: lucrarea înregistra peste 500 de „abonaţi" în 1872, şi circa 800 în 1874[4], număr neatins încă de nici o operă lexicografică românească anterioară. În cursul anului 1872 redactarea dicţionarului înregistrează progrese cantitative evidente: apar alte şapte fascicule ale lucrării, cuprinzînd ultima jumătate a literei *B* şi aproape trei sferturi din litera *C* (pînă la cuvîntul *cognatione*). În acelaşi an se aduc dicţionarului primele critici din interiorul Societăţii Academice. Într-o amplă intervenţie la sesiunea ordinară a acestui for, în termeni aparent amabili şi cu numeroase incursiuni care ajung cu dibăcie la obiect, antilatinistul Odobescu anulează, pe nesimţite, în expunerea sa, aproape orice merit al operei începute. Vorbitorul cere autorilor să nu se arate „cu aşa multă prodigalitate în crearea de neologisme", să nu treacă, cu sistemul lor ortografic, „preste marginile impuse de buna pronunţare a limbei române", să renunţe la „consideraţiunile hipotetice asupra etimologiei cuvintelor", să „nu depună o rigoare prea exagerată în alegerea cuvintelor uzuale româneşti", în sfîrşit, să „consulte" neapărat, la termenii „de ştiinţă", „bărbaţii speciali [= specialişti] ce fac parte din Societate"[5]. După cum se poate constata, Odobescu a înmulţit criticile anterioare aduse de Quintescu.

Încercările de completare a comisiei lexicografice cu cel de-al treilea membru sînt infructuoase: în sesiunea din 1872, după trei votări succesive, nici unul dintre candidaţi n-a întrunit majoritatea regulamentară[6]. Abia în luna august a anului 1874, cînd trei sferturi din lucrare erau deja redac-

[1] *Convorbiri literare*, anul IV (1871), nr. 23, p. 381 şi urm.
[2] N. Quintescu a devenit membru al societăţii în 1877.
[3] *Convorbiri literare*, anul IV (1871), nr. 21 (ianuarie 1), p. 352.
[4] *Analele Societăţii Academice Române*, tom. V, 1872, p. 8 şi *ibidem*, tom. VII, 1874, p. 50.
[5] *Ibidem*, tom. V, p. 64—65.
[6] *Ibidem*, p. 111.

tate, Societatea Academică Română numeşte în colectivul de elaborare pe G. Sion, dar, în practică, acesta nu şi-a asumat nici un fel de obligaţie, pînă la sfîrşitul redactării dicţionarului, de aceea el nici nu figurează printre autorii lucrării[1].

În cursul anului 1873 apar ultimele şapte fascicule ale primului volum (pînă la cuvîntul *hystricos*), precum şi prima fasciculă din volumul al doilea (porţiunea *i-insorare*). Trebuie rectificată prin urmare, cu doi ani, părerea curentă care fixează în 1871 data apariţiei integrale a primului volum al dicţionarului. De altfel, eroarea a intrat în uz datorită autorilor lucrării, care au menţinut pe foaia de titlu a volumului întreg data apariţiei primei fascicule, şi nu a ultimei, cum ar fi fost firesc[2]. În acelaşi an aflăm că s-au tipărit şi „15 coale din Glosarul Academiei"[3]. *Convorbirile literare*, care furnizează mereu noi referinţe asupra stadiului lucrărilor, nu uită să adauge că „sistemul limbistic şi ortografic din primele fascicule ale dicţionarului... este combătut de cea mai mare parte a scriitorilor români" şi că „mai toată publicistica română nu se ţine de limba şi ortografia lui"[4].

Fructuoasă, din punct de vedere cantitativ, se dovedeşte munca la dicţionar şi în cursul anului 1874, cînd apar alte opt fascicule ale operei (pînă la cuvîntul *potente*). În acest an îşi încep munca la dicţionar (de la a doua fasciculă a tomului al doilea[5]) G. Bariţ şi I. Hodoş. Nu reiese de nicăieri că mărirea colectivului, făcută după elaborarea celei mai mari părţi din dicţionar, ar fi consecinţa unei hotărîri a forului academic. Este însă mai mult decît probabil ca Societatea Academică Română să fi impus pe noii colaboratori: în primul rînd, pentru a asigura apariţia lucrării în termenul prevăzut ori măcar cu o întîrziere minimă; în al doilea, şi mai ales, pentru a modera excesele autorilor principali. G. Bariţ, ca latinist moderat, criticase chiar, cu un an înainte, la sesiunea academică ordinară, direcţia latinistă extremă care se oglindea în lucrare. În noile condiţii, cînd în componenţa societăţii pătrunseseră numeroase elemente antilatiniste, ideea schimbării liniei latiniste extreme capătă aici tot mai multe adeziuni. Rămîne să constatăm, în altă parte a capitolului de faţă, în ce măsură au influenţat noii colaboratori asupra structurii volumului al doilea al dicţionarului.

---

[1] *Analele Societăţii Academice Române*, tom. VII, p. 25.
[2] La al doilea volum autorii n-au mai procedat astfel; data de 1876, care se află înscrisă pe foaia de titlu a acestui volum, reprezintă anul apariţiei ultimei fascicule a dicţionarului.
[3] *Convorbiri literare*, anul VII (1873), nr. 7 (octombrie 1), p. 277.
[4] *Ibidem*.
[5] Şi nu de la prima, cum reiese din foaia de titlu a întregului volum.

Am arătat intenţia Societăţii Academice Române de a discuta, la începutul fiecărei sesiuni, porţiunile elaborate de redactorii lucrării. Deoarece pînă în 1874 aceste discuţii nu fuseseră încă organizate, societatea numeşte o comisie de revizie a cărei sarcină avea să fie citirea fasciculelor apărute şi a celor gata de tipar, în vederea definitivării dicţionarului. Nici un latinist extremist nu făcea parte din această comisie, care se compunea din G. Bariţ, N. Ionescu, Al. Odobescu, D. A. Sturdza şi V. A. Urechea [1]. Bariţ cumula aşadar, ca element intermediar între latinişti şi nelatinişti, sarcina de redactor cu aceea de revizor. Interesant ne apare că redactorii principali ai dicţionarului, Laurian şi Massim, au fost de acord cu revizuirea lucrării lor, ba chiar au cerut-o în dezbaterile forului academic. „S-a făcut un proiect de dicţionar, şi e aproape terminat — afirma Laurian, la sesiunea din 1874 —. Proiectul de dicţionar... trebuie să se ia la reviziune, că fără reviziune n-are să devină niciodată dicţionar al Academiei... De discuţiune, repet, şi de reviziunea serioasă şi conştiincioasă nu putem scăpa" [2]. Obiectivele comisiei de revizie au fost arătate de Al. Odobescu, în aceeaşi sesiune. Scriitorul muntean nu mai cruţă de data aceasta nici în aparenţă pe autorii dicţionarului; el cere, în termeni expliciţi şi categorici, restructurarea lucrării. Faţă de obiecţiile aduse în discuţie la sesiunea din 1872, el mai cere „ca pre viitor lucrarea să nu mai fie împărţită în *Dicţionar* şi *Glosar*, ci toate cuvintele limbei române să figureze la locul lor alfabetic, fără osebire de origine şi de provenienţă"[3]. Acest punct de vedere, împărtăşit şi de ceilalţi membri ai comisiei de revizie, reprezenta primul mare succes al antilatiniştilor în problemele de lexicografie. Dar revizia dicţionarului nu a mai fost începută, lucrarea rămînînd în stadiul de proiect. Principiile care stăteau la baza primei redactări impuneau revizorilor, conduşi în mare parte de concepţii

---

[1] *Analele Societăţii Academice Române*, tom. VII, p. 83.
[2] *Ibidem*, p. 29.
[3] *Ibidem*, p. 41.

opuse, transformarea profundă, structurală, a dicționarului[1]. Această transformare echivala însă cu o nouă redactare, de aceea s-a preferat, mai tîrziu, reluarea integrală a lucrării, pe alte baze, prin B. P. Hasdeu.

În prima ședință din sesiunea ordinară pe 1876 a Societății Academice Române se anunță „terminarea proiectului de Dicționariu, lucrat de comisiunea lexicografică cu concursul unora din membrii Societății"[2]. Redactarea glosarului rămăsese însă mult în urma dicționarului, căci nu ajunsese, în același an, decît pînă la litera *N*[3]. Cu un efort deosebit, el este terminat în anul următor, puțin înainte de moartea lui Massim, care avusese în sarcină aproape întreaga această parte-anexă a lucrării[4]. Prin urmare, se impune o nouă rectificare în legătură cu apariția operei lexicografice a lui Laurian și Massim: data apariției integrale a glosarului trebuie fixată în 1877, iar nu în 1871, cum figurează pe foaia de titlu a volumului[5] și cum se acceptă îndeobște și azi.

b) Analiza dicționarului

Există astăzi despre dicționarul elaborat de Laurian și Massim o părere atît de defavorabilă, încît încercarea de reconsiderare a lucrării ar putea să pară multora inutilă. Lazăr Șăineanu, care a formulat cea dintîi condamnare globală a dicționarului, la sfîrșitul veacului trecut, afirma că acesta „nu conține, drept vorbind, nimic românesc, nici ca formă, nici ca fond, și nu poate fi considerat decît ca o ediție românească a unui vocabular latin"[6]; afirmația este abia atenuată de aceea — formulată de Șăineanu cu același prilej — că opera lexicografică în discuție înregistrează „*în cea mai mare parte* [*s.n*] grecisme și latinisme"[7]. Această atitudine față de ades pomenitul dicționar latinist s-a menținut, ba, dacă se poate spune, s-a agravat chiar, de la Șăi-

[1] De văzut, în acest sens, planul de acțiune al „comisiunii de revizuire a proiectului de Dicționariu și de Glosariu", expus în *Analele Societății Academice Române*, tom. X, 1877, p. 123—132.
[2] *Ibidem*, tom. IX, 1876, p. 1.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*.
[5] Autorii au menținut și aici, în mod greșit, anul apariției primei fascicule a lucrării.
[6] Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române, cit.*, p. 196.
[7] *Ibidem*.

neanu încoace. Ni se pare ilustrativă, în sensul acesta, prefața la *Dicționarul limbii române literare contemporane* (vol. I, București, 1955, p. IV), în care se susține că „întregul dicționar" al lui Laurian și Massim ar fi format „din cuvinte luate de autori direct din dicționarele latine" și că numai glosarul lucrării ar „cuprinde cuvintele vii, uzuale ale limbii".

Tendința de anulare a oricăror merite ale lucrării se manifestă, de obicei, și prin compararea ei cu dicționarul etimologic românesc al lui Cihac, evident superior, căruia însă i se exagerează, cu această ocazie, conștient ori nu, numeroasele calități reale. La obiecțiile capitale aduse lucrării lui Laurian și Massim, încă de la apariția ei, se mai adaugă două împrejurări istorice care explică, în mare măsură, reacțiunea împotriva acestei opere latiniste. Pe de o parte, dicționarul a fost elaborat și a apărut într-o perioadă în care curentul latinist — și mai ales latura sa extremistă — se afla, după cum am văzut, într-un regres evident, chiar în sînul forului academic; parcurgerea diverselor izvoare filologice din deceniul al optulea al veacului trecut arată că direcția filologică „radicală" pe care o reprezenta dicționarul, și care urmărea „prefacerea și curățirea din rădăcină a limbii române", prin înlăturarea și înlocuirea elementelor „străine" cu elemente latine (eventual romanice ori grecești), avea tot mai puțini adepți, fiind strîmtorată și depășită de curente mai realiste[1]. Pe de altă parte, opera lexicografică aici în discuție nu apărea ca o operă particulară oarecare: ea constituia, dimpotrivă, lucrarea oficială și normativă a celui mai înalt for de cultură și trebuia să reprezinte, cel puțin teoretic, chiar în forma sa de proiect, îndrumătorul suprem în problemele lexicului românesc; exagerările latinist-puriste ale lucrării căpătau, prin urmare, pentru tot mai numeroșii adversari ai curentului latinist, proporțiile unei primejdii naționale, ale unui adevărat atentat împotriva limbii române. De aceea, campania împotriva dicționarului a luat aspecte de-a dreptul violente și, de obicei, a exagerat în mod conștient defectele lucrării, pentru a o lipsi de orice eventual prestigiu printre vorbitorii și scriitorii români. Faptul că nici unul dintre numeroasele și variatele dicționare latiniste apărute înainte de dicționarul lui

[1] Vezi discuțiile din *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, IX (1846), nr. 46, p. 361—362 și din *Curierul de ambe sexe*, periodul al IV-lea (1842—1844), ediția a II-a, 1862, p. 313—320.

Laurian și Massim nu a fost supus unei critici mai serioase, pentru defecte similare, poate dovedi, între altele, împrejurările deosebite în care s-a aflat acesta din urmă. Acest fapt mai poate demonstra încă un lucru, extrem de important, deși surprinzător față de părerea curentă: că dicționarul academic, cu toate marile lui defecte, și cu toate că era rodul unei concepții depășite, s-a bucurat de prestigiu. Numai așa ne putem explica lupta continuă purtată împotriva lucrării, aproape pînă în anii din urmă. De altfel, în sprijinul concluziei noastre de mai sus intervine și un fapt paradoxal, care merită să fie subliniat aici: deși avalanșa de critici care s-au adus și se aduc operei nu lasă loc pentru aproape nici un merit, ea figurează totuși în bibliografia tuturor dicționarelor de prestigiu ulterioare și este exploatată din plin, în timp ce numeroase dicționare latiniste lăudate sînt lăsate de o parte. Exemplul cel mai elocvent pentru acest aspect paradoxal ni-l oferă însuși Lazăr Șăineanu care, chiar în anii în care discuta și anula lucrarea înaintașilor lui, prelua de la ea, în propriul său *Dicționar universal al limbii române* (apărut în 1896), sute de termeni și mii(!!) de definiții, foarte multe fără nici cea mai neînsemnată modificare de formulare[1]. Dicționarul limbii române al academiei folosește de asemenea la tot pasul acest izvor[2], care apare și în bibliografia dicționarelor semnate de H. Tiktin, I. A. Candrea, pentru a nu cita decît opere lexicografice moderne de primă importanță. Prezența dicționarului elaborat de Laurian și Massim în bibliografia dicționarelor amintite, și în altele, precum și folosirea lui efectivă în toate acestea pledează clar pentru ideea că lucrarea latinistă nu are numai scăderi, ci și calități reale. În această nouă lumină,

---

[1] V. Săghinescu ne oferă, în *Scrutare Dicționarului universal al limbei române de Lazăr Șăineanu, cit.*, o foarte bogată listă de termeni la care definițiile lui Șăineanu sînt identice ori foarte asemănătoare cu acelea date de antecesorii latinești; notăm, din această listă, cîteva exemple, de la începutul alfabetului: *abilitate, abnegare, absolutoriu, acadea, alocare, alodiu, aluminiu, altitudine, aruspice, asasinare, ascultare, asiduitate, austru, autopsie.* Noi înșine am putea completa cu ușurință exemplele citate de Săghinescu. Dar Șăineanu însuși a fost nevoit să recunoască, în prefața celei de-a doua ediții a dicționarului său (Craiova, 1908, p. VI și VIII), că „dicționarul răposaților Laurian și Massim" i-a furnizat „unele indicații folositoare" și a fost utilizat la „sporirea materialului... lexical" din propria sa lucrare.

[2] Mai cu seamă la împrumuturile recente.

opera de reconsiderare a dicționarului nu numai că nu poate să pară inutilă, ci devine, dimpotrivă, cu totul necesară.

*

— *Limitele cantitative ale dicționarului* (*lista de cuvinte*). Limitele cantitative ale listei de cuvinte sînt determinate, în dicționarul lui Laurian și Massim, de tipul lucrării și de concepția contradictorie a autorilor. Autorii arată aparent explicit, în expunerea de motive care precedă primul volum al operei, intenția lor de a face un dicționar care să cuprindă, în măsura posibilităților, toate cuvintele limbii române, din toate epocile dezvoltării sale: „Limba unui popor — afirmă ei — fiind productul acelui popor, luat în totul dezvoltării sale în timp, a mărgini dicționarul la o singură epocă a limbii... ar fi... a condamna limba la amorțire și deperire" (p.V). De aceea, dicționarul va înregistra cuvintele „cîte se află scrise în verce epocă a limbii", precum și „cîte se pot culege din viul grai al poporului" (p. VI). Aceste lăudabile principii care călăuzeau pe autori în elaborarea dicționarului istoric general al limbii române sînt însă numaidecît amendate de unele grave restricții latiniste. „Un dicționar român, demn de acest nume — afirmă în continuare Laurian și Massim — caută să cuprindă toate cuvintele, toate formele și construcțiile de cuvinte *curat romanice* [*s.n.*]", și, „din contra, vorbele de origine neromanică nu pot și nu se cade să aibă loc într-un dicționar românesc" (*ibidem*). Acestea din urmă, după cum se stabilise de la începutul elaborării lucrării, aveau să fie izolate în glosar. Există însă astăzi impresia, greșită, că și în practică autorii dicționarului n-ar fi făcut derogări de la principiul izolării elementelor latine ale limbii române de cele nelatine. În realitate, concesiile pe care le înregistrăm, sub acest aspect, sînt relativ numeroase și au dus la acceptarea, deliberată, în dicționarul propriu-zis, a unui mare număr de termeni nelatini. În primul rînd, redactorii înglobează printre termenii „nobili" din dicționar pe aceia de „arte, măiestrie sau științe" din limbile romanice, în cazul în care ei „nu s-ar putea afla în limba latină sau forma din o rădăcină romanică" și mai ales cu condiția să existe „cel puțin în două... limbi romanice, în cea italiană și franceză" (vol. I, p. X)[1]. Dar în dicționar

---

[1] **Condiția ca asemenea termeni să apară măcar în două limbi romanice are un substrat latinist evident, căci ea asigura, cel puțin teoretic, „puritatea" termenilor admiși în limba română, originea lor, în ultimă esență, latină.**

aplicarea acestor principii concesive este încă mult mai largă: autorii au trecut adesea şi peste ele şi au fost constrînşi să primească numeroşi termeni romanici dinafara domeniului artei, măiestriei ori ştiinţei, precum şi termeni identificaţi într-o singură limbă romanică, ceea ce echivala, în fapt, cu renunţarea la criteriul latinist-purist *radical* adoptat anterior. Exemple ca *defensivă*[1], *flota*, *fluor*, *fluorină*, *fluorură*, *formalism*, *formula*, *fosfat*, *fosfatic*, *fosforat*, *fosforescent*, *fosforescenţă*, *fosforic*, *fosfură*, *fotogenic*, *fotografic*, *fotometric*, *fotometru*, *fracţiona*, *frenologie*, *frizer*, *frizură*, *frivolitate*, *funcţionar*, *funeralii* etc., pentru care autorii au găsit un singur corespondent romanic, vorbesc clar de proporţiile concesiilor făcute. De asemenea, contrar afirmaţiei de principiu citate mai sus, autorii acceptă în dicţionar numeroşi termeni de origine grecească, ba susţin chiar că „nu se pot considera ca străini limbei române" „termenii greceşti de arte şi măiestrii..., precum nici vorbe [toate greceşti, după ei] ca *trufie*, *tigaie*, *teacă*, *pirostii* etc.", căci acestea poartă „sigiliul unei înalte vechimi... şi nu se pot nicidecum confunda cu cele de importaţiune mai nouă" (vol. I, p. IX). Şi în cazul de faţă, concesia făcută de autori este în practică mult mai mare decît în teorie, întrucît dicţionarul propriu-zis înregistrează, alături de unele elemente greceşti mai vechi, destule elemente de origine neogreacă, avînd un stadiu relativ redus în limba română, şi nu întotdeauna esenţiale pentru lexicul românesc. Printre exemplele de cuvinte româneşti de origine neogreacă putem cita din dicţionar, absolut la întîmplare, pe *catagrafie*, *clironom* şi *clironomie*, *clistir*, *prosop*, *saltea*, *saramură*, *sărindar*, *sfoară*, *smalţ* ori *tagmă*. Dar cea mai surprinzătoare concesie legată de lista de cuvinte a *Dicţionariului limbei române* ne apare în următoarea afirmaţie a autorilor: „Se află [în limba română]... un număr de cuvinte, parte de origine încă necunoscută, parte de origine neîndoios străină, cari, fiindcă se află în gura românilor din mai multe provincii, fiindcă prin intrarea lor în locuţiuni populare şi prin derivatele ce au dat, au prins rădăcini mai mult sau mai puţin afunde în limbă... se pot admite la dreptul de cetăţenie română, şi prin urmare introduce în Dicţionariul

[1] În tot cursul expunerii din această parte a lucrării vom reproduce exemplele din dicţionarul lui Laurian şi Massim cu ortografia modernizată, spre a putea fi urmărite mai uşor.

limbei române" (vol. I, p. IX). Consecinţa practică a acestei atitudini este aceea că dicţionarul propriu-zis a înregistrat un număr apreciabil de termeni slavi, turceşti, maghiari etc. ori de origine nesigură şi necunoscută, precum *băga*, *bucura*, *bursuc*, *catifea*, *cioară*, *cioareci*, *cioflingar*, *ciopli*, *ciorap*, *cipic*, *ciubotă*, *ciuf*, *gard*, *petic*, *sanie*, *scobar*, *scoc*, *scorni*, *scripete*, *scrobi*, *scrum*, *scumpie*, *seamă*, *smîntînă*, *smuci* etc. Precizăm faptul, esenţial, că în absolut toate exemplele citate, şi în numeroase altele, autorii înşişi admit, direct sau tacit, că avem a face cu termeni de origine nelatină, nesigură sau necunoscută[1], iar unii dintre aceştia[2] apar atît în dicţionar cît şi în glosar. Din faptele expuse mai sus se pot desprinde cîteva concluzii interesante cu privire la lista de cuvinte a dicţionarului lui Laurian şi Massim. Purismul autorilor ne apare, în practică, cu mult mai moderat decît se crede în general, de vreme ce ei au acceptat în lucrare, în dicţionarul propriu-zis, numeroşi termeni care, deşi nu satisfăceau condiţiile de „nobleţe", se dovedeau absolut necesari în relaţiile din interiorul comunităţii lingvistice. Concesiile făcute de autori arată, pe de altă parte, neputinţa curentului latinist de a-şi pune în aplicare toate ideile extremiste. Bineînţeles că, în ansamblu, procentul acestor concesii nu este atît de mare încît să ducă la o schimbare esenţială a raportului dintre cuvintele de origine latină şi cele de origine nelatină incluse în dicţionar: lucrarea rămîne, chiar cu aceste compromisuri, în primul rînd repertoriul de termeni latini şi romanici din limba română.

Am arătat că una dintre criticile fundamentale aduse dicţionarului lui Laurian şi Massim este aceea că lista de cuvinte a lucrării a fost încărcată enorm cu termeni transportaţi direct din dicţionarele latine; asemenea cuvinte, fără existenţă reală în limba română, ar covîrşi şi ar îneca, în masa lor, cuvintele reale, uzuale ale lexicului nostru. Reacţiunea împotriva acestui aspect al lucrării a fost atît de violentă, încît a putut duce la afirmaţia, evident exagerată, pe care am amintit-o mai sus, că *întregul* dicţionar (sau măcar *cea mai mare parte* a lui) ar fi alcătuit din cuvinte externe

[1] De pildă, la *catifea* întîlnim precizarea: „intrat prin turcescul *katifea*"; la *cioflingar*: „cuvîntul pare a fi sau un cuvînt compus cu *flecar...*, sau un derivat din aceeaşi fîntînă cu *ciof*, sau *ciuf*"; la *sanie*: „poate ar fi bine de suplinit cu *tragă*", iar la *scripete*, *scrobi*, *scumpie*, *smîntînă* etc. nu apare nici o indicaţie etimologică.

[2] *Băga* şi *ciubotă*, de exemplu.

lexicului românesc. O cercetare mai amănunţită a lucrării, întreprinsă în rîndurile de mai jos, va încerca să stabilească şi să explice mai exact proporţiile exagerărilor lui Laurian şi Massim legate de compoziţia listei de cuvinte.

Cele două volume ale dicţionarului cuprind un număr de circa 43 000 de articole-titlu[1], la care se mai adaugă circa 5 000 de cuvinte pe care autorii le-au grupat, cu definiţii şi indicaţii etimologice de sine stătătoare, în cadrul numeroaselor articole sintetice consacrate elementelor de compunere şi de derivare (sufixe şi prefixe) [2]. Cu mult mai dificilă este aprecierea numărului de cuvinte din glosar, căci aici materialul a fost, de obicei, grupat pe „cuiburi" lexicale. Această concentrare forţată (care adună laolaltă cuvinte din aceeaşi familie, dar şi cuvinte eterogene, pe criterii pur alfabetice) urmăreşte, după toate probabilităţile, crearea impresiei, false, că volumul de termeni nelatini din limba română este destul de redus. În cadrul celor aproape 6 000 de articole-titlu, cîte figurează în glosar[3], autorii au înregistrat un total de circa 20 000—25 000 de cuvinte, în mod obişnuit cu definiţii independente; astfel, sub articolul-titlu *ispravă* apar *ispravnic, isprăvnicească, isprăvnicie, isprăvnicat, isprăvnici, isprăvnicit, isprăvi, isprăvit, isprăvenie*[4], sub *neparţial*, termeni ca *neparţialitate, nepărtinire, nepărtinit, nepărtinitor, nepăscut, nepăţire, nepăţit, nepecabil, nepăcătos, nepăcătuire, nepăsare, nepăsător, nepericulos, nepipăit, nepiperat, nepoleit, nepoliticos, nepopularitate* etc. Putem considera, aşadar, că numărul de cuvinte din cele trei volume ale lucrării se ridică la circa 70 000[5], cifră impresionantă, neatinsă pînă astăzi de nici un dicţionar explicativ tipărit al limbii române. Această cifră absolută este însă neconcludentă, deoarece ea nu face nici o diferenţiere între elementele reale ale lexicului

[1] Aprecierea s-a făcut pe baza numărării integrale a cuvintelor înregistrate pe 500 de pagini din dicţionar (p. 1—100 şi 501—600, din vol. I; p. 201—300, 454—553 şi 1101—1200, din vol. II).

[2] Numai la elementul de compunere *ox-*, de exemplu, figurează 88 de asemenea cuvinte.

[3] Această apreciere rezultă din numărarea exhaustivă a cuvintelor de pe primele 300 de pagini ale glosarului.

[4] Întocmai ca la Cihac, în „cuiburile" lexicale pe familii apar laolaltă împrumuturi independente şi derivate ale acestora pe teren românesc.

[5] La 1898, în *Scrutare Dicţionarului universal al limbei române de Lazăr Şăineanu, cit.*, V. Săghinescu evalua volumul operei lexicografice elaborate de Laurian şi Massim la „vro 40 000 [de] cuvinte" (p. 96), cifră, după cum se vede, foarte inexactă.

românesc şi elementele pe care autorii le-au introdus, ad-hoc, din diverse limbi străine. De aceea, este necesar să obţinem unele date mai exacte asupra proporţiei dintre cuvintele reale şi cele nereale din dicţionarul românesc. În acest scop am întreprins statistica integrală a două litere din dicţionar[1], *B* şi *O*, medii ca volum: din numărul total de 2 703 cuvinte, cîte au aceste două litere în dicţionar, aproape 1 300 fac impresia că sînt (şi că au fost) necunoscute lexicului românesc. Negreşit că această apreciere este într-o oarecare măsură aproximativă şi trebuie privită cu destulă circumspecţie, din mai multe motive: în primul rînd, cunoştinţele noastre de limbă, precum şi diversele izvoare lexicografice pe care le-am folosit spre confruntare nu ne permit să distingem cu cea mai mare precizie cuvintele introduse pentru prima oară în limba română de autorii acestui dicţionar de acelea care existau deja, fie şi numai în medii latiniste mai largi[2]; în al doilea rînd, întrucît identificarea acestor cuvinte se face de către un vorbitor contemporan al limbii române, se întîmplă ca unele neologisme care şi-au început existenţa în limba română abia prin dicţionarul lui Laurian şi Massim, ca termeni transferaţi de autori direct din dicţionarele străine, să fi devenit astăzi bunuri consacrate ale lexicului românesc. Dar, chiar în aceste condiţii, datele obţinute de noi rămîn semnificative, în sensul că duc la o constatare generală categorică: aceea că autorii dicţionarului au întreprins, în opera lor, o campanie de îmbogăţire a lexicului limbii române de proporţii excepţional de largi, şi în mare parte neizbutită. Sondajul de mai sus ne arată şi faptul că noii colaboratori ai lucrării, G. Bariţ şi I. Hodoş, nu au putut tempera de loc această artificială campanie de îmbogăţire întreprinsă de redactorii principali; la litera *O*, la care Bariţ şi Hodoş au colaborat, apar peste 750 de termeni româneşti „inventaţi" (dintr-un total de 1 386 de cuvinte), faţă de circa 500 de termeni ro-

[1] În glosar, o discriminare similară se dovedeşte inutilă; aici, cuvintele fără circulaţie reală constituie adevărate rarităţi.

[2] Am notat, de exemplu, din *Curs întreg de poesie generale*, I-II, Bucureşti, 1868—1870, al lui I. Heliade-Rădulescu, termeni de felul lui *carmen* „vers" (II. p. 48), *catenă* „lanţ" (II, p. 18), *diverti* „a distra" (II, p. 31), *emblematic* (II, p. 7), *mythistorie* „istorie mitică" (II, p. 9), *philocalie* „estetică" (II, p. 14), *sculpi* „a sculpta" (II, p. 19), *vaticina* „a prezice" (II, p. 27), care apar, toţi, în dicţionarul lui Laurian şi Massim, fără a fi fost „lansaţi" de acest din urmă izvor.

mânești „inventați" la litera *B* (dintr-un total de 1 317 cuvinte), literă elaborată numai de cei doi redactori inițiali. În sfîrșit, amintim că numărul cuvintelor nereale care figurează în dicționar pare de fapt cu mult mai mare din cauza formei (etimologizante ori pseudoetimologizante) sub care autorii au înregistrat cuvinte uzuale ale limbii române; cine ar putea crede, la prima vedere, că forme ca *ordire*, *orritellu* sau *ouata* — ca să nu dăm decît aceste exemple — reprezintă cuvintele reale *urzire*, respectiv *urîțel*, *vată*? Dar asemenea forme, întrucît reprezintă termeni reali ai limbii române, ies deocamdată din discuția noastră. Luînd în considerație numai termenii propriu-zis nereali ai limbii noastre care apar în cele două volume ale dicționarului, putem conchide că numărul lor reprezintă aproape jumătate din totalul de termeni înregistrați aici. Așadar, numărul de cuvinte reale din dicționar se ridică la circa 25 000; împreună cu cele 20 000—25 000 de cuvinte înregistrate de glosar, aproape toate reale, opera lexicografică a lui Laurian și Massim rămîne extrem de bogată, ajungînd la un total de aproape 50 000 de cuvinte reale[1]. Revenind la critica adusă lucrării pentru încărcarea listei de cuvinte cu elemente inexistente în lexicul românesc[2] constatăm că, deși ea se dovedește în principiu îndreptățită, este totodată evident exagerată, de vreme ce consideră, cum am arătat, că opera ar fi alcătuită exclusiv sau în cea mai mare parte din asemenea elemente.

Încercarea autorilor de a „aclimatiza" pe teren românesc atîția termeni absolut noi are rădăcini teoretice latiniste și puriste destul de îndepărtate. Am amintit de intenția lui Paul Iorgovici care, la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, își propusese să alcătuiască glosarul echivalentelor latinești ale cuvintelor române de origine nelatină, în scopul înlocuirii

[1] Vezi din nou Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române*, *cit.*, care afirma că „opera răposaților Laurian și Massim..., ca bogăție de materiale..., constituie un adevărat regres" față de „Lexiconul de la Buda" (p. 197) și că, dacă lăsăm de-o parte invențiile lexicale ale acestora, „ar rămînea din cele 2 864 de pagini ale dicționarului o simplă fasciculă" (p. 195).

[2] Am arătat, de altfel, în altă parte a lucrării de față, că Laurian și Massim au numeroși predecesori în acțiunea transferării de termeni din dicționarele străine, chiar printre lexicografii nelatiniști ori latiniști moderați. Așadar, ei nu sînt, din acest punct de vedere, niște izolați, ci continuă doar, ducînd pînă la ultimele consecințe, o tendință veche de aproape un secol.

acestora din urmă cu elemente exclusiv „nobile", adică latine. La 1847, în *Vocabularul de vorbe streine în limba română*, Heliade a pus în practică, pentru întîia oară într-o operă strict lexicografică, ideile lui Iorgovici, dar, în general, filologul muntean nu a transferat ad-hoc în lexicul românesc terminologia latinească, ci doar a indicat, unde s-a putut, corespondentele românești de origine latină (eventual romanică ori greacă) mai mult sau mai puțin uzuale care ar trebui să înlocuiască termenii românești de origine slavă, turcă și maghiară. Pentru a înțelege mai bine atitudinea lui Laurian și Massim față de lexicul românesc este necesar să urmărim și diverse mărturii din epocă. Parcurgerea lor ne arată că pe la jumătatea veacului trecut, și chiar după 1850, soluțiile latiniste erau predominante în problemele îmbogățirii și cultivării limbii române. Necesitatea acută de termeni noi, impusă de progresele culturii naționale, este rezolvată, teoretic, îndeosebi prin propunerea: apelați fără încetare la „muma" noastră, limba latină; la aceasta mai puteți adăuga și surse romanice (în esență, tot latine), ori, eventual, surse grecești, căci greaca fiind o limbă de mare cultură poate sta alături de limba latină. „Propășirea limbei... numai atunci ne va desface un izvor viu de a o putea înavuți cu cuvinte bune și proprie firei limbei, de să va alătura către cea latină, iară de nu, va rămînea schimonosită", se afirma, în 1843, în presa ardelenească[1]. Un moldovean, profesorul I. Albineț, subliniind necesitatea de îmbogățire a lexicului românesc, considera, la rîndul său, că izvorul împrumuturilor nu poate fi altul „fără [= decît] numai limba latină, care dacă au putut împrumuta cu cuvintele sale cele multe... pe franțezi, italieni, spanioli și alții, apoi cu atît mai vîrtos pe noi"[2]. Iar Ștefan Vasile Piscupescu adăuga, la 1846, că „cea mai de frunte și mai întîi îngrijire" pentru progresul limbii române este „a i se împlini cuvintele ce-i lipsesc... din cea latină și elină[3]. Asemenea idei cu privire la îmbogățirea limbii române se împletesc în permanență, în epocă, cu acelea referitoare la cultivarea limbii. Pentru latiniști, operația de cultivare a limbii române, care trebuia făcută concomitent cu aceea de îmbogățire a ei, însemna scoaterea

[1] *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, VI (1843), nr. 26, p. 203.

[2] I. F. Soberhaim, *Macroviotica...*, Iași, 1838, în *Înainte cuvîntare*.

[3] Șt. V. Piscupescu, *Practica doctorului de casă*, București, 1846, p. II.

din limbă a majorităţii ori a tuturor termenilor „streini", adică în primul rînd a termenilor împrumutaţi de la popoarele vecine. Cum cele mai multe împrumuturi de acest fel proveneau din limbile slave, campania de „purificare" a lexicului românesc a luat un caracter antislav net. Bineînţeles că, în locul termenilor expulzaţi, se preconiza introducerea unor corespondente „nobile", de preferinţă de origine latină: „Pînza limbei noastre" trebuie „a o curăţi de cuvinte străine... şi a întroduce numai latineşti românite", iată ideea fundamentală a latiniştilor radicali în privinţa cultivării limbii[1]. Ba exista printre latinişti convingerea că „românii au avut şi au" suficiente „cuvinte firişe [= de origine] romane, cu carile să să poată rosti fără a avea trebuinţă de cuvinte streine neromâneşti"[2]. Pornind de la această surprinzătoare concluzie, care minimaliza la maximum importanţa influenţelor nelatine asupra lexicului românesc, se putea, desigur, face propunerea de a se trece în mod efectiv la „îndepărtarea cuvintelor străine şi [la] adoptarea acelora ce avem ca sinonime de uric a mumei limbe"[3]. Deşi aflat în perioada sa italienizantă, Heliade a făcut cea mai cuprinzătoare expunere de motive latinist-puristă în problema cultivării limbii române, escamotînd, cu acest prilej, unele realităţi evidente legate de lexicul nostru. Astfel, încercînd să dea purismului o bază de argumentare ştiinţifică, Heliade afirma că termenii nelatini din limba română nu s-ar fi asimilat în general, că cei mai mulţi termeni nelatini ar fi dispărut din lexicul românesc chiar înainte de veacul al XIX-lea, locul lor fiind luat, în acest secol, de sinonime latino-romanice[4]: în lumina aceasta, procesul de „purificare" apărea ca un proces firesc, aproape ca o lege de dezvoltare a limbii române.

Am insistat asupra acestor concepţii din epocă întrucît ele explică în modul cel mai satisfăcător cu putinţă atitudinea lui Laurian şi Massim faţă de fizionomia lexicului limbii române şi faţă de limitele lui cantitative. Opera lor lexicografică constituie concretizarea acestor concepţii, dovedindu-se pe alocuri chiar mai moderată. Încercînd, ca mai toţi latiniştii, să scoată din rîndurile lexicului românesc majoritatea cuvintelor de origine nelatină, autorii dicţionarului

[1] *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, V (1842), nr. 13, p. 103—104.
[2] G. Seulescu, în D. Cantemir, *Hronicul romano moldovlahilor*, vol. II, Iaşi, 1836, în *Prefaţă*, p. V.
[3] *Albina românească*, XIX (1847), nr. 3, p. 10 şi urm.
[4] *Vocabularul de vorbe streine în limba română*, *cit.*, p. XX şi urm.

erau în acelaşi timp nevoiţi să le găsească înlocuitorii „demni": iată una dintre cele două cauze principale ale importului masiv de termeni latini, romanici şi greceşti în lucrarea lor. Să dăm un singur exemplu în acest sens: în locul lui *răzbói*, *război* şi al familiei acestora, care se dovedesc pentru autori nişte „forme parte hibride, parte barbare", şi prin urmare „merită completă reprobaţiune", fiind aruncate în glosar, se recomandă „formele [= cuvintele] corecte" din dicţionar *bell*, *bellare* etc., fără a se ţine seamă că ele nu există în limba română. În acelaşi sens se face în dicţionar şi „completarea" lexicului românesc: autorii pornesc de la premisa, falsă, că îmbogăţirea limbii literare naţionale se poate face cu succes de sus în jos, aproape exclusiv prin intermediul unor personalităţi. Sforţarea lor tinde, prin urmare, să realizeze această limbă cultă ideală, completă şi „nobilă", chiar dacă ea nu este (autorii ar fi spus, desigur: nu este *încă*) a comunităţii lingvistice. De altfel, cu mai mult de un deceniu înaintea începerii elaborării dicţionarului academic, Massim dezvoltase, în periodicele epocii, astfel de păreri. El arăta, în 1856, că învăţaţii şi scriitorii români „sînt sforţaţi a înnoi —, împrumutînd unul de la latină, altul de la italiană ş.a. şi aşa... pre încet se va evolua o limbă cultă, însă artificioasă, pe care populu numai cu greu o va înţelege"[1]. Massim adăuga că „altă cărare decît aceasta nu este". Distincţia care se face în dicţionar între „vorbele ce s-au aflat în uz înainte de 1830" şi „vorbele de atunci şi pînă astăzi intrate în uzul limbei" (acestea notate cu un asterisc) ni se pare deosebit de semnificativă în problema pe care o discutăm aici; în rîndul acestora din urmă, extrem de numeroase, şi despre care autorii înşişi afirmau că „nu s-au putut încă răspîndi între toţi românii" (vol. I, p. IX), se află imensa majoritate a formaţiilor importate ad-hoc spre a „completa" vocabularul limbii române. Efortul lexicografilor de a umple absolut toate lipsurile vocabularului limbii naţionale — deşi nerealist — este de-a dreptul impresionant. Se poate demonstra faptul că redactorii au întreprins o „completare" sistematică a vocabularului românesc, pe baza unor scheme lexicale prestabilite în care intră aproximativ toate terminaţiile posibile, cu toate valorile lor semantice. De exemplu, la verbele recent împrumutate au fost înregistrate în mod consecvent deriva-

[1] *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, XIX (1856), nr. 14, p. 50 (articol iscălit cu iniţiala *M*).

tele în *-iune, -iv, -ariu (-oriu)*, precum și *participiul-adjectiv*, chiar în cazul în care, pe teren românesc, „seria" lexicală nu era completă:

degenera → *degenerațiune degenerativ degeneratoriu degenerat*
delecta → *delectațiune delectativ delectatoriu delectat*
delimita → *delimitațiune delimitativ delimitatoriu delimitat*
progresa → *progresiune progresiv progresoriu progres* (adj.)
repercuta → *repercusiune repercusiv repercusoriu repercus.*

Aceste scheme, elaborate pe baza sistemului limbii, urmăreau așadar să acorde fiecărui membru principal al unei familii lexicale posibilități complexe egale de dezvoltare. Dar cum limba nu se îmbogățește uniform și egal, nici chiar în cadrul „seriilor" semantice, e de la sine înțeles că ea a respins această „completare" sistematică, cel puțin în principiu.

Încercarea autorilor dicționarului de a „completa" vocabularul limbii române a dus totuși la unele consecințe practice deosebit de importante: un foarte mare număr de neologisme care astăzi constituie bunuri consacrate ale lexicului nostru și-au făcut probabil intrarea — ori măcar s-au impus — prin această lucrare, al cărei prestigiu a fost, după cum am arătat, cu mult mai serios decît se crede. Bineînțeles că demonstrarea acestei afirmații rămîne deosebit de dificilă, în primul rînd din lipsa unor izvoare lexicografice românești care să ne indice momentul exact al apariției în limbă a fiecărui neologism; ea trebuie totuși făcută, în măsura în care acest lucru este cît de cît posibil.

Dacă comparăm lista de cuvinte a dicționarului elaborat de Laurian și Massim cu aceea a *Dicționarului limbii române*, întocmit, în secolul nostru, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, cea mai vastă operă lexicografică apărută pînă astăzi la noi, rămînem surprinși de lipsurile cantitative existente în acesta din urmă în domeniul neologismelor. Adăugînd și faptul că lucrarea condusă de Pușcariu a început să apară la circa patru decenii după dicționarul elaborat de Laurian și Massim, într-o epocă în care cele mai multe împrumuturi noi se stabilizaseră de mult în limbă, lipsurile constatate devin aproape de neînțeles. Este adevărat că Pușcariu, influențat și de lexicografia franceză, a impus în dicționarul său unele restricții pentru neologisme, deși nu exagerate,

ba chiar cu precizarea că „din limba științifică... neologismele trebuie primite fără rezerve, căci ele completează limba"[1]. Lista de mai jos, cu totul incompletă, cuprinde exemple de neologisme înregistrate în dicționarul lui Laurian și Massim care lipsesc din dicționarul academic apărut sub conducerea lui Pușcariu: *abominabil, abrupt, acantacee, accelerator, acerb, acidula, adamantin, adjunct, admirativ, adversitate, aerofagie, agil, animator, antitetic, anxietate, arbitra, ardent, articulatoriu, atletică, austeritate, automnal, bacă, balerin, barită, baritină, baritonal, bariu, bazaltic, belicos, benign, benzoat, benzoic, bibliofilie, bibliologie, biochimie, biotic, branhial, bromat, calvar, campestru, fabricabil, fabulație, factura, famat, fastuozitate, felin, feroce, ferocitate, fertilitate, fervoare, fetid, figurativ, fisură, floral, fluctuant, fluent, fluență, fora, forat, formativ, formidabil, fotogenic, fracționa, frazeologic, friabil, genera, genetic, genuflexiune, genuin, geodă, germina, gerundiv, ginecologic, ginecologie, gingivită, giratoriu, glaucom, gliptică, glomerulă, gnoseologie, gnostic, gonoree, grandețe, grandilocvență, iliac* (os ~), *iluminism, imersiune, imixtiune, imobiliar, imobilitate, imobiliza, imortaliza, impalpabil, impar* (număr ~), *impudic, inabil.* Absența acestor termeni din cel mai bogat dicționar românesc poate dovedi, între altele, că ei erau încă simțiți, în primele decenii ale veacului nostru, cu totul noi, neintegrați în lexicul limbii române. Această concluzie nu ne îndreptățește totuși să considerăm că toți termenii citați, precum și numeroși alții similari, au intrat în limba română prin dicționarul lui Laurian și Massim. Pentru a ajunge la rezultate mai sigure este necesar să lărgim demonstrația noastră. Prima operație care poate fi întreprinsă în acest scop este aceea de a compara lista de neologisme pe care ne-o oferă cei doi latiniști cu toate dicționarele românești apărute anterior. Din noua confruntare rezultă că o bună parte din terminologia științifică, precum și numeroși alți termeni livrești apar numai în opera lexicografică a lui Laurian și Massim: este cazul lui *aerofagie, articulatoriu* și *calvar*, al lui *fabulație, factura* și *famat*, al lui *fastuozitate, felin, fisură, fluctuant* și *fluență*, al lui *fora, formativ, fotogenic* și *fracționa*, al lui *frazeologic, genuflexiune, gingivită, glaucom*, al lui *gnoseologie, gnosticism, grandilocvență* etc. Și mai elocvent

[1] *Dicționarul limbii române*, tom. I, partea I, București, 1913, p. XX

încă ne apare rezultatul comparării listei de neologisme a dicționarului lui Laurian și Massim cu materialul foarte bogat pe care ni-l oferă N. A. Ursu în recentul său studiu *Formarea terminologiei științifice românești* (București, 1962). Faptul că în indicele acestei lucrări — care cuprinde terminologia științifică românească pînă pe la 1860 — nu găsim cuvinte de specialitate ca *aerofagie*, *articulatoriu*, *felin*, *fisură*, *fora*, *fotogenic*, *fracționa*, *genuflexiune*, *gingivită*, *glaucom*, *glomerulă*, *ginecologie* ori *giratoriu*, citate de noi în lista de mai sus, ne întărește convingerea că aportul lui Laurian și Massim în lansarea unor neologisme va fi fost deosebit de însemnat.

Demonstrația de față, desigur extrem de limitată, poate fi oricînd extinsă, probabil cu aceleași rezultate. Nu trebuie să presupunem însă că toți termenii pe care îi găsim înregistrați pentru prima oară în dicționarul latinist s-ar fi impus neapărat prin această lucrare, fiind folosiți încă de atunci, și din ce în ce mai des, în scrisul oamenilor de cultură, pentru a deveni astăzi elemente oarecum uzuale, în orice caz integrate ale limbii române literare. Dimpotrivă, e mai probabil ca mulți dintre acești termeni să-și fi început mai tîrziu viața reală în limbă, și independent de dicționarul amintit. Dar, și în acest caz, meritul celor doi lexicografi nu poate fi contestat; căci, în încercarea lor de „completare" sistematică, ideală a lexicului românesc, autorii au ales adesea termenul (și chiar forma) care avea să se consacre ulterior, au intuit, cu alte cuvinte, numeroase elemente lexicale necesare și pe care limba română le-a acceptat mai tîrziu definitiv.

Dacă unele dicționare străine, precum și dicționarele românești anterioare au fost consultate și exploatate din plin — ba chiar excesiv — de către cei doi lexicografi, surprinde, în schimb, absența din *Dicționariul limbei române* a oricărei bibliografii extralexicografice. Deși are, după cum am văzut, profil de dicționar istoric și năzuiește să fie general, dacă luăm în considerație și glosarul, lucrarea lui Laurian și Massim nu pleacă de la textele romînești pentru alcătuirea listei de cuvinte și pentru precizarea istoriei lor, ci se realizează independent de texte, bazîndu-se doar pe cunoștințele de limbă ale autorilor; dar aceste cunoștințe, oricît de mari, tot ajung să fie deficitare. Așa se explică faptul că dicționarul are lipsuri cantitative chiar în ceea ce privește termenii latinești, mai ales în rîndul arhaismelor. Depistarea acestor lipsuri rămîne, e drept, destul de dificilă, din

cauza formei sub care se prezintă cuvintele în dicționar, dar o demonstrație restrînsă se poate face cu ușurință. Astfel, dintre arhaismele de origine latină care apar frecvent în opera lui Coresi, cunoscută în epoca la care Laurian și Massim își redactau lucrarea, nu figurează în dicționar *ascunsoare* (= mister), *auă* (= strugure), *cumîndare* (= jertfă), *ferica* (=a face bine), *premiedza* (=a înjumătăți), *vipt* (=hrană) etc.

Din cauză că n-au pornit de la texte, autorii n-au izbutit să ne dea nici imaginea aproximativ exactă a istoriei multor cuvinte, a vechimii și dezvoltării lor în limba română; în rîndul cuvintelor intrate în limba noastră după 1830 ei au înregistrat, de exemplu, numeroase elemente mai vechi sau chiar foarte vechi, ca *absurd* (apare în 1814, la Țichindeal), *acrostih* (e în *Mineiul* de la Rîmnic, din 1776), *adamant* (relativ frecvent în operele lui Varlaam și Dosoftei), *adresa* (atestat în 1776, vezi colecția de documente *Uricariul*, I, 181), *anatemă* (în *Biblia* din 1688), *anatomic* și *arctic* (ambele la Cantemir), *autentica* (există la Șincai), *azimă* (apare încă de la *Codicele Voronețean*, în secolul al XVI-lea) etc.

P e n t r u p r i m a d a t ă î n i s t o r i a l e x i c o g r a f i e i r o m â n e, L a u r i a n ș i M a s s i m r e c u n o s c u t i l i t a t e a m e t o d e i s t a t i s t i c e î n d i c ț i o n a r e l e i s t o r i c e. Ei afirmă, în prefața lucrării pe care o semnează, că „între elementele care formează obiectul biografiei unui cuvînt se numără... și punctul de vedere statistic"; dacă „cronologia cuvintelor cere să se precizeze epoca în care ele au intrat în uzul limbii..., statistica acelorași spune dacă ele au fost uzitate în toate epocile limbii și de toți scriptorii, sau numai în unele epoce și de unii scriptori; dacă au fost și sînt în gura poporului întreg, sau numai în gura unei părți a poporului" (vol. I, p. XX—XXI). Admirabile principii preliminare, dar totodată gratuite, de vreme ce n-au fost aplicate în dicționar. Căci metoda statistică impunea despuierea riguroasă a numeroase texte românești din toate epocile, precum și întreprinderea unor anchete dialectale sistematice — condiții pe care autorii nu le-au îndeplinit.

Să amintim, în încheierea acestei părți a studiului de față, și afirmația, extrem de importantă, a celor doi lexicografi, că „limba noastră", chiar de ar avea „de zece ori mai multe vorbe străine, și totuși ar rămînea romanică, pre cît timp și-ar păstra, cum și-a păstrat, forma [= sistemul] sa romanică" (vol. I, p. VI). Așadar, înaintea lui Cihac și a lui

Hasdeu, latiniştii Laurian şi Massim susţineau că s t r u c t u r a f u n d a m e n t a l ă a l e x i c u l u i l i m b i i e s t e d e t e r m i n a t ă d e a p o r t u l c a l i t a t i v a l d i v e r s e l o r e l e m e n t e c o m p o n e n t e, i a r n u d e v o l u m u l s t a t i s t i c a l a c e s t o r e l e m e n t e.

*

— *Despre forma cuvintelor din dicţionar*. Scăderea cea mai evidentă a dicţionarului elaborat de Laurian şi Massim o constituie forma sub care autorii prezintă materialul înregistrat, ortografia pe care ei o aplică. Acest aspect al lucrării creează cititorului prima şi cea mai puternică impresie defavorabilă: sentimentul că are, în general, de-a face cu termeni şi cu definiţii aparţinînd unei limbi artificiale create pe baza limbii române. Să dăm un exemplu în acest sens, cules din dicţionar absolut la întîmplare: o enunţare de felul „una ordine de cavallari imaginaria... apperá si protege assupritii si in particularia pre femine", deşi inteligibilă, nu devine autentic „românească" decît după „transpunerea", cel puţin mentală, în forme româneşti uzuale. Aşa cum am văzut, autorii sînt conştienţi de faptul că ajung, şi pe această cale, la o „limbă cultă artificioasă"; dar consecinţele practice la care duc ideile lor nu-i îngrijorează, de vreme ce formele scrise în care îmbracă cuvintele sînt pentru ei ideale. Laurian şi Massim au aplicat, în opera lor lexicografică, nefericitele principii ortografice etimologiste ale latiniştilor „radicali", foarte răspîndite în epocă, mai ales în scrierile românilor transilvăneni.

După introducerea alfabetului latin în limba română, după „purificarea" şi îmbogăţirea ei, în sensurile arătate de noi în altă parte a acestui capitol, latiniştii considerau că mai au de îndeplinit o datorie pentru a desăvîrşi programul lor de reformare a limbii: „Nu era de ajuns ca toate cuvintele [limbii române]... să fie de origine latină şi scrise cu caractere latine; se mai cerea ca şi ortografia să fie modificată în aşa fel încît forma primitivă a cuvintelor să se poată recunoaşte mai uşor... Cuvintele româneşti au fost scrise atunci la fel cu cele din care erau derivate, aşa că se făcea abstracţie de toate schimbările fonetice întîmplate în limbă de atîtea sute de ani"[1]. A ţine seamă de „uzul mulţimei" în pronunţare

[1] O v i d D e n s u s i a n u, *Literatura română modernă*, vol. I, ediţia a III-a, Bucureşti, 1929, p. 12—13.

şi în scriere e, pentru numeroşi filologi latinişti, un credit primejdios şi nesigur acordat, căci uzul maselor, plin de divergenţe, de neconformităţi faţă de schemele ideale, poate duce „şi pre cele mai frumoase şi mai culte limbe în mormînt"[1]; dimpotrivă, principiul scrierii etimologice ar fi „conservatoriul formelor celor bune, regulatorul de anomalie" şi, poate în primul rînd, „aducătoriul la unitate a diferenţelor fonetice"[2]. Într-o epocă în care se mai discuta cu aprindere despre căile de unificare a limbii române literare, adepţii ortografiei latinizante susţin mereu că numai scrierea etimologică poate duce la unitatea limbii: „Nu toţi românii vorbesc pretutindene tot într-o formă — afirmă ei —; însă în scris ar fi nevoie să scrie cu toţii într-o formă şi nu în mai multe; căci, dacă ar scrie după limba satului sau a ţinutului, atunci ar fi o confusiune în limbă ca la Turnul Babilonului şi limba română s-ar desface într-atîtea dialecte, cîte sate sînt sau ţinuturi"; de aceea, principiul ortografic etimologic ar fi „unicul secur, prin carele s-ar putea îndrepta acele smintele"[3]. Înapoia acestei argumentaţii atrăgătoare şi în aparenţă întemeiate se ascunde iarăşi o idee latinistă extremistă: ideea că limba română literară scrisă, unică şi unitară, poate şi trebuie să fie creată pe deasupra elementelor vorbirii reale, pe baza unor scheme ideale, demonstrative, care să dovedească cu evidenţă şi consecvent descendenţa latină.

C e a d i n t î i h o t ă r î r e p e c a r e o i a u, î n a c e s t s c o p, a u t o r i i, î n d o m e n i u l o r t o g r a f i e i, e s t e d e a n u a d m i t e î n s c r i e r e a c u c a r a c t e r e l a t i n e p e c a r e o a d o p t ă d e c î t l i t e r e l e c e c o r e s p u n d s u n e t e l o r p r i m i t i v e c o n s e r v a t e d e l i m b a r o m â n ă d i n l a t i n ă; potrivit acestui sistem, sunetele necunoscute de latină sînt notate, în cuvintele româneşti, prin litere care indică sunetele primitive corespunzătoare: astfel, litera *d* cumulează valorile sunetelor *d* şi *z*, notîndu-le deopotrivă („iarba *verde*" şi „poame *verdi*"; *di* „zi", *diaristu*

[1] T. C i p a r i u, în *Archivu pentru filologie şi istorie*, I (1867), nr. 1 (ianuarie 1), p. 9.

[2] *Concluziile Comisiei ortografice din Transilvania*, în *Adunare generate a Asociaţiunii transilvane pentru literatura română şi pentru cultura poporului român*, Sibiu, 1862, p. 186.

[3] *Foaia Soţietăţii pentru literatura şi cultura română în Bucovina*, Cernăuţi, 1865, nr. 1—3, p. 174—175.

„ziarist“, *dicere* „zicere“); semnul *s* indică atît sunetul *s* cît și pe *ș* (*serpariu* „șerpar“, *serpe* „șarpe“, *sorice* „șoarice“); semnul *t*, sunetele *t* și *ț* (*tellina* „țelină“, *tinere* „ținere“, *tiuitu* „țiuit“); de asemenea, semnele *l* și *n* au atît valorile lui *l*, *n* cît și valorile lui *l* mut, respectiv *n* mut (*callu-calli* „cai“, *punere*, prez. ind. *puniu*, *puni* „pui“) etc.[1]. Cu unele excepții, aceste principii ortografice latinizante sînt aplicate și în scrierea cuvintelor românești din glosar, adică termenilor considerați nelatini (vezi exemple ca *dira* „dîră“, *siovaire* „șovăire“, *siura* „șură“, *tiandara* „țandără“ etc.), fapt surprinzător, care arată strădania autorilor de a da tuturor cuvintelor limbii române, independent de origine, aspect „latinesc“.

Dar ortografia adoptată nu se limitează doar la cele arătate. Așa cum am spus, se încearcă, în dicționarul popriu-zis, asimilarea formelor actuale ale cuvintelor limbii române, rezultate printr-o lungă evoluție istorică, cu formele corespunzătoare din latină, ignorîndu-se, de obicei, orice lege de fonetică istorică: deoarece *ață*, *bine*, *cîștiga*, *coadă*, de exemplu, corespund unor etimoane latinești *acia*, respectiv *bene*, *castigare*, *coda*, ele figurează în dicționar cu aceste din urmă forme, ca termeni „românești“; *deschide*, *iarbă*, *încheia*, *schimba*, *soră* etc. sînt înregistrate sub formele *descludere*, *erba*, *inclauare*, *scambare* (și *scambiare*), *sorore*, foarte apropiate de formele etimologice, latinești.

Ideea, consacrată astăzi, că Laurian și Massim au aplicat în mod absolut principiile ortografice etimologiste „radicale“ este totuși inexactă, și trebuie amendată cu cîteva corecțiuni destul de serioase. Se poate dovedi, fără eforturi deosebite, că cei doi lexicografi au fost obligați să facă unele concesii ortografice substanțiale atît la termeni vechi ai limbii române, cît și la împrumuturi recente. Prima concesie se manifestă în adăugarea la formele latinizante ale termenilor românești a unor forme corespunzătoare reale (parțial ori integral): înregistrăm dublete de formă ca *aerofagia* (la *aerophagia*), *axiomatic* (la *assiomatic*), *cute* (alături de *cote*), *cumpetu* (la *computu*), *dafinu* (la *daphe*), *defaimare* și *defaimat* (alături de *defamare* și *defamat*), *faina* (la farina),

[1] Vezi și H. Schuchardt, *De l'orthographe du roumain*, în *Romania*, 1873, nr. 5, p. 72 și urm.

frunte (la *fronte*), *gradinaria* (la *gardinaria*), *inghitire* (la *inglitire*), *mistria* (la *mestria*), *parete* și *peptu* (alături de *pariete*, respectiv de *pectu*), *ulei* și *olei* (la *oliu*), *ulluca* (la *olluca*) etc. Unele dintre aceste forme reapar și la locul alfabetic, ca trimiteri către forma „ideală“. Dacă urmărim modul în care sînt ortografiate cuvintele-titlu din dicționar în raport cu definițiile și cu exemplele ilustrative corespunzătoare, constatăm o altă concesie a lexicografilor citați: ortografia etimologică ne apare mult mai moderată în interiorul articolelor, în contexte. În mod surprinzător, sub termenul-titlu *fronte* întîlnim citate ilustrative de felul lui „a se bate în *frunte*“; substantivul-titlu *silvaticia* este exemplificat prin citate ca „*silbaticia* porciloru“, iar verbul-titlu *sponere* apare urmat de exemplele „*spune* istorie, fabule“; „ a *spune* verde cuiva“. Cazurile citate, la care s-ar putea adăuga numeroase altele similare, sînt deosebit de elocvente prin faptul că reprezintă derogări evident conștiente de la forme ortografice latinizante o dată stabilite, iar nu simple inconsecvențe rezultate dintr-o scăpare de vedere; asemenea derogări sînt și mai numeroase în cuvintele nelegate de termenul-titlu, ce apar în definiții ori în diverse citate redacționale care ilustrează definiția. În sfîrșit, amintim printre concesiile practice ale autorilor legate de forma cuvintelor din dicționar și pe aceea, cu totul neașteptată, de a accepta, ici și colo, în interiorul articolelor, semne grafice pe care în principiu ei le resping în mod categoric; să trimitem pentru aceasta la articolul din dicționar consacrat literei *N* (numele celei de-a șaisprezecea litere a alfabetului românesc), unde întîlnim forme ortografiate de felul lui *ântâniu*, *atâtu*, *brâne*, *cântu*, *câtu*, *frêne*.

Nu trebuie totuși să conchidem, din cele spuse imediat mai sus, că volumul concesiilor făcute de Laurian și Massim în scrierea lor etimologică ar duce la schimbări esențiale în ortografia inițial adoptată. Ceea ce ni se pare demn de reținut este faptul că, și sub acest aspect, cei doi lexicografi au fost constrînși de realitățile limbii și scrierii românești să intervină cu numeroase elemente moderatoare în aplicarea principiilor latiniste radicale. Ne-am putea aștepta ca noii colaboratori ai lucrării, G. Barit și I. Hodoș, să fi avut un oarecare rol în această acțiune moderatoare, pe porțiunea de dicționar la care au colaborat. Îndeosebi primul își exprimase de mai multe ori dezacordul față de acele „răsfățuri“ și „întrecături [= exagerări]... ca de copii, atît

în ortografie, cît și în formele gramaticale" întîlnite în scrierile românești din epocă și condamnase acele forme impuse de latiniști pe care „nu le mai poți auzi nicăiri în toată românimea", conchizînd categoric că „nu... se află putere pre pămînt, care să fie în stare de a constrînge pe opt milioane suflete ca să scrie și să vorbească limba întocma așa precum s-a scris și s-a vorbit... înainte cu una sau cu două mii de ani" [1]. În practică, se dovedește însă că acești colaboratori nu au schimbat de loc fizionomia ortografiei din dicționar, care rămîne pînă la capăt consecventă atît principiilor inițial adoptate, cît și concesiilor față de aceste principii, fără o cotitură evidentă în volumul al doilea.

Nu putem încheia această parte a lucrării fără să dăm cezarului ceea ce i se cuvine. Atitudinea lexicografilor față de forma cuvintelor românești, deși condamnabilă în principiu, are merite deosebite în ceea ce privește neologismele romanice. Se observă astăzi cu ușurință, prin perspectiva creată de timp, că extrem de numeroase împrumuturi occidentale, mai ales franțuzești, s-au impus în vocabularul limbii române în forme latinești, datorită în primul rînd latiniștilor [2]. Cu o consecvență remarcabilă, *Dicționariul limbei române* al lui Laurian și Massim continuă acest drum, întărind și consacrînd în mod definitiv, într-o operă de sinteză, tendința amintită. La neologismele occidentale deja intrate în limba română în acest fel cei doi filologi au adăugat numeroase altele, adaptate în același spirit. Serii întregi de neologisme românești preluate din limbile romanice urmează în dicționar, aproape fără abatere, modelul formal latinesc (de obicei, forma din latina „savantă"), care astăzi a învins. Ni se pare suficient să ilustrăm, cu cîteva tipuri de neologisme, cum asimilarea împrumuturilor romanice cu formele corespunzătoare din latină s-a dovedit a fi un foarte însemnat aport al latiniștilor la sistematizarea vocabularului neologic. Astfel, împrumuturile din limba franceză care au, în această limbă, terminația *-ble* apar, fără excepție, în dicționar, cu terminația *-bil(e)*, după model latinesc (vezi *eligibile, ineluctabile, inessorabile*, față de fr. *éligible, inéluctable, inexorable* și de lat. *eligibile, ineluctabile, inexorabile*); cele terminate în *-ité* apar în dicționarul românesc cu forma *-itate*, urmînd formele latinești corespunzătoare (vezi *ambiguitate, enormitate*, față de fr. *ambiguïté, énormité* și de lat. *ambiguitatis, enormitatis*); forme din dicționar ca *obligatoriu, onorariu* se îndepărtează de asemenea de izvorul franțuzesc *(obligatoire, honoraire)*, pentru a se apropia de cel latin *(obligatorius, honorarium)*, și tot astfel formele de tipul *ambiguu, continuu, ingenuu* (cf. fr. *ambigu, continu, ingénu*, lat. *ambiguus, continuus, ingenuus*) etc.

[1] *Gazeta Transilvaniei*, XXIX (1866), septembrie 21/octombrie 3, nr. 74, p. 296.

[2] Vezi în acest sens și D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, *cit.*, p. 35; G. Ivănescu și L. Leonte, *Fonetica și morfologia neologismelor române de origine latină și romanică*, în *Studii și cercetări științifice* (Iași), VII (1956), fasc. 2, p. 1—24.

— *Organizarea materialului în dicționar*. Structura articolelor în *Dicționariul limbei române* este excepțional de complexă. Autorii au pornit de la intenția de a considera „fiecare vorbă... ca un individ, ca o persoană distinctă și însemnată, a cărei biografie conștiincioasă și cît se poate de completă se cere de la lexicograf" (vol. I, p. XI). Departe de a atinge proporțiile din viitorul dicționar al lui Hasdeu, articolele au totuși un aspect monografic evident, cu numeroase secțiuni bine și consecvent delimitate. Articolele se deschid, bineînțeles, cu termenul-titlu [1], care, în mod surprinzător, nu poartă indicația de accent. Cuvîntul-titlu este de multe ori dublat de forma ortografică reală sau, ceea ce, în fond, e același lucru, de indicarea pronunțării lui reale: precizări de felul *„carma* (pronunță: *cârma*)", *„coctura* (pronunțat și *coptura*)", *„cubarire* și *cuibarire*", *„paragraphu* sau *paragrafu*", *„spontaniu* și *spontanu*" ne întîmpină la tot pasul, în dicționar ca și în glosar. În continuare se dau bogate indicații asupra flexiunii cuvintelor — în primul rînd asupra „neregularităților de flexiune" — urmate sau precedate de categoria gramaticală a termenului-titlu. Cu aproape patru decenii înaintea lui S. Pușcariu, autorii au aplicat în dicționarul lor explicativ unilingv norma de a traduce într-o limbă străină „însemnarea... fiecărui cuvînt românesc"; dacă însă Pușcariu a ales în acest scop o limbă de circulație, limba franceză, predecesorii săi, cum era și firesc, au preferat limba latină. În felul acesta lucrarea lui Laurian și Massim poate fi folosită și ca dicționar bilingv, deși rămâne, în esență, dicționar al limbii române. În cazul cînd forma

[1] În glosar, după cum am mai arătat, cuvîntul-titlu subsumează foarte adesea familii lexicale întregi ori chiar termeni eterogeni.

latinească are „aceeaşi compoziţiune fonetică“ şi „mai mult sau mai puţin acelaşi înţeles“ cu al termenului românesc, ea serveşte totodată ca etimon al termenului-titlu; în celelalte cazuri, etimologia se indică într-o paranteză care precedă definiţia. Procedeul amintit al corespondenţelor este de factură latinistă, căci prin el autorii încearcă să demonstreze descendenţa latinească a lexicului limbii române; în acest sens, demonstraţia se desfăşoară însă cu mai puţin succes decît ar fi dorit, desigur, autorii, deoarece pentru extrem de numeroase cuvinte româneşti din dicţionar ei nu au găsit corespondente latineşti convenabile. Indicarea etimologiei cuvintelor-titlu înainte de definirea şi de dezvoltarea filiaţiei lor este extrem de interesantă şi are un solid temei ştiinţific, argumentat de altfel în prefaţa lucrării. Aşa cum au arătat, pe bună dreptate, cei doi redactori principali, „chemarea lexicografului“ într-un dicţionar istoric „este cît se poate de delicată şi grea“: „el e dator... să caute cu multă bătaie de cap înţelesul primitiv al unui cuvînt“; dar „care este... firul ce ne poate conduce cu securitate în labirintul multelor şi diverselor însemnări ale fiecărui cuvînt? Înţelesul propriu sau originar al cuvîntului, care este dat de însăşi etimologia lui... Cercetînd etimologia..., prin ea descoperim înţelesul... propriu sau originar“ al termenilor şi astfel „totul se luminează şi se explică“ (vol. I, p. XII-XIII). În glosar, indicaţiile etimologice apar în finalul fiecărui articol, iar nu la începutul lui. În parte, procedeul se justifică prin aceea că în glosar autorii au fost adesea nevoiţi să discute pe larg, şi chiar cu lux de amănunte, originea termenilor înregistraţi, lucru care nu putea fi rezolvat într-o simplă paranteză preliminară. Dar primul motiv al deplasării locului etimologiei în economia articolelor din acest volum-anexă pare a fi tot de factură latinistă; după cum vom vedea, autorii n-au mai urmărit aici dezvoltarea istorică a cuvintelor, ci au început, după cum ei înşişi mărturisesc, cu sensurile uzuale, independent de vechimea lor în limbă. Această neglijare a istoriei cuvintelor din glosar trădează atitudinea depreciativă a lui Laurian şi Massim faţă de termenii înregistraţi în el, consideraţi un material hibrid, de care limba se poate, eventual, dispensa. Cît despre aprecierea valorii etimologiilor din dicţionar şi glosar, ea va fi făcută în amănunt şi diferenţiat la sfîrşitul capitolului de faţă.

Următoarea secţiune a fiecărui articol este ocupată de *definiţie*. Ni se pare semnificativ faptul că aproape toate

criticile care s-au adus şi se aduc lucrării trec sub tăcere această secţiune, fundamentală într-o operă lexicografică. Lucrurile se explică dacă vom spune că, în general, d e f i n i ţ i i l e d i n d i c ţ i o n a r u l l u i L a u r i a n ş i M a s s i m s î n t r e m a r c a b i l e şi constituie neîndoios unul din aspectele cele mai de preţ ale lucrării. Astăzi pare surprinzător cum un număr atît de redus de autori, dispunînd de surse insuficiente de informare şi neajutaţi, după cum se proiectase, de specialişti ai diverselor domenii de cunoaştere, au putut să formuleze definiţii atît de exacte. După toate probabilităţile, meritul principal în asigurarea nivelului ştiinţific al definiţiilor aparţine lui Laurian. Pentru a demonstra cunoştinţele multilaterale excepţionale ale filologului ardelean ne servim de mărturia preţioasă a unuia dintre elevii săi, savantul Petru Poni: „Laurian — afirmă Poni — ... era un om în adevăr extraordinar prin varietatea cunoştinţelor sale. Cînd lipsea un profesor, el îi ţinea locul. Erau zile cînd făcea cîte două şi trei lecţii deosebite. Într-o clasă explica trigonometria sau teoria funcţiunilor, în alta făcea anatomia sau zoologia, în alta limba greacă, în alta latina... Ni se părea că în crierii lui erau cristalizate toate cunoştinţele omeneşti. Singurul lucru la care aspiram era să devenim tot aşa de învăţaţi ca şi dînsul“ [1]. Multitudinea cunoştinţelor autorilor, şi în primul rînd multitudinea cunoştinţelor lui Laurian, se reflectă clar în definiţiile *Dicţionariului limbei române*. Cei doi autori principali au pus de altfel şi în mod teoretic, în prefaţa lucrării lor, problema definirii cuvintelor. Arătînd că explicarea prin corespondentele latine „nu ajută întru nimic marea majoritate a românilor“ şi că „acumularea de sinonime, adică de vorbe mai mult sau mai puţin apropiate prin înţeles de cuvîntul de interpretat, nu numai că nu e de nici un folos, dar încă în loc de lumină aduce şi mai multă confuziune“, Laurian şi Massim au pledat cu căldură pentru definiţia prin perifrază, singura recomandabilă într-un dicţionar explicativ unilingv: „numai explicaţiuni şi definiţiuni cît se poate de large şi precise — afirmă ei — pot pune în adevărata lumină delicatele însemnări ce are un cuvînt“ (vol. I, p. XIX—XX). Cei doi lexicografi nu resping totuşi sinonimia şi nici antonimia, dar le subsumează de obicei, ca elemente ajutătoare, definiţiei propriu-zise. Ei recunosc că „sinonimica..., neglijată... cu

[1] *Însemnări ieşene*, I (1936), nr. 8, p. 319.

totul în încercările de dicționare române..., se impune lexicografului român cu atît mai imperios" cu cît „multe din cuvintele de curînd introduse par marei majoritate de același înțeles"; de asemenea, „contrarele sau opusele" constituie „un... mijloc de interpretare a însemnărilor unui cuvînt" (vol. I, p. XX). Dacă trecem peste aspectele ortografice, definițiile din *Dicționariul limbei române* satisfac în mare parte și astăzi, chiar în cazul terminologiei științifice neologice. *Azotul*, de exemplu, este explicat aproape ca în dicționarele tehnice actuale: „corp simplu, gazos, incolor, transparent, elastic, care intră în combinațiunea aerului atmosferic 79 părți din 100... Se numește și *nitrogeniu*"[1]. Termenul medical, pe atunci cu totul recent, *metastază*[2], este însoțit de explicația: „strămutarea unui morb din un punct al corpului în altul"[3]; *acantaceele* constituie o „familie de plante dicotiledonice, care au de tip genul acant"[4]; *borul* este un „corp elementar, nemetalic solid, sub formă de pulbere", iar „combinat cu oxigenul... dă acidul boric"[5]; *caloriferul* se definește prin „aparat prin care din un focar calorific se transmite caloarea în toate părțile unui edificiu: calorifer cu vapori, cu apă, cu aer"[6]. Nenumărate alte exemple similare care s-ar putea adăuga la cele de mai sus arată că dicționarul lui Laurian și Massim este o operă lexicografică cu definiții moderne. Constatarea este valabilă deopotrivă pentru terminologia nouă, științifică, și pentru cuvintele românești vechi. Cel mai puternic argument care pledează pentru concluzia amintită îl constituie prețuirea de care lucrarea s-a bucurat, chiar dacă tacit, în ochii lexicografilor ulteriori, care au preluat din ea un mare număr de explicații. Am amintit de Lazăr Șăineanu, primul autor ulterior de

[1] Vezi, spre comparație, definiția aceluiași termen în *Dicționarul tehnic*, București, 1953: „element... gaz incolor... formînd aproximativ 4/5 din atmosferă... (=Nitrogen)".

[2] Nu apare la N. A. U r s u, *Formarea terminologiei științifice românești, cit.*

[3] Iată și definiția corespunzătoare din *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958: „Deplasarea locului unei boli în organism".

[4] În *Dicționarul limbii române moderne, cit.*: „Familie de plante dicotiledonate, al cărei tip e acanta".

[5] În *Dicționarul tehnic, cit.* apare definiția: „Element... Praf amorf, de culoare brună. Compușii săi cei mai cunoscuți sînt boraxul și acidul boric".

[6] În *Dicționarul limbii române moderne, cit.*: „Instalație pentru încălzirea încăperilor... printr-o singură sursă producătoare de căldură (cu aburi, apă caldă sau aer cald)".

dicționare românești care a folosit opera lui Laurian și Massim. V. Săghinescu, care a făcut o confruntare exhaustivă a celor două opere lexicografice, ajunsese la concluzia, uimitoare, că Șăineanu ar fi împrumutat din dicționarul lui Laurian și Massim „peste 16 000 termeni lecsici, științifici și practici, dintre care *majoritatea ad-literam*"[1] [*s.n.*]. În același scop am întreprins, la rîndul nostru, un sondaj comparativ în *Dicționarul limbii române* al Academiei Române, elaborat, în secolul nostru, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, și în dicționarul lui Laurian și Massim, sondaj care să ne poată da o imagine mai exactă a proporțiilor în care acesta din urmă a servit ca izvor al definițiilor pentru cel dintîi. Concluziile obținute în urma comparării celor două opere sînt elocvente: se poate demonstra că dicționarul lui Sextil Pușcariu a folosit definițiile antecesorilor săi latiniști nu numai la neologismele cele mai recente, ci și la foarte numeroși termeni populari și regionali. Acest fapt constituie încă un argument împotriva părerii curente că opera lui Laurian și Massim s-ar întemeia doar (ori în primul rînd) pe elemente lexicale inexistente în limba română. Parcurgînd (în mod nesistematic) începutul literei *B* din *Dicționarul limbii române* al lui Pușcariu, am întîlnit lucrarea lui Laurian și Massim ca izvor al definiției unor cuvinte populare și regionale ca *băbi, băcăni, bădărăni, băgătură, baiader, băietoare, băioară, baligă, băligos, băliguță, baltac, băltăci, bălțat, bălțătură, balț, baraban, baraboi, bătălău, bătătoare, batcă, batoc, bătuci, bei, betegos, bîcsi, bîltîc* etc. Dacă adăugăm și faptul că, în majoritatea exemplelor citate, dicționarul latinist apare ca izvor *unic* al definițiilor din dicționarul lui Pușcariu, iar acestea sînt, de obicei, reproduse întocmai, între ghilimele, putem conchide că opera lexicografică a lui Laurian și Massim trebuie considerată pe drept cuvînt o sursă de definiții de primă importanță[2].

Cei doi filologi au rezolvat în mod științific și problema definirii derivatelor: „La vorbele derivate care au aceleași însemnări cu primitivele din care se nasc nemediat — afirmă ei în prefața dicționarului — este de prisos a se da din nou

[1] V. S ă g h i n e s c u, *Scrutare Dicționarului universal al limbei române de Lazăr Șăineanu, cit.*, p. 94.

[2] În ceea ce privește neologismele, constatăm că *Dicționarul limbii româ e* apărut în secolul nostru reproduce fără nici o modificare numeroase definiții formulate de Laurian și Massim și fără a mai cita izvorul anterior (comp. în cele două dicționare pe *biflor, bilinguu* etc.).

toate acele însemnări: cînd se dau, de exemplu, toate însemnările adjectivului *abile*, la substantivul *abilitate* este destul a se spune: *calitatea celui abile*" (vol. I, p. XIX). Autorii au urmărit astfel să facă evidentă, prin intermediul definiţiei, legătura între cuvîntul-bază şi derivatele sale, iar pe de altă parte, să stabilească o ierarhie între cuvintele dependente şi cele independente, în favoarea acestora din urmă, care au definiţii largi. Astfel, potrivit principiului adoptat, aproape toate abstractele verbale şi adjectivale participiale se definesc prin verbul corespunzător. În glosar, situaţia derivatelor este, din acest punct de vedere, întrucîtva diferită: fiind grupate în acelaşi articol cu termenul-bază, ele apar adesea fără definiţie ori sînt definite independent de termenul-bază, printr-un lanţ de corespondente „recomandabile", adică de origine latină. Surprinzător de sumare sînt, în lucrare, definiţiile plantelor şi animalelor; autorii vor fi considerat că indicarea numelui ştiinţific face inutilă descrierea amănunţită care, oricît de detaliată, tot nu poate duce la individualizarea obiectului. De altfel, ei s-au dovedit aici consecvenţi punctului de vedere — în general adoptat — de a defini *lingvistic* obiectele. În adevăr, spre meritul autorilor, cazurile de definiţii enciclopedice sînt puţine în *Dicţionariul limbei române*, şi limitate aproape numai la domeniul cultural-beletristic. De asemenea, numele proprii, cîte sînt înregistrate, figurează aproape numai în măsura în care stau la baza unor înţelesuri comune (vezi *cesare*, *chirnoe*, *minerva*).

La cuvintele polisemantice, diversele sensuri sînt grupate în numeroase subdiviziuni, sub cifre şi litere, cu definiţiile corespunzătoare. Cum era şi firesc într-un dicţionar cu accentuat profil istoric, autorii şi-au propus să stabilească o f i l i a ţ i e a s e n s u r i l o r s t r i c t d i a c r o n i c ă, făcînd, în acest scop, şi o expunere de motive prealabilă, de o excepţională importanţă pentru istoria lexicografiei româneşti. Cei doi redactori principali ai lucrării au arătat că „lexicograful... este dator... să stabilească punctul de plecare sau începutul vieţii cuvîntului, înţelesul originar, şi apoi să arate cum din acest unic înţeles, întocmai ca şi din unicul trunchi al unui tufos arbore înmulţite ramuri şi rămurele, au ieşit toate celelalte însemnări ale cuvîntului, sistematizînd şi ordinînd lucrul aşa, încît să procedă gradat de la însemnările cele mai apropiate de înţelesul propriu către cele mai depărtate de dînsul, şi să alipească de fiecare

însemnare metaforică principală însemnările metaforice secundare nemediat născute din ea, fără să-i scape nici una: căci fiecare însemnare, în lanţul unic format de toate semnificaţiunile cuvîntului, este unul din inelele care mijloceşte legătura între cele ce preced şi cele ce urmează, aşa încît lipsa din toată seria a unei singure însemnări compromite totul, rupînd firul de tranziţiune de la unele însemnări la celelalte" (vol. I, p. XVIII). Şi în practică, efortul autorilor de a înfăţişa istoric dezvoltarea semantică a cuvintelor este cu totul remarcabil. De aceea, cuvintele din fondul principal lexical — şi numeroase alte cuvinte importante — ocupă, de obicei, în dicţionar un spaţiu de-a dreptul impresionant, neatins uneori nici în lucrările similare actuale. Pentru a da cîteva exemple disparate, menţionăm că substantivul *casă* ori verbul *chema* ocupă, fiecare, peste 9 coloane din lucrare, şi cuprind, în dezvoltarea dată de autori, mai multe zeci de sensuri şi de subsensuri; verbul *a cere*, cu sensurile împărţite pe litere şi cifre, se întinde pe 4 coloane; *a face* numără nu mai puţin de 16 sensuri principale şi numeroase altele secundare, iar filiaţia semantică a termenului *spate* e grupată în 9 sensuri principale. Prezentarea ştiinţifică a filiaţiei semantice este însă compromisă uneori de tendinţa autorilor de a reconstitui sensurile originare şi verigile intermediare neatestate în limba română. În prefaţa lucrării lor, Laurian şi Massim au susţinut, cu o tărie demnă de o cauză mai bună, că „chiar cînd înţelesul originar sau verce alt înţeles, din care nasc altele, ar lipsi din uzul limbei, lexicograful este dator să le restabilească" (vol. I, p. XVIII). Acest principiu se stabileşte chiar pentru acele împrumuturi recente la care se poate şti în mod cert că au pătruns în limba română cu lanţul semantic incomplet, căci iată ce afirmă autorii în prefaţă: „La fiecare cuvînt de formaţiune mai nouă" se va indica „nu numai însemnarea cu care a intrat în limba noastră, ci şi... acelea ce a luat în alte limbe romanice şi poate încă, cum am zis, lua prin aplecarea procesului metaforic" *(ibidem)*. Este clar că în această hotărîre se manifestă, pe plan semantic, ceea ce constatasem cu alt prilej că se manifestase pe plan lexical: tendinţa de completare sistematică, „ideală" a conţinutului cuvîntului cu sensuri virtuale, de umplere a golurilor semantice, pentru obţinerea unui lanţ perfect. În practică, autorii se dovedesc însă mai moderaţi decît se arătaseră în teorie. Dacă, în cazul neologismelor, se pot întîlni într-adevăr numeroase accepţiuni

care n-au existat niciodată ca atare în limba română [1], la cuvintele vechi şi foarte vechi completarea lanţului semantic se face cu multă cumpătare. De foarte multe ori autorii nu s-au încumetat să restabilească pe teren românesc nici măcar sensul etimonului, lăsînd astfel schema cuvîntului fără veriga iniţială: verbul *afla*, de exemplu, se deschide cu accepţiunea de „a veni la cunoştinţa sau în posesiunea unui lucru" (< lat. *afflare* „a sufla spre ceva"); substantivul *casă* are ca prim sens pe acela de „construcţiune cu pereţi, care are una sau mai multe încăperi..." (< lat. *casa* „colibă"); *gură* (< lat. *gula* „gîtlej") este „organul omului şi al animalelor prin care mîncă şi prin care iese vocea"; *merge* (< lat. *mergere* „a se scufunda") are mai întîi sensul „a se mişca din loc, de regulă... în o direcţiune cerută" etc. Ceea ce surprinde la parcurgerea filiaţiei semantice a cuvintelor vechi din dicţionar este mai degrabă absenţa unor verigi reale decît prezenţa unora inventate. Asemenea lipsuri îşi au în primul rînd izvorul în faptul că Laurian şi Massim au stabilit istoria cuvintelor bazîndu-se pe propriile lor cunoştinţe de limbă, iar nu prin despuierea sistematică a textelor româneşti. Semnalăm, în sfîrşit, că în glosar autorii nu s-au mai arătat preocupaţi să urmărească dezvoltarea istorică a termenilor. Hotărîrea lor de a indica aici „mai întîi semnificaţiunile cele mai de comun uzitate, pentru ca din acestea să se tragă în cele din urmă înţelesul originar" (vol. I, p. XIX), este, din păcate, pusă în practică cu destulă consecvenţă. Derogarea de la principiul istoric reflectă, încă o dată, subaprecierea materialului lexical cuprins în glosar; comprimînd la maximum, de obicei într-o enumerare unică, diversele accepţiuni ale cuvintelor înregistrate în această „anexă", autorii nici nu-şi mai puteau propune să le urmărească istoric.

Definiţia este urmată de un mare număr de *citate*. Avem a face însă exclusiv cu *citate redacţionale*, deoarece, aşa cum am mai arătat, autorii nu şi-au întemeiat lucrarea pe material de limbă extras din texte. Citatele date de autori au un specific deosebit de interesant, pe care vom încerca să-l precizăm, pe scurt, în cele ce urmează. Ele îndeplinesc, în general, un dublu rol: pe de o parte, întăresc existenţa sensului corespunzător, îndeplinesc adică funcţia obişnuită într-un dicţionar explicativ lingvistic, aceea de ilustrare a

[1] Dar şi unele anticipări semantice „profetice".

sensului într-un context; pe de alta, completează definiţia propriu-zisă cu numeroase note noi, legate de noţiunea reprezentată de termenul definit. Prin această din urmă caracteristică citatele îndeplinesc un rol enciclopedic pregnant. De aceea ele şi par, foarte adesea, doar o completare a definiţiei. Demn de subliniat este faptul că citatele au un conţinut democratic, educativ şi instructiv remarcabil. La sintagma *bibliotecă publică*, de exemplu, ne întîmpină următorul comentariu-citat: *„noi abia avem în Bucureşti şi Iaşi cîte o bibliotecă publică..., dară şi acestea cu totul necomplete şi în aşa stare, că sînt încă departe de a corespunde scopului unei biblioteca publice; neci un privat însă, neci o societate de privaţi nu s-a aflat încă, care să fundeze o bibliotecă publică; şi cu toate acestea astăzi, mai mult decît vericînd, ar căuta să ne pătrundem de importanţa şi necesitatea bibliotecelor publice"*; la termenul *graminee*, după definiţie urmează precizarea-citat: *„se cunosc de botanici mai bine de două mii de specii de graminee, răspîndite peste tot globul pămîntului; rădăcina gramineelor e fibroasă, paiul simplu sau rămos e cilindric"* etc; definiţia cuvîntului *metal* este urmată de citatul: *„aurul, argintul, ferul, plumbul, mercuriul, arama, staniul sînt metale; proprietăţile metalelor sînt: ductilitatea, splendoarea* [= strălucirea], *sonoritatea; vase de metal; metale preţioase sînt aurul şi argintul..."* etc. Considerăm că este un merit al autorilor faptul de a fi deplasat în citate numeroase note enciclopedice, limitînd astfel definiţia la enunţarea notelor strict esenţiale [1]. Apreciind proprietatea şi, în general, valoarea acestor citate, *Dicţionarul limbii române* al Academiei Române elaborat în secolul nostru a reprodus o bună parte dintre ele, mai ales la cuvinte şi sensuri populare ori regionale. Numai pe o mică porţiune din litera *B* s-au reprodus, după dicţionarul lui Laurian şi Massim, citate la termeni ca *baltă, başca, bate, bază, băciucă, bădăran, băga, băieţoi, bălos, băltăreţ, bălţat, bălţătură, bătriior, bătrîneşte, băut* etc.

*

— *Indicaţiile etimologice.* Insuficienţa informării şi mai ales linia latinistă sînt evidente în *Dicţionariul limbei ro-*

[1] Despre rolul citatelor folosite, Laurian şi Massim afirmau în prefaţa dicţionarului: „Vagul, ce şi după... definiţiuni poate încă rămîne asupra înţelesului cuvîntului, se risipeşte prin producerea de exemple de fraze, în care figurează cuvîntul de interpretat în toate construcţiunile ce au luat şi poate lua în uzul limbei" (vol. I, p. XX).

mâne la capitolul etimologii. Nu este, de aceea, întîmplător faptul că modul în care cei doi autori principali ai lucrării, Laurian şi Massim, au rezolvat originea cuvintelor româneşti a dat naştere la una dintre cele trei critici fundamentale care s-au adus cunoscutului dicţionar. *Cuvinte inventate, forme nereale, etimologii fanteziste* (pe linia radical-latinistă), iată, în esenţă, aspectele negative semnalate de criticii lucrării, încă de la apariţia ei. Părerea primului recenzent al operei, N. Quintescu, după care dicţionarul constituie, sub aspect etimologic, o întoarcere, uneori cu rezultate mai slabe, la *Lexiconul de la Buda* (1825), a fost în general menţinută şi astăzi. Este semnificativă, din acest punct de vedere, aprecierea unui cercetător mai recent al lucrării, I. Şiadbei, care, după ce afirmă că „dicţionarul... a adus totuşi un folos studiilor etimologice", deoarece „în el se găsesc, pentru prima dată, etimologiile latine ale unor cuvinte româneşti", citează lista (exhaustivă!) a celor... 12 termeni româneşti de origine latină a căror etimologie justă a fost indicată în opera lui Laurian şi Massim, conchizînd: „pentru cele 3 448 de pagini [ale dicţionarului], desigur că nu e prea mult"[1]. Dacă lucrurile ar sta aşa cum le prezintă I. Şiadbei, orice încercare de revalorificare a dicţionarului la capitolul etimologii ar fi, desigur, inutilă. Realitatea este însă departe de aprecierea citată mai sus şi, în general, de părerea curentă. O cercetare mai riguroasă a indicaţiilor etimologice din lucrare ne arată numeroase şi importante erori, dar şi unele calităţi apreciabile şi chiar surprinzătoare. În general, volumul erorilor întrece şi chiar covîrşeşte pe acela al calităţilor dicţionarului la indicaţiile etimologice. Din acest punct de vedere, comparaţia care se face, de obicei, între dicţionarul lui Cihac şi acela al lui Laurian şi Massim scoate şi mai clar în evidenţă neta inferioritate a acestei din urmă lucrări în ceea ce priveşte etimologiile. Dar, pe de altă parte, în tendinţa lor exagerată de a descoperi etimoane latineşti pentru cît mai mulţi termeni româneşti, cei doi filologi latinişti au găsit adesea soluţii juste sau apropiate de adevăr, opuse lui Cihac, la care constatasem o tendinţă oarecum contrară, acel credit excesiv acordat filierelor slave.

Meritul principal al *Dicţionariului limbei române* la capitolul etimologii nu trebuie totuşi căutat la elementele de origine latină, unde, cum am mai spus, se întîlnesc numeroase

[1] *Limba română*, VI (1957), nr. 6, p. 19.

exagerări. P a r t e a e t i m o l o g i c ă r e m a r c a b i l r e a l i z a t ă a l u c r ă r i i e s t e a c e e a p r i v i t o a r e l a n e o l o g i s m e, în sensul strict, adică la împrumuturile recente (îndeosebi romanice) ale limbii române. Aici se poate spune că Laurian şi Massim nu au precedent în istoria lexicografiei române şi nu pot fi comparaţi în orice caz cu Alexandru Cihac, care refuzase, cu puţine excepţii, înregistrarea acestui voluminos material lexical. Înregistrînd ultimele „achiziţii" lexicale neologice româneşti ale epocii, îmbogăţind ei înşişi, aproape „profetic", în dicţionar, fondul lexical neologic românesc, autorii au indicat totodată, în numeroase cazuri pentru prima dată, şi etimologia exactă a acestor împrumuturi. Sub acest aspect, lucrarea nu este nici astăzi cu totul depăşită.

Constatările noastre asupra indicaţiilor etimologice din *Dicţionariul limbei române* se întemeiază în primul rînd pe parcurgerea integrală a cuvintelor începătoare cu litera *M* (medie ca întindere), în dicţionar şi în glosar, iar în al doilea rînd pe numeroase sondaje făcute la diverse alte litere.

Prima observaţie generală care se impune, în urma acestei operaţii, este aceea că d i c ţ i o n a r u l r ă m î n e n e t s u p e r i o r g l o s a r u l u i l a c a p i t o l u l e t i m o l o g i i. Două trăsături predominante fac din glosar o operă cu totul modestă la acest capitol: respingerea cu orice preţ a explicaţiilor prin slavă şi numărul exagerat de mare al cuvintelor rămase fără nici o indicaţie etimologică. Deşi „anexa" e consacrată vorbelor „străine" (deci în primul rînd slave) din limba română, autorii (dar mai ales Massim, ca autor principal al glosarului) poartă adevărate polemici cu slavistul Fr. Miklosich, combătîndu-l şi încercînd să împingă termenii de origine slavă spre etimoane latine ori romanice. Afirmaţii de felul aceleia făcute la *cetină* (:„nu credem să fie slavic, cum susţine învăţatul Miklosich, deoarece nu există în vechea slavică, ci numai la serbi; se leagă, probabil, de aceeaşi rădăcină cu *catena*") ne întîmpină la tot pasul în glosar şi creează impresia, penibilă, a unui efort conştient şi sistematic de a denatura o verigă importantă din istoria cuvintelor. Pe de altă parte, numărul mare de cuvinte din glosar rămase fără etimologie nu arată întotdeauna neputinţa autorilor de a o indica, ci reprezintă, poate în egală măsură, tendinţa lor de a subevalua aportul neromanic la îmbogăţirea lexicului limbii române: neindicînd sursele „străine", autorii vor să

dea impresia că numărul cuvintelor provenite din asemenea izvoare este redus; totodată, lărgind volumul de cuvinte cu origine necunoscută, ei intervin aici cu unele sugestii în direcţie romanică.

O altă constatare generală este contradicţia, adesea flagrantă, între principiile etimologice ale autorilor şi aplicarea lor concretă în dicţionarul propriu-zis. În prefaţa lucrării există o tendinţă clară de a reduce filierele directe la cele originare: pentru cuvintele împrumutate din limbile romanice care au un prototip în latină, autorii hotărăsc să indice exclusiv sau măcar în primul rînd forma latinească; pentru împrumuturile occidentale compuse din elemente greceşti, se adoptă principiul indicării exclusive a elementelor componente originare. Ambele principii amintite sînt, din fericire, serios amendate în practică. Dimpotrivă, unele principii sănătoase enunţate în prefaţa lucrării sînt aplicate doar parţial în dicţionar: este vorba de hotărîrea de a se înregistra forma-bază a derivatelor pe teren românesc, etimoanele cuvintelor de origine „străină" etc. În mod consecvent în glosar şi adesea în dicţionar lipseşte etimologia derivatelor, iar la termenii neromanici se indică cel mult limba furnizoare, aproape niciodată formele corespunzătoare externe.

Supărătoare este şi absenţa unor norme ferme, sistematice şi clare în tehnica indicaţiilor etimologice din *Dicţionarul limbei române*. Din această cauză, cititorul nu poate adesea să distingă etimologiile propriu-zise de corespondentele latineşti introduse după cuvîntul-titlu, nici cuvintele moştenite de cele împrumutate, nici filierele directe de cele indirecte etc.

Despre alte aspecte legate de etimologia cuvintelor înregistrate în dicţionar vom vorbi mai jos, după prezentarea unor date statistice rezultate din parcurgerea articolelor cuprinse la litera *M*.

Comparînd indicaţiile etimologice date de Laurian şi Massim la această literă cu acelea pe care ni le oferă, la aceeaşi literă, *Dicţionarul limbii române moderne* apărut în 1958, constatăm că în cele două lucrări etimologiile coincid — total ori parţial — la un număr de 488 de termeni. Statistica ni se pare elocventă dacă ţinem seamă, pe de o parte, că ea se referă la o porţiune echivalentă doar cu a şaptesprezecea parte din lucrarea latinistă, iar pe de alta că în cifra amintită nu figurează aproape nici unul dintre numeroasele

derivate pe teren românesc înregistrate. Aşadar, sîntem îndreptăţiţi să presupunem că numărul de etimologii valabile (în total ori în parte) din *Dicţionariul limbei române* trebuie evaluat în mii.

Autorii excelează, după cum am spus, la termenii împrumutaţi din surse romanice. Astfel, la litera *M* s-a indicat exact sursa franceză a unor termeni româneşti ca: *macac*, *machiavelic*, *magnezil*, *magnetiza*, *majorat*, *maleabilitate*, *mamut*, *manevră*, *manganos*, *manometru*, *mansardă*, *manşetă*, *manşon*, *manufactură*, *manufacturier*, *mariaj*, *marionetă*, *marmeladă*, *marsupial*, *mastoidă*, *maşinărie*, *matador*, *materializa*, *materialitate*, *maternitate*, *mecanism*, *mecaniza*, *medical*, *menaj*, *menaja*, *menajerie*, *meninge*, *meningită*, *menţiona*, *mercantil*, *mesagerie*, *metalochimic*, *metaloid*, *metalurgic*, *metamorfoza*, *metatars*, *metatorax*, *meteoric*, *metodist*, *metodologie*, *metronom*, *mezocarp*, *mezofil*, *micrometru*, *microscop*, *microzoare*, *miliard*, *miligram* etc. *Dicţionariul limbei române* este, prin aceasta, cea dintîi operă lexicografică în care pot fi evaluate proporţiile influenţei franceze asupra vocabularului românesc.

Teoria că „adesea un cuvînt nu provine dintr-o singură sursă, ci reprezintă o împletire a mai multor originale, din aceeaşi limbă sau limbi diferite"[1], aşa-numita *etimologie multiplă*, îşi găseşte pentru întîia dată aplicare la noi, în mod sistematic, în dicţionarul lui Laurian şi Massim. Nu credem să greşim dacă vom spune că acest dicţionar este una dintre primele opere lexicografice din istoria lingvisticii universale care adoptă principiul etimologiei multiple. De exemplu, termeni ca *madonă*, *mandolină* ori *medalie* sînt explicaţi deopotrivă prin surse franţuzeşti şi italiene, ca în *Dicţionarul limbii române moderne*; tot ca aici, neologisme de felul lui *magistral*, *mandibulă*, *manual*, *material*, *mediator*, *mercurial*, *minister*, *minuţie*, *misiune*, *mixt*, *mizerabil*, *mobil*, *molar* etc. au etimoane duble, franţuzeşti şi latine (savante). Există însă şi numeroase divergenţe parţiale între cele două izvoare în privinţa surselor etimologice multiple ale împrumuturilor româneşti. Divergenţele provin în primul rînd din tendinţa, evidentă, a autorilor latinişti

[1] Al. Graur, *Etimologii româneşti*, [Bucureşti], 1963, p. 11.

de a adăuga la sursa franceză una latină, eventual şi una italiană. Cu alte cuvinte, în numeroase cazuri în care *Dicţionarul limbii române moderne* se opreşte la un singur izvor etimologic, *Dicţionariul limbei române* al lui Laurian şi Massim adoptă două sau mai multe posibilităţi: termeni ca *maleabil, mamifer, marasm, marginal, mastodont, materialism, mentor, mesaj, milion*, de exemplu, explicaţi în *Dicţionarul limbii române moderne* exclusiv prin limba franceză, apar în dicţionarul latinist cu etimon dublu, francez şi latin: *macaroană, madrigal, maltrata, maniac, manipula, marca, marină, mascaradă masiv, mesager* etc., cu etimon francez în dicţionarul contemporan citat, apar în *Dicţionariul limbei române* ca împrumuturi posibile deopotrivă din franceză şi italiană. În cele mai multe cazuri de acest fel, rezolvarea pe care ne-o oferă lucrarea latinistă este mai exactă. Concepţia etimologică actuală în privinţa aşa-numiţilor „termeni internaţionali" este foarte apropiată de aceea a lui Laurian şi Massim: ea arată că, în general, nu trebuie să punem pe seama unei singure limbi sursa de împrumut a unui cuvînt, atunci cînd acesta există în mai multe limbi cu care româna a putut veni în contact. Pentru ardeleanul Laurian, originar dintr-o provincie românească în care influenţa franceză a fost destul de slabă, dublarea etimonului francez cu unul latin savant, italian, sau chiar cu unul neromanic este adesea întemeiată, căci filierele prin care a pătruns în limba română unul şi acelaşi cuvînt au diferit de multe ori în mod substanţial în diversele provincii româneşti. Acest merit al autorilor latinişti se verifică, în parte, şi prin compararea operei lor lexicografice cu recent apărutul *Dicţionar de neologisme* al lui F. Marcu şi C. Maneca (Bucureşti, 1961). Constatăm, în cele două lucrări, numeroase indicaţii comune de etimologie multiplă, acolo unde *Dicţionarul limbii române moderne* optase, riscînd, pentru o unică sursă de împrumut, de regulă franceza. Iată doar cîteva exemple în acest sens[1]: *madrigal* (LM, DN < fr., it.; DM < fr.); *mag* (LM, DN < lat., gr.; DM < lat.); *magazin* (LM, DN < fr., it.; DM < fr.); *maiestos* (LM, DN < it., fr.; DM < it.); *mamifer* (LM, DN < fr., lat.; DM < fr.); *manipula* (LM, DN < fr., it.; DM < fr.); *marca* (LM, DN < fr., it.; DM < fr.); *marină* (LM, DN < fr., it.; DM < fr.); *mascaradă*

[1] Pentru *Dicţionariul limbei române* am folosit abrevierea LM; pentru *Dicţionarul de neologisme*, abrevierea DN; pentru *Dicţionarul limbii române moderne*, abrevierea DM.

(LM, DN < fr., it.; DM < fr.); *mentor* (LM, DN < fr., lat.; DM < fr.) etc.

Foarte interesante, deşi pe linie enciclopedică, sînt şi indicaţiile autorilor la cuvintele de origine franceză formate, în această limbă, din elemente greceşti. *Dicţionariul limbei române* este cea dintîi operă lexicografică românească în care se indică în mod sistematic elementele componente greceşti ale etimoanelor franceze (la împrumuturi ca *manometru, mastoidă, meninge, metafizic(ă), metalografie, metalurgie, metatars, metatorax, metrologie, metronom, metroragie, mezocarp, mezofil, mezotorax, microcefal, microcosm, microscop, microzoare, mineralogie, morfologie* etc.).

Din păcate, meritele autorilor în domeniul etimologiei multiple se ciocnesc în dicţionar de o tendinţă contrară: tendinţa de a reduce filierele multiple la una singură, la cea latină. Ea reflectă din nou poziţia latinistă a lui Laurian şi Massim, care se străduiesc să îngroaşe, pe nedrept, numărul elementelor „nobile" din vocabularul românesc. Luînd din nou exemple de la începutul literei *M*, vom enumera mai jos neologisme de origine romanico-latină savantă reduse, în *Dicţionariul limbei române*, la un prototip latinesc: *macera* (DM, DN < fr., lat.); *maceraţie* (DM, DN < fr., lat.); *magic* (DM, DN < fr., lat.); *magnific* (DM, DN < fr., lat.); *maiestate* (DM, DN < fr., lat.); *malignitate* (DM, DN < fr., lat.); *maliţie* (DM, DN < fr., lat.); *mandat* (DM < fr., lat., DN < fr., it., lat.); *manifesta* (DM, DN < fr., lat.); *marital* (DM, DN < fr., lat.); *maritim* (DM, DN < fr., lat.); *maturitate* (DM, DN < fr., lat.); *medicament* (DM, DN < fr., lat.); *medicină* (DM < fr., lat., DN < lat., it., fr.); *mediocru* (DM, DN < fr., lat.); *meditaţie* (DM, DN < fr., lat.) etc.

Nu e vorba, în exemplele date, numai de reducerea filierelor multiple la una singură; procedeul duce la consecinţe mai grave, deoarece împinge termenii împrumutaţi (la o epocă relativ recentă) în rîndul elementelor moştenite, sau cel puţin creează o confuzie între termenii moşteniţi şi cei împrumutaţi din izvor latinesc.

Cu toate exagerările arătate, lucrarea nu e lipsită de calităţi în domeniul etimologiei cuvintelor moştenite. Rareori un cuvînt românesc moştenit din latină şi înregistrat în dicţionar a primit, aici, o explicaţie inexactă, nu numai ca filiaţie, ci şi ca formă concretă. Ceea ce rămîne evident paradoxal este însă faptul că autorii au îngroşat rîndul elementelor

lexicale moştenite cu elemente romanice împrumutate, dar n-au izbutit, pe de altă parte, să facă inventarul complet al cuvintelor real moştenite: acestea sînt, în esenţă, cele două aspecte negative din domeniul etimologiilor latine în *Dicţionariul limbei române*.

Trecînd acum la confruntarea operei lexicografice latiniste cu *Dicţionarul limbii române moderne* din 1958, constatăm numeroase etimoane comune în cele două lucrări la cuvintele româneşti moştenite. În prima parte a literei *M*, de exemplu, etimologia coincide în totul la termenii *macru*, *mai* (adv.), *mamă*, *mare* (subst.), *margine*, *marmură*, *marţi*, *mas*, *masă*, *măcelar*, *mădular*, *măduvă*, *mărit*, *mărita*, *mărunt*, *măruntaie*, *măsea*, *măsura*, *măsură*, *mătase*, *mei*, *merge*, *merinde*, *mesteca*, *meu*, *miel*, *mierlă*, *miez*, *minte*, *minune*, *mira*, *mîine*, *mîna*, *mînă*, *mînca*, *mîneca*, *mînecă*, *mîrced*, şi parţial la cuvinte ca *măciucă*, *mănunchi*, *mărăcine*, *miercuri*, *miere*, *minţi*, *mişel*, *miţă*, al căror etimon, în cele mai multe cazuri, a fost reconstruit.

Imediat ce deplasăm analiza noastră spre termenii româneşti proveniţi din alte surse decît cele romanice ori latine, lucrurile se schimbă aproape radical: avem a face, în esenţă, cu deosebirea calitativă netă existentă între dicţionar şi glosar, despre care am amintit mai sus. În glosar, care conţine majoritatea împrumuturilor româneşti de origine slavă, maghiară şi turcă, cuvintele cu indicaţie etimologică exactă se pierd, înecate, printre termenii fără nici o indicaţie etimologică ori cu etimologie greşită. Exemplele pozitive sînt aici atît de izolate, încît nu pot constitui aproape nici un merit pentru ansamblul lucrării. Ni se pare suficient de convingător să arătăm, în sprijinul părerii noastre, că la întreaga literă *M* înregistrăm abia 10 cuvinte româneşti cărora li se recunoaşte sursa slavă (*măslină*, *medelnicer*, *mirean*, *mlădiţă*, *mojic*, *molitvă*, *molitvelnic*, *mreajă*, *mucenic*, *muceniţă*), abia 2 explicate prin maghiară (*melegar* şi *mohor*) şi 19 prin turcă (*mahala mahalagiu*, *mangal*, *marafet*, *mazil*, *meremet*, *meterez*, *mezat*, *mindir*, *minghinea*, *mofluz*, *mucalit*, *mucalitlîc*, *mucava*, *muftiu*, *musaca*, *musafir*, *muşama*, *muşteriu*); chiar etimologiile din greacă sînt surprinzător de puţine. Faptul că în întreaga operă lexicografică se vor putea găsi mai multe sute de cuvinte împrumutate din surse neromanice care au indicată filiaţia reală nu schimbă concluzia generală că, în acest domeniu, autorii au avut lipsuri fundamentale. Această concluzie de ansamblu, deşi defavorabilă, este întrucîtva deosebită de cea curentă, care contestă dicţionarului absolut orice merit în ceea ce priveşte etimologiile termenilor neromanici ai limbii române. Dacă nu cantitativ, măcar istoric, lucrarea are totuşi o oarecare importanţă şi pentru acest domeniu. Înaintea lui Cihac — ba chiar într-o operă latinistă — sînt semnalate surse neromanice ale vocabularului românesc, unele pentru prima oară în lexicografia naţională. Latinismul autorilor a fost obligat să facă încă o dată concesii realităţilor limbii române. Dacă am cunoaşte în ce măsură Alexandru Cihac va fi consultat dicţionarul lui Laurian şi Massim, am fi ispitiţi să credem că el a fost influenţat, pe alocuri, în volumul al doilea al lucrării sale, de opera latinistă, preluînd de aici unele indicaţii etimologice şi chiar unele erori de etimologie. Iată, de exemplu, ce ne arată în acest sens un sondaj comparativ efectuat în cele două dicţionare[1], la începutul literei *A*:

	LM	*CIHAC*	*DM*
aba	< tc.	idem	idem
abagiu	< tc.	idem	idem
(h)abar	< tc.	idem	idem
acadea	< tc.	idem	idem
acaret	< tc.	idem	idem
afanisi	< gr.	idem	< ngr.
afierosi	< gr.	idem	< ngr.
afină	< magh.?	< magh.	necun.
afion	< tc.	idem	< ngr., tc.
afla	< gr.	idem	< lat.
afurisi	< gr.	idem	< v.sl.
agă	< tc.	idem	idem
ageamiu	< tc.	idem	idem
agheasmă	< gr.	idem	< v.sl.
(h)agialîc	< tc.	idem	idem
(h)agiu	< tc.	idem	idem
agonisi	< gr.	idem	< ngr.

Pentru a încheia observaţiile noastre, a mai rămas să discutăm raportul general care există între cele două izvoare lexicografice la capitolul etimologii. Am arătat şi mai sus că alăturarea şi compararea acestor dicţionare a constituit unul dintre argumentele principale pentru a demonstra inferioritatea lucrării latiniste. Dar cum, de obicei, în această confruntare au fost supraevaluate meritele reale ale lui Cihac şi evident minimalizate calităţile lui Laurian şi Massim, cre-

[1] La ele am adăugat, ca etalon, *Dicţionarul limbii române moderne*.

dem că analiza comparativă trebuie reluată, şi în cazul de faţă, într-o formulă nouă, lipsită de orice prejudecăţi.

Este necesar să subliniem, în prealabil, că o asemenea alăturare comparativă se face între opere lexicografice cu structuri diferite şi avantajează principial lucrarea lui Cihac, dicţionar etimologic prin excelenţă; căci avem de comparat, în acest caz, etimologiile unui dicţionar etimologic cu acelea ale unui dicţionar cu caracter în primul rînd explicativ. În al doilea rînd, meritul cel mai mare al lucrării latiniste, legat de etimologia neologismelor romanice, nu iese în nici un fel în evidenţă dintr-o asemenea comparaţie, deoarece, aşa cum am mai arătat, Cihac a refuzat să înregistreze acest larg sector al vocabularului românesc. Dar chiar în aceste condiţii, alăturarea celor două dicţionare contemporane între ele scoate în evidenţă nu numai lacunele operei latiniste, ci şi unele merite evidente ale ei, care lipsesc din lucrarea lui Cihac. Laurian şi Massim au introdus, de exemplu, în dicţionarul lor, categoriile etimologice „origine onomatopeică“ şi „origine necunoscută“, absente cu desăvîrşire la Cihac; înaintea lui Cihac, şi în numeroase cazuri, cei doi filologi latinişti au indicat sursele latineşti reale ale unor termeni româneşti explicaţi de contemporanul lor prin slavă ori prin altă sursă neromanică; chiar şi în cazul unor termeni de origine „străină“, opera lexicografică latinistă e adesea mai exactă decît aceea a lui Cihac. Faptul că un sondaj disparat şi cu totul restrîns ne-a furnizat zeci de exemple ilustrative în sensurile arătate imediat mai sus ne poate dovedi că în întregul dicţionar al lui Laurian şi Massim există sute de indicaţii etimologice corecte (sau aproape corecte) acolo unde Cihac a dat soluţii eronate. Dăm mai jos cîteva dintre aceste exemple, alese după criteriul varietăţii: *abia* (LM < lat. *a-vix*; DA[1] < lat. *vix*; DM < lat. *ad-vix*; CIHAC < v.sl.); *ademeni* (LM „vorbă de origine necunoscută“; DA nec.; DM comp. magh.; CIHAC < slav); *adia* (LM „vorbă... de origine curat romanică“; DA, DM < lat.; CIHAC < slav); *alean* (LM „nu se poate admite că ar veni din *alienus* = străin, cînd stă aşa de aproape [de] ungar. *ellen*“; DA, DM < magh. *ellen*; CIHAC < slav); *armar* (LM < lat.; DA < lat.; CIHAC < slav); *baieră* (LM probabil lat.; DA nec.; DM < lat.; CIHAC < tc.); *bale* (LM < lat., iar sîrbii l-au luat de la români; DA, DM < lat.; CIHAC < slav); *bălă(lă)i* (LM < *bălălău*, „o specie de onomatopee“; DA < onomat.; CIHAC < slav); *bănănăi*

[1] *Dicţionarul limbii române* al Academiei Române, Bucureşti, 1913 ş.u.

(LM < onomat.; DA, DM < onomat.; CIHAC < slav); *bătălău* (LM < *bate* < lat.; DA, DM < *bat*; CIHAC < slav); *blîndă* „urticarie“ (LM < „din romînescul *blînd*, ca *morb blînd*...“; DA, DM < [boală] *blîndă*; CIHAC < v.sl.); *boci* (LM < *boace* < lat.; DA, DM < *boace*; CIHAC < slav); *budincă* (LM < fr. < engl.; DA, DM < fr. < engl.; CIHAC < slav); *bute* (LM „nu din germ. *Butte*, ci din aceeaşi rădăcină din care a împrumutat şi germ. cuvîntul... Cuvîntul se află în toate limbile romanice“; DA, DM < lat.; CIHAC < slav); *capot* (LM < fr., it.; DA, DM < fr.; CIHAC < slav); *cep* (LM < lat. *cippus*; DA, DM < lat, *cippus*; CIHAC < slav); *ceteră* (LM < lat. *cithara*; DA < lat. *cithera* = *cithara*; CIHAC < magh.); *ciumă* (LM „nu a putut în nici un mod să ne vină de la slavi...*ciuma* stă în strînsă legătură cu [lat]. *cyma*...care...are şi înţelesul de *inflătură*“; DA, DM < lat. *cyma*; CIHAC < slav); *crăciun* (LM < lat., dintr-o formă *cratione*; DA < probabil lat.; DM < lat. *creatio, -onis*; CIHAC < slav); *creştin* (LM < lat. *christianus*; DA, DM < lat. *christianus*; CIHAC < slav); *cucută* (LM < lat. *cicuta*; DA, DM < lat. *cucuta* = *cicuta*; CIHAC < slav); *dezmăţa* (LM < „*des-* şi *maţ*“; DM < *des-* + *maţ(e)*; CIHAC < v.sl); *doagă* (LM < lat. *doga*; DM < lat. *doga*; CIHAC < slav); *falaitar* (LM < germ.; DA < rus.; DM < rus., germ; CIHAC < magh.); *fals* (LM < lat.; DA, DM < lat.; CIHAC < slav); *feri* (LM < lat. *ferre*; DA probabil < lat. *ferire; DM < lat. *ferire; CIHAC < magh.); gang (LM < germ.; DA, DM < germ; CIHAC < slav); *gaură* (LM < lat. *caula, caulae*; DA < lat. *cavula < *cavus*, cf. *caulae*; DM < lat. *cavula < *cavus*; CIHAC < slav); *gîde* (LM nec.; DA, DM nec.; CIHAC < slav); *gîgîi* (LM < onomat.; DA, DM < onomat.; CIHAC < slav); *lăbărţa* (LM nec.; DM nec.; CIHAC < slav); *lepăda* (LM < lat. *lapidare*; DM < lat. *lapidare*, CIHAC < magh.); *mamă* (LM < lat. *mamma*; DM < lat. *mamma*; CIHAC < slav); *măciucă* (LM < lat. *matiuca; DM < lat. *matteuca; CIHAC < grec.mod.); *papură* (LM < lat. *papyrus*; DM < lat. *papura = *papyrus*; CIHAC < slav); *pască* (LM < lat. *pascha*; DM < lat. *pascha*; CIHAC < slav); *păpuşă* (LM < lat. *pupa*; DM < lat. *papa = *pupa* + suf. *-uşă*; CIHAC < slav); *plin* (LM < lat. *plenus*; DM < lat. *plenus*; CIHAC < slav); *pregeta* (LM < lat. *pegritare, pigritari*; DM < lat. *prigitare = *pigritare; CIHAC < slav); *pulbere* (LM < lat. *pulvis*; DM < lat. *pulvis*; CIHAC < gr.); *ramă* (LM < „poate...după germ. *Rahmen*“; DM < germ. *Rahmen*;

CIHAC < slav); *rang* (LM < fr., germ.; DM < fr.; CIHAC < slav); *rangă* (LM „de unde?"; DM nec.; CIHAC < slav); *răbda* (LM nec.; DM nec.; CIHAC < slav); *răgaz* (LM nec.; DM nec.; CIHAC < slav); *răpciune* (LM < lat. *raptio*; DM < comp. lat. *raptio, -onis*; CIHAC < slav). Această listă de exemple poate fi mult şi cu uşurinţă îmbogăţită. Nu trebuie însă să rezulte de aici că opera latinistă ar fi cumva superioară dicţionarului lui Cihac la capitolul etimologii. Dacă apreciem faptele global, meritele lui Laurian şi Massim rămîn mult în urma ilustrului lor contemporan, iar dicţionarul lor are astăzi, din acest punct de vedere, doar o valoare documentară.

*

Încheind cercetarea noastră asupra activităţii lexicografice depuse de A.T. Laurian şi I. Massim, o serie de concluzii se impun aproape de la sine. Contrar părerii curente, considerăm că această activitate, concretizată în cel dintîi dicţionar român academic, reprezintă o dată importantă în istoria lingvisticii naţionale. Plin de contradicţii, de inegalităţi, *Dicţionariul limbei române* are însă mai multe merite decît se crede. Latinismul autorilor, care constituie sursa principală de unde provin defectele operei lexicografice analizate, se dovedeşte, în practică, mai puţin extremist decît a părut (şi mai pare încă) filologilor şi lingviştilor noştri. Marele număr de cuvinte reale înregistrate —circa 50 000 — arată că avem de-a face pînă astăzi cu cel mai bogat dicţionar tipărit al limbii române. Efortul autorilor în campania de îmbogăţire „ideală" a vocabularului românesc a dus la punerea în circulaţie a numeroase neologisme, rămase pînă astăzi în limbă; prin volumul de neologisme înregistrat, dicţionarul nu are precedent în istoria lexicografiei române. Organizarea excepţional de complexă a articolelor (cu ample filiaţii semantice istorice, cu definiţii adesea remarcabile şi cu citate ilustrative numeroase şi utile) nu are nici ea corespondent în vreo operă lexicografică din secolul al XIX-lea, dacă exceptăm dicţionarul abia început al lui Hasdeu. Chiar în domeniul etimologiilor autorii au, după cum am văzut, merite evidente. Ceea ce îndepărtează astăzi de lucrare pe cititori este forma în care autorii şi-au îmbrăcat cuvintele. Rod al latinismului în declin, dar depăşind prin multe aspecte pozitive limitele acestui curent, *Dicţionariul limbei române* rămîne o verigă importantă în lanţul istoriei lexicografiei noastre.

IV. CÎTEVA CONCLUZII

Ajunşi la capătul acestui prim volum şi privind în ansamblu materialul prezentat, sîntem noi înşine surprinşi de bogăţia lui cantitativă: zeci de proiecte de glosare şi dicţionare, de cele mai variate tipuri, realizate în parte ori integral, remarcabile sau mediocre şi provenind din toate provinciile româneşti, oglindesc în mod convingător frămîntările aproape continue pentru crearea unei lexicografii naţionale.

Pînă tîrziu, în jurul anului 1800, istoria lexicografiei române apare dominată de cîteva trăsături constante, cu numeroase consecinţe: operele realizate în această lungă perioadă se datoresc unor nevoi practice imediate, au fost elaborate, aproape fără excepţie, de nespecialişti şi au circulat sub formă manuscrisă.

Nevoile practice imediate determinate, în secolul al XVI-lea, de traducerea în limba noastră a textelor slave bisericeşti au făcut ca începuturile lexicografiei române să coincidă aproape cu data primelor traduceri ale acestor texte. Nu întîmplător lexicografia românească a început cu glosarele slavo-române; ele îndeplineau rolul de instrumente practice de lucru, de anexe la bogata serie de traduceri din vechea slavă bisericească înfăptuite din veacul al XVI-lea înainte. De altfel, caracterul exclusiv bilingv şi plurilingv pe care îl are, pînă în secolul al XIX-lea, lexicografia românească este determinat tocmai de rolul prin excelenţă practic îndeplinit de aceasta. În perioada amintită, literatura tradusă este infinit mai bogată decît aceea originală şi are mereu nevoie, pentru cei care o creează, uneori şi pentru cei care o citesc, de instrumente ajutătoare. Tot din necesităţi practice, în unele dicţionare bilingve şi plurilingve se renunţă la aşezarea alfabetică a termenilor şi a unităţilor frazeologice, materialul organizîndu-se pe idei, pe noţiuni şi servind astfel şi ca lexicon de conversaţie curentă.

Din cele spuse reiese clar că „nu influențele externe, imitarea altor popoare, ci înseși necesitățile interne au dat naștere dicționarelor bilingve"[1] de la începutul lexicografiei românești. De altfel, nici un cercetător român nu a fost, vreodată, de altă părere, cum pare a înțelege B. Kelemen, autorul afirmației citate, în altă parte a studiului său[2]. Faptul că primele încercări lexicografice românești, precum și numeroase altele de mai tîrziu, au avut ca model izvoare externe nu schimbă în vreun fel concluzia noastră: modelele străine au fost folosite doar în măsura în care puteau servi la elaborarea unor opere pentru nevoi interne, ele au ajutat la realizarea acestor opere, dar nu le-au determinat existența în sine. Chiar în lucrările cele mai servile față de izvoarele externe, partea românească rămîne originală și reflectă nevoile interne.

Cerințele practice, împrejurările culturale care au dus la înfiriparea lexicografiei naționale au făcut ca aceasta să existe cu mult înainte de apariția lingvisticii ori a filologiei românești: lexicografia este cea dintîi ramură apărută în istoria lingvisticii naționale. În asemenea condiții, este aproape de la sine înțeles că avem a face, în general, cu încercări improvizate, cu un vădit caracter amatorist. Primii autori de opere lexicografice sînt preoții ori călugării care se îngrijeau de traducerea în limba română a textelor slave, sînt oameni de cancelarie care traduceau ori compuneau actele slave și care simțeau imperios nevoia întocmirii unor liste de corespondențe lexicale bilingve. Folosul, multă vreme restrîns, al unor astfel de lucrări ne este dovedit și de caracterul exclusiv manuscris al lexicografiei române pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Faptul că există destul de multe manuscrise cu caracter lexicografic din această perioadă, dar foarte puține copii ale unuia și aceluiași prototip pledează tot în sensul circulației restrînse a vechii lexicografii românești.

Nevoile practice reale care au determinat apariția și dezvoltarea lexicografiei naționale explică în cea mai mare parte repartiția geografică a operelor realizate, precum și componența lor internă (în primul rînd, limbile alcătuitoare). Astfel, lexicografia slavo-română este prin excelență de proveniență muntenească. deoarece primul și cel mai puternic focar de cultură tipărită legat de limbile slave s-a aflat în această provincie românească; lexicografia bilingvă maghiaro-română și germano-română aparține în primul rînd Transilvaniei și ardelenilor, iar cea francezo-română și greco-română numai celor două Principate, pentru motive care au fost deja arătate. Majoritatea operelor lexicografice latino-române se datoresc ardelenilor, căci în Transilvania a existat o puternică presiune culturală de tip latin și tot aici și-a avut leagănul curentul latinist.

Istoria lexicografiei române este strîns legată de dezvoltarea culturii naționale și reflectă etapele acestei dezvoltări. Am arătat, de exemplu, că epocii de înflorire a lexicografiei slavo-române îi corespunde la noi o epocă de înflorire generală a culturii slave. Pe măsură ce scade importanța limbii slave în biserică, în cancelarie, în textele scrise pe teren românesc, glosografia slavo-română își pierde importanța, se îngustează și dispare; de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea nu mai înregistrăm un singur glosar slavo-român ca operă independentă. Observăm totodată că modelele slave de care s-a servit această glosografie au determinat aspectul ei fără excepție rudimentar, redus la simple liste de corespondențe bilingve. Secolul al XVIII-lea, un secol în general de regres cultural, marchează un declin evident și în domeniul istoriei lexicografiei române. Operele lexicografice elaborate acum, cîte există, sînt făcute mai ales de către străini și pentru străini. Spre sfîrșitul secolului însă, o dată cu apariția Școlii ardelene, cînd se produce un remarcabil reviriment în domeniul culturii naționale, lexicografia românească începe să se dezvolte impetuos: ea se mută aproape în întregime în Transilvania și, vreme de un secol, aici și în Principate, stă sub puternica influență a curentului latinist. Lexicografia de proveniență ardelenească aparține pentru întîia oară unor filologi prin formație. Pregătirea filologică temeinică a autorilor, precum și modelele folosite, maghiare și occidentale, au determinat dezvoltarea unei lexicografii naționale cu structură complexă, cu aparat științific bogat, modernă chiar în sensul actual al cuvîntului. Deși adesea viciate de variatele și numeroasele exagerări ale latinismului, dicționarele din primul sfert al veacului al XIX-lea constituie începutul lexicografiei științifice românești. Cu lucrările lui I. Budai-Deleanu, cu *Lexiconul* de la Cluj (1822—1823) și cu

[1] B. Kelemen, *Cu privire la începuturile lexicografiei românești*, în *Cercetări de lingvistică*, VII (1962), nr. 1, p. 91.
[2] *Ibidem*, p. 90.

cel de la Buda (1825) se produce transformarea glosografiei în lexicografie. În preocupările autorilor de dicționare intră acum tendința de înregistrare sistematică a elementelor vocabularului, organizarea lor strictă, pe sensuri, cu toate dezvoltările sintagmatice, indicarea etimologiei etc. Tot un latinist ardelean, puristul Paul Iorgovici, este primul teoretician al vocabularului limbii naționale. *Observațiile de limbă rumânească* (1799), care îi aparțin, constituie începutul lexicologiei noastre.

Influența occidentală directă, în primul rînd franceză, exercitată în Principate înainte și după jumătatea secolului al XIX-lea, împletită cu o influență occidentală indirectă, venită din Transilvania, prin intermediul reprezentanților curentului latinist, au determinat în cea mai mare parte dezvoltarea specifică a lexicografiei din Muntenia (în parte, și din Moldova). Îmbogățirea enormă și rapidă, în condiții sociale și culturale cunoscute, a vocabularului limbii române prin aceste două surse principale explică nu numai înmulțirea dicționarelor cu limba franceză ori latină ca limbi componente, ci și întreaga lexicografie de neologisme. Mulțimea cuvintelor abia împrumutate a impus explicarea lor adecvată; de aceea, lexicografia românească înregistrează numeroase dicționare de neologisme înainte de a avea un dicționar explicativ general tipărit. Aceste opere lexicografice sînt însă dominate de spiritul latinist, iar consecința cea mai importantă a latinismului lor este aceea că ele au adunat nu numai împrumuturile reale (considerate, de obicei, termeni vechi latini „reîmprumutați"), ci și împrumuturile ideale, menite să completeze, în viitor, vocabularul românesc.

În sfîrșit, efervescența culturală de la mijlocul veacului al XIX-lea, care transformase în ideal național dezideratul de a realiza o gramatică, o ortografie și un dicționar, ample și normative, a dat naștere primelor dicționare explicative generale, tipărite ale limbii române. A p a r i ț i a l e x i c o g r a f i e i b i l i n g v e ș i p l u r i l i n g v e c u l i m b a r o m â n ă c a l i m b ă d e b a z ă, d a r m a i a l e s a p a r i ț i a l e x i c o g r a f i e i u n i l i n g v e, m a r c h e a z ă d a t e f o a r t e i m p o r t a n t e î n i s t o r i a l i n g v i s t i c i i n a ț i o n a l e. Operele care aparțin acestei lexicografii, începînd cu *Anonimus Caransebesiensis* (circa 1700), marchează e l i b e r a r e a d e m o d e l e l e s t r ă i n e. Dacă glosarele și dicționarele care aveau ca limbă de bază o limbă străină oarecare porneau, aproape fără excepție, de la un model extern, de la o operă similară străină, preluînd, în parte sau în total, lista ei de cuvinte, adesea și sistemul ei de organizare a materialului, lucrurile se schimbă în mod radical în cazul lexicografiei cu limba de bază românească. În aceasta autorii au fost nevoiți să-și alcătuiască singuri lista de cuvinte, precum și unele norme principale de lucru, iar greutățile întîmpinate se oglindesc în mod pregnant în proporțiile operelor realizate: cele mai bogate dicționare cu limba română ca limbă de bază au fost cu mult mai sărace decît corespondentele lor contemporane cu limba de bază străină. Dar totodată, cu lexicografia avînd limba română ca limbă de bază începe originalitatea lexicografiei naționale, și din asemenea opere se dezvoltă, în secolul al XIX-lea, lexicografia unilingvă, explicativă.

Exerciții de lexicografie explicativă românească apar încă în dicționarele bilingve și poliglote cu limba de bază străină. Marea extindere care se acordă, în multe dintre aceste lucrări, explicației în limba națională, definițiile largi care înlocuiesc adesea corespondentele simple ale termenilor străini arată tendința autorilor de a transforma partea românească în opere lexicografice de sine stătătoare. Cu mult mai evidentă, mai concretă devine această tendință în dicționarele bilingve și poliglote cu limba română ca limbă de bază. În acestea se constată din ce în ce mai des, de la începutul secolului al XIX-lea înainte, efortul autorilor pentru crearea lexicografiei unilingve explicative; înainte de a fi „traduși" în limba ori în limbile componente, numeroși termeni românești sînt definiți în limba română. La *Lexiconul budan* procedeul apare la serii întregi de cuvinte, fără să putem spune, prin aceasta, că lucrarea înlocuiește un dicționar propriu-zis explicativ. Dar asemenea încercări, mereu înmulțite și sporite ca volum, au creat premise importante pentru apariția independentă a lexicografiei unilingve. Așa se și explică, cel puțin în parte, faptul că lexicografia unilingvă românească din secolul al XIX-lea numără opere în general remarcabile și începe chiar cu o asemenea operă, *Condica limbii rumânești* a lui Iordache Golescu. *Condica* ilustrează în modul cel mai convingător ideea expusă mai sus. Amintim că autorul acestei lucrări făcuse lexicografie bilingvă înainte de a face lexicografie explicativă unilingvă; modelele grecești folosite în dicționarul greco-român care îi aparține, precum și exercițiile de lexicografie explicativă făcute aici justifică în mare parte rezultatele cu totul neobișnuite pe care le-a obținut Golescu

în domeniul lexicografiei unilingve, proporțiile și complexitatea dicționarului său românesc.

Apariția și dezvoltarea lexicografiei explicative în sînul aceleia bilingve și plurilingve reflectă însă un fenomen cu mult mai cuprinzător legat de istoria lexicografiei române din veacul al XIX-lea. Pînă tîrziu, spre ultimele decenii ale secolului, se constată faptul că dicționarele elaborate nu au un profil bine delimitat, nu se încadrează perfect într-un anumit tip general. Numeroase opere lexicografice bilingve ori plurilingve conțin elemente de dicționar explicativ, și invers; la rîndul lor, dicționarele explicative ale limbii române cuprind numeroase elemente enciclopedice (definiții largi, noționale, nume proprii etc.) sau sînt organizate după modelul lexicoanelor de conversație; sintagmele și chiar sensurile aparținînd unuia și aceluiași cuvînt apar uneori ca articole independente, adică tot pe linie enciclopedică; liste de omonime și omografe se află anexate la unele dicționare explicative etc. În parte, aspectul hibrid al acestor lucrări se explică prin epoca la care ele au fost realizate și prin modelele folosite în organizarea materialului. După toate probabilitățile, principala cauză care a dus la asemenea consecințe este însă de altă natură. Se recunoaște cu ușurință, în aspectul hibrid amintit, tendința autorilor de a umple simultan mai multe goluri din domeniul lexicografiei naționale. Neexistînd încă o enciclopedie românească, autorii dau noțiuni enciclopedice în dicționarele explicative obișnuite; înainte de a exista un dicționar explicativ tipărit, filologii noștri încearcă să facă lexicografie explicativă în dicționarele bilingve și plurilingve; la rîndul lor, autorii nefilologi de dicționare se străduiesc să introducă, în operele lexicografice pe care le elaborează, terminologia științifică a propriei lor specialități: dicționarul de neologisme al juristului E. Protopopescu este prin excelență o lucrare de terminologie juridică, acela semnat de medicul I. Molnar (Piuariu) înregistrează o bogată terminologie medicală, și tot pe această linie merge și lucrarea doctorului G. Polizu.

Din punctul de vedere al diversității lor, operele lexicografice apărute pînă la 1880 reprezintă aproape tot ceea ce se poate produce în acest domeniu. S-a văzut limpede, din cele expuse în lucrarea de față, că nici un domeniu mai important al disciplinei nu a fost lăsat deoparte, chiar

dacă în puține sectoare s-au realizat opere cu adevărat remarcabile. Fără îndoială, cele mai bune rezultate le-a obținut, în această perioadă, lexicografia bilingvă și plurilingvă. Apărută în epoca primelor scrieri de limbă românească, ea are astfel o valoare istorică cu care puține alte discipline se pot mîndri. Îndelungata istorie a lexicografiei bilingve și plurilingve a dus, încetul cu încetul, în veacul al XIX-lea, la realizarea cîtorva opere capitale, care pot fi și astăzi consultate cu folos. Totodată, numărul lucrărilor de acest tip depășește cu mult pe acela al tuturor celorlalte opere lexicografice luate împreună. Meritul lexicografiei bilingve și plurilingve mai este și acela, amintit cu alt prilej, că ea reprezintă baza de dezvoltare a lexicografiei explicative unilingve. Pe de altă parte, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea constatăm un rapid regres al lexicografiei plurilingve și chiar dispariția ei, determinată, după cît se pare, de dificultățile pe care le crea consultarea unor opere în care se aflau cumulate mai multe dicționare bilingve. Imediat în ordinea valorică și cantitativă se situează lexicografia explicativă propriu-zisă. Dezvoltată mult după cea bilingvă și plurilingvă, lexicografia explicativă excelează — cel puțin cantitativ — în dicționare de neologisme, independente sau anexate unor traduceri tipărite. Epoca se încheie însă cu două mari dicționare explicative generale: primul aparține, după cum se știe, lui I. Costinescu; al doilea, semnat de A.T. Laurian și I. Massim, cu profil istoric și etimologic, este primul și unicul dicționar academic general al limbii române apărut integral pînă astăzi. În rest, dacă exceptăm dicționarul lui Cihac, avem a face mai mult cu încercări și începuturi, neterminate sau depășite. Lexicografia enciclopedică numără, în fiecare dintre cele trei principale provincii românești, cîte o încercare neizbutită; nici unul dintre dicționarele organizate pe idei, ca lexicoane de conversație, nu mai corespunde astăzi; numeroasele vocabulare de terminologie specială sînt, fără excepție, sumare, neunitare, fără mare folos practic; listele de omonime, omografe sau omofone apărute în veacul al XIX-lea par astăzi mai mult niște jocuri filologice amuzante; dicționarul de sinonime al lui C. Canella, precum și opera lexicografică a lui C. Bottea consacrată limbii unui singur scriitor sînt lipsite cu totul de originalitate și se pot cita astăzi doar pentru valoarea lor istorică; o valoare întru totul similară o au dicționarele de cultivare a limbii care, recomandînd sau condamnînd numeroase elemente lexi-

cale românești, reflectă lupta de opinii în problema dezvoltării limbii literare, de regulă poziția puristă. Istoria lexicografiei române pînă la 1880 se încheie cu remarcabilul dicționar etimologic al lui A. Cihac, cel mai amplu dicționar etimologic al elementelor limbii române apărut pînă în zilele noastre.

O ultimă problemă pe care am vrea s-a atingem în lucrarea de față este aceea a modului în care se reflectă lexicul limbii române din diverse epoci în dicționarele apărute pînă la 1880. În general, volumul și evoluția (cantitativă și semantică) a lexicului se oglindesc imperfect în operele lexicografice discutate pînă aici. Trebuie să excludem mai întîi din discuția noastră numeroasele dicționare bilingve și plurilingve care au ca limbă de bază o limbă străină, deoarece acestea s-au servit de liste de cuvinte ale limbii străine, prin urmare nu au avut în vedere realitatea lexicului românesc. Cît despre restul operelor lexicografice elaborate în perioada amintită, ele n-au pornit decît rareori de la texte pentru alcătuirea listei de cuvinte. De aici derivă două aspecte contrare: pe de o parte, dicționarele apărute sînt prea sărace, fiind adesea lipsite nu numai de numeroși termeni vechi ori regionali, ci și de cuvinte ori sensuri curente din limba comună; pe de alta, ele sînt excesiv de bogate, deoarece autorii lor au încărcat lista de cuvinte cu termeni considerați necesari (dintr-un punct sau altul de vedere), chiar dacă ei nu existau în mod real în limba română. Din păcate, și în acest din urmă caz, excesul arătat este dublat de lipsa unor cuvinte și sensuri esențiale. De aceea, istoricul limbii romîne trebuie să consulte cu multă prudență operele lexicografice apărute pînă la 1880; ele sînt utile numai în măsura în care pot fi verificate cu alte izvoare, în primul rînd cu textele din epocă. O asemenea verificare dezvăluie însă și un aspect oarecum surprinzător: faptul că numeroși termeni astăzi curenți apar în dicționare înainte de a fi înregistrați în alte texte demonstrează prestigiul unor opere lexicografice, precum și simțul „profetic" al autorilor lor. Este de presupus că tendința autorilor de a completa în mod ideal lexicul limbii române a dus la consecințe practice, prin urmare dicționarele din trecut pot fi considerate ca surse de îmbogățire a limbii, ca izvoare prin care au pătruns în publicul cult — și apoi în masele largi — numeroase cuvinte noi.

*

În jurul anului 1880 se încheie a doua mare perioadă din istoria lexicografiei române, perioada lexicografiei moderne, și începe lexicografia contemporană, postlatinistă, ilustrată de personalități bine cunoscute ca B.P. Hasdeu, L. Șăineanu, H. Tiktin, O. Densusianu, S. Pușcariu, I.A. Candrea ș.a.

TABLA DE MATERII